Юні герої

БОГДАН СУШИНСЬКИЙ

ЗА ЛІНІЄЮ ЖИТТЯ

Повісті

Для середнього та старшого шкільного віку

Художник
ДМИТРО ПРИСЯЖНЮК

Київ
«Веселка»
1988

84Ук7-44
С91

Две повести украинского советского писателя о событиях Великой Отечественной войны написаны на документальном материале. Боевые подвиги юного разведчика Анатолия Волченко, героическая смерть подпольщика Александра Филатова — лишь эпизоды всенародной борьбы, но в них, как в малой капельке, отражено беспримерное мужество советских людей.

Рецензент
ВАДИМ БОЙКО

С $\frac{4803010200-014}{М206(04)-88}$ 169.87.

ISBN 5—301—00019—5

© Видавництво «Веселка», 1988

ЗА ЛІНІЄЮ ЖИТТЯ

Повість

1

Ревище моторів, брязкотіння гусениць та голоси чужинців нарешті затихли, проте хлопчина все ще припадав грудьми й спітнілою скронею до землі, тепер уже насолоджуючись її тишею, весняним теплом та степовим м'ято-полиновим трунком.

— Що, синку, солодка землиця наша? — прошепотів літній козак, що лежав поруч.— Отож. Іноді такою солодкою видається, що цілуєш не націлуєшся,— зітхнув.— По собі знаю. Перед атакою, бувало...— Чехлань несподівано обірвав свою розповідь на півслові і, сторожко вдивляючись у далечінь, завмер.

Толик визирнув з виярка і простежив за його поглядом. Там, у серпанку, що повільно танув під промінням ранкового сонця, починали вимальовуватися обриси передмістя.

— Глянь, фашистів на дорозі поменшало,— мовив Чехлань.— Он тільки обозники просто по царині колію торують. Не терпиться пошвидше опинитись у місті. Виїдуть на путівець — і ми поміж ними пристроїмось.

— А може, краще самим іти, без обозу? Бо ще подумають, розвідуємо, що там у них на возах.

— Обозники — це тобі не есесівці і не гестапо. Головне — не забувай: я сліпий, ти поводир. Ідемо від села до села, жебрачимо, аби з голоду не померти. Хто б там не допитувався — стій на своєму.

— А вам ніколи не було страшно?

— І страшнувато буває. Не без того. Але «сліпцем» я ще в тил до біляків ходив... Ну, пора,— торкнувся Толикового плеча Чехлань.— Саме час вийти на дорогу. Підемо балкою, щоб якраз до шляху. Тільки тримайся подалі від візникових батогів. Бо я вже чоловік незрячий.

Толик глянув на Чехланя і з несподіванки здригнувся: простягнута поперед себе тремтяча рука, обличчя, зведене вгору, ніби сліпий дослухався до пісні жайвора, що завис над ними. Це був уже не старший сержант, досвідчений розвідник Чехлань, а немічний, стомлений, зневірений жебрак.

Толик опанував себе, перекинув латану-перелатану торбину зі спини на бік, щоб обозники бачили її, і вони попрямували дорогою. Порівнявшись з возом, Толик жалібно проказав:

— Хліба, пани солдати... Шматочок хліба нещасним жебракам...

У відповідь почув гидливе: «Век, век!» [1]

— Ну, век — то век,— сіпнув його за плече старий.— Можемо й відійти, ми люди не горді.

2

— Попереду пост.

— Бачу,— неголосно відповів «сліпий», постукуючи костуром.

---

[1] Геть! (*Нім.*)

Хоча обозники й не звертали на них уваги, він все одно поводився так, як і належить сліпому.

— Вони можуть не пропустити нас,— розгублено проказав Толик.

— Не пропустити... Хлопче, хлопче, вони можуть постріляти нас за п'ятдесят метрів од шлагбаума, навіть не поцікавившись, хто ми і звідки йдемо. Але, хоч би що там сталося, нам треба йти. Головне — не лякайся. Ти — поводир, ведеш сліпого, а хто там стоїть при дорозі — тобі байдуже. Зрозумів, козаче?

— Зрозумів, дядьку Чехлань.

— Тоді тримайся. Недарма ж тебе називають сином розвідки.

Біля шлагбаума вартували двоє солдатів. Збиті набакир пілотки, спітнілі, припечені на весняному сонці і заспані якісь обличчя. За шлагбаумом, обіч дороги, ще двоє фашистів сиділи на мотоциклі. Ці були в рогатих касках, а на грудях у них сріблясто зблискували великі бляшані знаки-підкови.

— Оті двоє на мотоциклах — польові жандарми,— прогугнявив Чехлань, пристроюючись поближче до підводи, на якій куняв візник-німець.— Дивись, як стрижуть кожного кінного й пішого очима. Ні спека, ні втома їх не бере.

— Вони зупинять нас?

— Обов'язково,— напрочуд спокійно сказав Чехлань.

— Хальт! [1] — тієї ж миті скомандував один із вартових.

Толик завмер. «Все,— майнула думка,— попалися! Він здогадався, що Чехлань не сліпий».

— Ком, ком,— поманив його рукою гітлерівець.

— Чого став? Веди,— стиха, але владно наказав Чехлань Толикові.

Проте солдат не став чекати, доки поводир і сліпий доплентаються, сам кинувся до них, зірвав з Толикового плеча торбу, обмацав, потім про всяк випадок шарпонув мо-

---

[1] Стій! (*Нім.*)

тузку і висипав звідти кілька чорних сухарів, пару зношених черевиків, старий замацаний картуз... Презирливо оглянув той скарб і, мабуть, шкодуючи, що зв'язався з жебраками, зі злості жбурнув торбу Толикові в обличчя.

— Шнель, шнель[1].— ткнув «сліпого» автоматом.

— Дякую, пане солдате, дякую...— кланявся Чехлань і, підштовхуючи хлопчину поперед себе, пробурмотів: — Дякую, щоб тобі до заходу сонця не дожити.

Повз мотоцикл Толик пройшов, не підводячи голови. Він відчував на собі пильні, прискіпливі погляди жандармів і, здавалося, навіть наведені на нього дула автоматів, хоча й не бачив, чи наведені вони насправді. Ноги його наче задерев'яніли, стали важкими. А водночас йому хотілося втекти, якомога швидше втекти звідси, і хтозна, можливо, й кинувся б, якби не чув, що не здатний пробігти зараз і кількох метрів. Усе це нагадувало страшний сон, коли стріляєш, стріляєш у ворога, а він, живий і неушкоджений, все насувається й насувається на тебе, і ти не витримуєш і біжиш, біжиш... Проте ноги не слухаються і ти вгрузаєш у землю...

Зате потім, коли пост залишився далеко позаду, Толик уже не боявся ні насуплених сонних обозників, що час од часу підозріло зиркали на них, ні гітлерівців, що, проїжджаючи на машинах, лякали його, цілячись хто вказівним пальцем, а хто й автоматом, і кричали: «Русіш Ванька, паф-паф!» — та, задоволені своєю витівкою, реготали.

— Ну що, сину розвідки, набрався страху? — запитав Чехлань, коли вони нарешті опинились на околиці міста. Він уже перестав удавати сліпого, бо сліпому довелося б іти дуже повільно. Тепер це був звичайнісінький старий убогий селянин, що прибився до міста, може, в пошуках якогось житла, а може, в надії розжитися на скибку хліба.

— Тут легше, тут хоч можна у двір шмигнути. А там степ.

---

[1] Швидше (*нім.*).

Тим часом вуличка вивела їх на просторий майдан, по той бік якого чорніли руїни великої будівлі. Через майдан саме повільно проходила колона машин із гітлерівцями.

— Колона йде на захід,— стиха проказав Чехлань.— Отже, не на фронт. І щось не схоже, щоб вони серйозно готувалися до оборони містечка. Повернешся до наших, так і передаси.

— А ви?

Чехлань здивовано зиркнув на хлопчину з-під кошлатих сивих брів.

— Ми ж про все домовлялися, хлопче. Просто ти повинен повернутися будь-що. А вже старому Чехланеві — як поведеться...

Поминувши провулок, Чехлань і Толик сіли під напівповаленим тином біля старої вишні з обчухраним стовбуром, поклали перед собою торбу, а на неї — кілька сухарів. Подавати, щоправда, було нікому,— досі вони не зустріли жодного цивільного,— одначе тепер і в солдатів підозру викликатимуть менше. От і клишоногий офіцер, що не йшов, а нібито витанцьовував попереду патруля, тільки зміряв їх гидливим поглядом і навіть не спробував перевірити в них документи.

— Танцюй далі,— пробурчав Чехлань, коли патруль зник за рогом.— Всілися ми, звичайно, на видноті. Зате майдан добре видно.

З провулка раптом вийшла згорблена стара жінка. Син розвідки не зміг розгледіти її обличчя: його закривало довге, розпатлане пасмо волосся.

— Чого сидите? Багато ви тут висидите,— проскрипіла вона різким сухим голосом, проходячи повз них.— Самим їсти нічого. В села йдіть, дурні.

— Та ми оце з села й прийшли,— відповів Чехлань.— Там же голодно.

— Ага, а тут ситно. З якого ж це ви села?

— Хіба вам не однаково? — втрутився хлопець.

— Було б однаково — не питала б,— прокаркала стара.

— Ну, з Валентинівки,— промимрив Чехлань.— Чули про таке?

— Так-таки з Валентинівки? — недовірливо перепитала жінка, беручись у боки.— Щось я не пам'ятаю таких у Валентинівці, а мене там кожен собака знає. Кажіть комусь іншому... з Валентинівки вони!

Стара в'їдливо посміхнулася і пішла геть. Розвідники перезирнулися.

— Та ні, самі ми з Дону,— крикнув їй услід Чехлань.— У Валентинівці тільки перепочивали та харчувалися.

Але стара чи то не почула, чи просто вважала не гідним себе відповідати цим двом зайдам, що надумали її обдурити.

— Треба забиратися звідси,— напрочуд проворно, як на старця, підхопився Чехлань.— Звідки її принесло, цю відьму?

Може, з годину вони блукали східними околицями міста, де через день-два мали наступати радянські війська, але майже ніде не бачили, щоб фашисти рили окопи або зводили барикади. Лише в кількох місцях розвідники завважили обкладені мішками з піском зенітні гармати й кулеметні гнізда.

— Нічого не розумію,— бідкався Чехлань, коли вони знову подалися до центру.— Наші вважають, що фашисти битимуться за містечко до останнього. А схоже, що гітлерівці збираються залишити його майже без опору і з найменшими втратами. Певне, хочуть відійти на якийсь рубіж, ну хоча б за річку, і вже тоді... Тобі так не здається?

— Здається,— кивнув хлопчина.— Вони не будують укріплень. Але невже вони справді не оборонятимуть місто?

До залізничної станції, яка виднілася неподалік, пройшло кілька машин з причепленими до них гарматами.

— Ні, чому ж? Без бою не віддадуть. Але більшість військ проходить через місто. На захід повзуть — ось у чому секрет.

Розвідники підійшли до залізниці, і тут Чехлань знову поклав хлопчині на плече свою важку руку.

— Веди мене. Так надійніше,— стиха проказав він. Толик уже помітив, що, перевтілюючись на сліпця, Чехлань починав говорити якось дивно, майже не ворушачи губами.

До вокзалу їх не підпустив вартовий, що стояв у проході між двома протитанковими їжаками, до яких був прикріплений колючий дріт. Ще здаля помітивши їх, він різко повів автоматом і щось закричав по-німецьки.

— Каже, що нас тут не чекали,— незворушно пояснив Чехлань.— Одягнені, бач, не по формі. Але ми не горді.

«Він ще й жартує!» — з захопленням подумав Толик.

Розвідники обійшли огорожу і подалися вуличкою, що прилягала до залізничних колій. На всіх коліях стояли ешелони з військами й технікою. Зграя розжирілих ворон шугала над ними з карканням, ніби відчувала, що то її майбутня здобич. Лемент зграї на якийсь час заглушив шум моторів трійки літаків, що з'явилася над містом. Одразу в різних кінцях його та біля самої залізниці озвалися зенітки. Літаки не бомбардували місто, вони, очевидно, мали інше завдання і тому, не порушуючи строю, швидко полетіли далі, розчиняючись у сріблясто-блакитній високості.

— Бомбардувальники. А пішли чомусь без прикриття,— вголос розмірковував Чехлань.— Хоча б фашистські винищувачі їх не перехопили. За пострілами я нарахував поблизу станції п'ять зеніток. А ти?

— Я не рахував їх.

— Ось бачиш, ніякий ти ще не розвідник. Дві зенітки он там, за депо. Ще дві — на підході до станції зі сходу. Де саме знаходиться п'ята — я не зрозумів. Десь за запасними коліями.

— Я запам'ятаю: їх п'ять. Дві за депо, дві — на підході до станції... Давайте постоїмо; може, наші літаки з'являться ще раз, тоді засічемо й п'яту.

— Нам не можна лишатися тут. І навіть зупинятися не можна. Це викличе підозру. Сам бачиш, як мало зараз на вулицях цивільних. Люди бояться виходити.

У центрі міста й у західній частині його вулиці були забиті машинами та підводами. З деяких будинків фашисти виносили валізки і величезні клунки. Одначе розвідників це мало цікавило. Інша річ — танкова колона, що зі страшним гримотінням сунула повз базарну площу. Вони встигли нарахувати сорок вісім машин. А скільки їх уже пройшло?

— Помітив у них на броні блискавки? Есесівська танкова частина. Щонайменше полк. А якщо есесівці відходять, то контрнаступу не буде — це вже точно.

— Дядьку Чехлань, за нами стежать.

— Що?! — різко перепитав Чехлань не озираючись.

— Може, мені здалося... Але позаду нас, біля базару, стоїть якийсь чоловік з пов'язкою на рукаві й уважно стежить за нами.

— Він у формі?

— Ні, в цивільному.

— Не оглядайся. Пішли!

Вони швидко зайшли за ріг вулиці і подалися провулком, проте не встигли пройти й півквартал, як той чоловік уже стояв на розі і знову дивився їм услід.

— Ну що ж, значить, справді «хвіст»,— зітхнув Чехлань.— Може статися так, що тобі доведеться відриватися від нього одному. Я прикрию.

— Без зброї?

— Ти ж знаєш закон розвідників у тилу: зброю і боєприпаси добувати у ворога...

Вони пройшли ще квартал, і син розвідки знову непомітно озирнувся. Той чоловік наздоганяв їх, але дивився кудись убік, нібито старий і хлопчина анітрішки не цікавили його.

— Він усе ще стежить за нами. Треба якось позбутися його.

Почувши це, Чехлань глянув на хлопчину з якоюсь особливою вдячністю. Правду сказати, він побоювався за Толика. Побоювався, що той може злякатися, розкиснути. Хоча цей хлопчина не по літах міцний і розсудливий, але йому ж усього тринадцять років. Так, він устиг навчити Толика триматися в сідлі, стріляти з пістолета, карабіна й німецького автомата-шмайсера, орієнтуватися на місцевості з компасом і без компаса, повзати по-пластунськи, зв'язувати «язика», нечутно підкрадатися до вартового. Але досі хлопчині не доводилося користатися жодною із своїх навичок. І ось тепер, зрозумівши, яка небезпека криється в цьому шпигуванні, він не злякався, не вмовляв його, Чехланя, втекти і навіть не занепокоївся, а спокійно сказав те, що мав сказати в цій ситуації розвідник, опинившись далеко в тилу ворога.

— Треба, звичайно,— погодився Чехлань.— І найстрашніше, що не фашист, не чужинець він, з усього видно, а місцевий. Продався ворогові, шкура, і хтозна, скільки доль на його рахунку...

Вони звернули ще в один провулок і наддали ходу. Мали лише кілька хвилин, щоб прискорити крок, доки зрадник знову не з'явився на розі вулиці. Проте бігти не можна було. Як тільки вони побіжать, зрадник підніме тривогу.

Чехлань взяв Толика за руку і потяг за собою у двір, посеред якого, в садку, стояв напівзруйнований двоповерховий будинок. Біля руїн валялися шматки обгорілої ковдри, розтрощені картини й обпалені ляльки — все, що лишилося від затишку людської оселі. Чехлань і Толик обійшли будинок.

— Давай присядемо десь тут, біля руїн, відпочинемо,— спокійно запропонував Чехлань.

— А той, шкура зрадницька, здається, відчепився.

— Може, й відчепився, зараз побачимо.

Вони продерлися крізь гущавину бузку і сіли на уламок балки. Проте довго відпочивати їм не довелося — через

дві-три хвилини біля руїн з'явився той самий чоловік, що стежив за ними. Було йому років двадцять п'ять. Довготелесий, зсутулений, він нагадував хорта, що винюхує сліди здобичі. Пригнувшись і незграбно, на витягнутій руці, тримаючи пістолет, «хорт» обстежив руїни і тільки тоді обережно розсунув кущі бузку.

— Ось ви де, святі мандрівники-прочани? — єхидно посміхнувся він, опускаючи пістолет.— Від кого ховаєтеся? Від нової влади?

— Та хіба ж ми ховаємося? — сумирно запитав Чехлань, гризучи сухар.

— Щось раніше я вас у місті не бачив,— довготелесий підійшов, вклав пістолет у кишеню. Перед ним були старий жебрак і дитина, і поліцай почувався в безпеці.

— Прийшлі ми.

— І звідки прийшли?

— З-за Дону.— Зустріч із старою, яка знала всіх валентинівських, уже навчила Чехланя, і тепер він не наважувався називати якесь поблизнє село.

— Ми нізвідки, дядечку,— подав голос і Толик, підводячись.— Селами ходимо, а дому в нас нема. Їй-богу нема.

Довготелесий уважно придивився до замурзаного обличчя хлопчини, до його невміло полатаного піджачка і крізь зуби проказав:

— А ти, байстрюченя, помовч. Дійде й до тебе черга.

І тут Чехлань, скориставшись із того, що син розвідки на якусь мить відвернув увагу довготелесого, метнувся до зрадника і, схопивши його за ноги, повалив на землю. Той ударився головою об камінь і, здається, знепритомнів, а може, просто очманів від несподіванки. Але цього було досить, щоб старий розвідник устиг ударити його важким кулацюгою в перенісся і схопити перший-ліпший камінь, що трапився йому під руку.

Неподалік, між деревами, виднілися якісь руїни. Розвідники підхопили і потягли туди тіло вбитого. Толик страшенно хвилювався і раз по раз озирався на дорогу. Йому

здавалося, що зойк поліцая, коли той падав, почули на вулиці і звідти ось-ось мають з'явитися фашисти. Але, на щастя, ніхто на цей зойк не прибіг.

— Ось і все. На одного поменшало,— проказав Чехлань, коли вони затягли вбитого між уламки стіни і заклали камінням.— Це не просто поліцай,— повертів у руці посвідчення, яке знайшов у внутрішній кишені піджака вбитого.— За нами йшов агент гестапо.— Він заховав посвідчення в задню кишеню штанів і додав: — Покажемо цей папірець у штабі. Може, знадобиться.

— А якщо нас обшукуватимуть?

— Молодець, стаєш обережним. Але треба ризикнути.— Невеличкий пістолетик, зовсім не схожий на ті, які йому доводилося бачити досі, старий козак запхав за халяву свого чобота.— Ось ми й озброєні. Повернемося до своїх — подарую. А тепер давай подалі звідси.

«Сліпий жебрак» з «поводирем» ще пройшлися західними околицями міста і потім уже, обходячи центр городами, садками та вузенькими провулками, дісталися тієї сторони, звідки мали вирушати до лінії фронту. Завдання вони виконали.

Єдине, що їм треба було зробити зараз,— це попроситися до якоїсь хати і дочекатися там темряви та перепочити. Вони зайшли в два двори. Але в одній хаті двері були зачинені, в іншій їм чемно відмовили. Та воно й зрозуміло: двоє жебраків, яких треба нагодувати, а в хаті троє дітей.

— Ага, то ви ще й досі тут?! — почули розвідники, підступаючи до воріт третьої садиби. Толик озирнувся і побачив неподалік ту саму стару, що спіймала їх на брехні з Валентинівкою.— Не ходіть туди. Там вас теж не приймуть,— мовила вона вже тихіше.— Ще й лиха наберетеся. Простежте, куди я піду,— додала, проходячи повз них.— Туди й зайдете. Та не бійтеся.

Чехлань і Толик перезирнулися. А раптом пастка? Щось дуже підозріло, що вони зустрілися з цією жінкою вдруге. А раптом вона вистежує їх, як той агент гестапо?

— Ходіть, не бійтеся,— заспокоїла їх стара, не оглядаючись.— У місті облава почалася — бійтеся її.

Стара жила у невеличкій вкритій очеретом хатині-мазанці, схожій на ті, в яких жили козаки в хуторах понад Дном. Вона почекала подорожан біля дверей і, роззирнувшись, чи нема кого поблизу, впустила їх до сіней.

— До тієї хати, що ви ото намірилися йти, заходити не треба. Там живе поліцай.

— Та нам байдуже, чи поліцай чи не поліцай,— почав було Чехлань, знімаючи картуза і за давнім звичаєм вклоняючись господині.

— «Байдуже»,— передражнила його стара.— Це ти перед фашистами можеш прикидатися, що сліпий та древній. А мене, стару змію, не проведеш. П'ятдесят тобі — ото й усього віку твого. І з козаків, видать, бо ходиш так, ніби тебе щойно з сідла зняли після походу на Константинополь.

Чехлань здивовано зиркнув на хлопчину і знервовано пересіпнув плечима.

— Притримала б ти свій язик, стара,— пробурчав.— Занадто вже оката.

— Кажу ж тобі, як змія,— всміхнулася жінка, знімаючи з голови стару хустку та випрямляючи спину. І Толик побачив, що вона зовсім не така стара, як здавалася там, на вулиці. І голос у неї вже не такий сухий та рипучий.— Ну, сідайте до столу, я зараз.

Вона вийшла в двір, а Толик і Чехлань припали до вікна, стежачи, куди вона піде. Жінка зайшла до маленької літньої кухні, що стояла навпроти хати, і це їх одразу заспокоїло. Повернулася десь через півгодини, несучи мисочку, в якій парувало кілька картоплин. Але жінку вже геть не можна було впізнати: кудись поділася сіра, безколірна спідниця, обличчя старанно вимите, волосся причесане. Тепер перед ними стояла досить моложава, охайно вдягнена жінка із засмаглим приємним обличчям.

— Ну, чого так дивитеся? — Жінка поставила миску на

стіл.— Я така ж стара бабця, як ви — сліпий жебрак та поводир. Компанія хоч куди. Сідайте, перекусіть. Хотіла б іще чимось пригостити, але не маю чим. Зо п'ять картоплин лишилося на сніданок, а там сама не знаю, як далі буде...

Кожному дісталося по чотири картоплини. Вони з'їли їх, присипаючи сіллю та загризаючи сухарями, які Чехлань видобув із кишень.

— До вас поліцай у цивільному не чіплявся? — першою порушила мовчання господиня.

— Ні,— поспішливо відповів Чехлань.— А чого б він мав чіплятися? Ми люди бідні, не шкодливі...

— Є тут один, Федір Горобець. Він якраз у тій хаті живе, до якої ви хотіли навідатися. Федір бачив, як я розмовляла з вами, то почав допитуватися, хто ви, звідки, чи зустрічала вас раніше.

— Ну а ви? — поцікавився Чехлань.

— А я сказала, що знаю вас. Із Валентинівки обидва. Знайомі, виходить, бо сестра моя рідна у Валентинівці живе.

— Але він не повірив? — уважно подивився на неї Чехлань.

— Та отож, не повірив... Отже, все ж таки чіплявся?

— Було. Документи перевірив. А які в жебраків документи? Довідка, правда, є від старости.

«То це той агент гестапо, якого ми позбулися,— аж тепер здогадався Толя.— І, якби не ця жінка, ми ще й напрошувалися б до нього в хату. Жах!»

— А я до війни вчителювала. Й оцей Федір Горобець був колись моїм учнем. А коли в місто ввійшли фашисти, почав вислужуватися перед ними. Двох моїх сусідів видав. Як радянських активістів. Одного з них сам і розстріляв. А мені сказав, що залишить мене наостанок. Не знаю тільки, що він має на увазі, говорячи «наостанок»? Коли на цьому кутку не залишиться жодної людини, яка не пого-

джується прислужувати фашистам, жодної порядної людини?

— Лихий він чоловік,— скрушно похитав головою Чехлань, спідлоба зиркаючи на Толика, якому так і хотілося проговоритись господині.

— Лихий,— зітхнула вчителька.— Скільки б разів не зустрічав мене — завжди посміхається, як той кат, і запитує: «А ви, Маріє Василівно, ще тут, ще не в гестапо? Ну-ну... Всі ваші приятельки вже там або й там»,— показує на небо.

У цей час на вулиці здійнявся лемент, залунали постріли.

— Облава,— підхопилася господиня. Вискочила до воріт, визирнула і знову повернулася до хати.— Так і є. З двох боків ідуть. Ховайтеся в погріб у сусідній кімнаті, бо коли вас побачить Горобець...

— Він уже не побачить нас, Маріє Василівно,— спокійно відповів Чехлань.— І вас теж. Ніколи.

— Що?! — не зрозуміла вчителька.— Його вже нема — це ви хотіли...

— Ми бачили, як на голову йому впала балка. З другого поверху. Руїни, знаєте... Він чоловік запальний, необережний. А балка важка. Тому, може, нам краще побути в хаті? Бо коли вже знайдуть нас у підвалі — не викрутимось ні ми, ні ви. А так — є надія. Хлопче, знімаймо ці жебрацькі піджаки.

Фашисти вже були в дворі. Один із них штовхнув ногою двері літньої кухні, двоє інших кинулися до хатини.

— Так, справді, ви — мій чоловік,— тільки й устигла сказати Марія Василівна Чехланеві.— А хлопчина — син.

Коли фашисти ввійшли до хатини, вони всі троє сиділи за столом, на якому стояла порожня миска, лежали купка лушпиння і рештки сухарів. Сім'я за вечерею. Це було настільки очевидно, що не викликало у фашистів ані тіні підозри. Один із них лишився біля дверей, другий обнишпорив поглядом кімнату, зазирнув до сусідньої, і Толику

було видно, як він відчинив шафу, потім погупав чоботами по долівці і раптом зірвав килимок.

— Хазяїн, ком[1].— гаркнув він, враз відскакуючи до дверей.— Ком, ком!

Марія Василівна і Толик підхопилися, але Чехлань кинув їм: «Сидіть. Нічого не бійтеся»,— і пішов до сусідньої кімнати. «А в нього ж пістолет,— з жахом подумав Толик.— Якщо фашисти зараз обшукають його...»

Прихилившись до стіни, він краєм ока стежив за тим, що відбувалося в сусідній кімнаті. Фашист примусив Чехланя підняти ляду. Чехлань покірно зробив це. Підскочивши до отвору, фашист дав довгу чергу з автомата і тільки тоді зазирнув досередини. Напевне, він був розчарований тим, що там нікого не виявилось, бо, виходячи з кімнати, люто вдарив Чехланя ногою.

Фашисти вийшли з хати, хвиля лементу й стрілянини покотилася далі, а ці троє ще довго сиділи за столом, і кожен із них думав про волю випадку і про жорстокість війни.

— Скільки облав було, а ніхто цього погреба не виявляв,— прошепотіла вчителька. І Толик бачив, як неприродно зблідли її губи.

— Нічого. Минулося,— заспокійливо мовив Чехлань.— Нам би прилягти десь у літній кухоньці, подрімати з годинку.

— Лягайте тут, у хаті.— Вона поклала на підлогу матраци, застелила їх ковдрою.— Знаю, що не роздягатиметеся, тому без простирадл.

3

Толик заснув лише на кілька хвилин, але й за ці хвилини приснився чи, може, тільки привидівся йому батько. У військовій формі, при шаблі, на коні...

[1] Йди (*нім.*).

Й обличчя усміхнене, хоча усмішка якась сумна і заклопотана. Приснився-привидівся таким, яким побачив батька, коли той розшукав його восени сорок першого. А як зрадів тоді батько! І як сам він, Толик, мріяв про цю зустріч і водночас побоювався її!

«Ти повернешся з цієї розвідки, синку, повернешся... Тільки тримайся Чехланя. Чехланя тримайся...»

Коли батько мовив це? Уві сні? Чи ще тоді, коли розшукав його? Ні, таки зараз, уві сні. Адже тоді про розвідку він нічого не міг сказати.

Пристаючи до козаків, Толик знав, що батько служить в цьому ж Кубанському добровольчому корпусі, й навіть знав, що полк його стоїть неподалік. Але розшукувати не поспішав, побоюючись, що батько спровадить його назад, додому, та ще й візьметься за ремінь. Тільки ганьби було б на все козацтво. А так прибився до полку, розчулив Чехланя та інших козаків розповіддю про те, що він сирота, з дитячого будинку, що опинився на окупованій території, й умовив їх попросити начальство, щоб залишило «сироту» при полковому обозі. І козаки заходилися просити так заповзято, що дійшли аж до генерала, коли той навідався з інспекційною поїздкою, а таки домоглися свого. А потім підібрали для одинадцятирічного козачка коня, вкоротили шаблю, вмовили господинь, в яких квартирували, перешити для нього форму, підібрали чоботи, чи не найменші з усіх, які тільки можна було знайти на складах.

Толик одразу ж попросився в розвідку. І хоча зарахували його, звичайно, не в стройовий підрозділ, а в обоз, та все ж таки командир ескадрону Василевич порадив командирові взводу розвідки лейтенантові Стрельцову придивитися до хлопчини. І Стрельцов кілька разів говорив з ним і попросив Чехланя опікуватися хлопцем, водночас готуючи його до розвідки.

Того дня, коли в ескадрон навідався батько, Чехлань саме навчав хлопчину верхової їзди. Високий норовистий кінь уже кілька разів скидав із себе невдаху-вершника,

ліво коліно Толика розпухло, гімнастерка й галіфе зчорніли від пилюки, під оком з'явився синець. Побачивши, що Толик в черговий раз не втримався в сідлі, Чехлань підійшов, суворо оглянув його з ніг до голови, запитав: «Ну що, руки-ноги цілі?» А коли Толик зболено видихнув: «Та ніби цілі», знову різко наказав: «На коня! Не забувай, що наука твоя — не просто така собі, а козацька.— І, тримаючи коня на довгій шлеї, хльоснув батогом, пускаючи його по колу.— Звикай до коня, звикай! — напучував хлопчину, крутячись посеред двору.— Відпускай повід, відпускай! А тепер пришпор! Так, молодець! Ану зупини. На повному скаку зупини! — Потім Чехлань відв'язав шлею і сказав: — А тепер пробуй сам...»

Толик не одразу й завважив, як старий козак, раптом забувши про свого учня, кинувся з обіймами до якогось вершника, що виринув з-за конюшні. Толику вершник здався знайомим, одначе розгледіти його не міг. Та й не до того було. Позбувшись шлеї, кінь гарцював так, ніби цілий рік стояв на прив'язі й оце щойно вирвався на волю. Толик був упевнений, що Чехлань навмисне підібрав для нього «найдикішого» коня, щоб уже якщо вчити, то вчити. Після чергової спроби різко зупинити коня той знову викинув Толика з сідла. Чехлань метнувся до хлопця, щоб допомогти підвестися, і тоді Толик побачив, що слідом за Чехланем поспішає... батько!

Як він зрадів! І як злякався, передчуваючи неприємну розмову! І як соромно було йому перед Чехланем та іншими козаками, що зараз його «свята неправда» відкриється і всі дізнаються, що ніякий він не бездомний сирота, а син комеска Волченка з сусіднього полку їхньої дивізії.

— Як же ти це? — промовляв батько, обіймаючи його.— Як же це ти, халамиднику малий, потрапив сюди? — І не ясно було, сердиться він чи радіє. Довідавшись з листа дружини, що син зник, він зразу подумав, що той подався на фронт, і вже втратив надію побачити його коли-небудь.— Ти, мабуть, хотів розшукати мене, але не зміг?

Толик вивільнився з батькових обіймів і присоромлено зиркнув на Чехланя. Йому не подобалося, що батько поводиться з ним аж занадто по-батьківськи, наче з маленьким хлопчиком. А він уже доброволець козацького корпусу. Якусь мить нерішуче дивився батькові у вічі.

— Знав, що я тут, у козацькому корпусі, але не зміг розшукати? — перепитав батько.— Адже так?

— Я не шукав тебе,— стиха, але досить твердо відповів Толик.

— Ти н-не... не шукав? — з несподіванки батько навіть почав затинатися. Він запитливо глянув на Чехланя, але старий козак тільки стенув плечима.— Отже, ти все це навмисне вигадав: що сирота, що виховувався в дитячому будинку?

— А від кого ти дізнався?

— Та офіцер один з нашого полку розповів. Був тут у вас, почув, що прийняли якогось хлопчину, Волченка. Ну, прискакав і каже: «Поїдь, глянь, чи не твій це бусурман»,— пояснив батько, але від запитання свого не відступився: — Отже, навмисне?

Толик мовчки кивнув головою.

— Але чому? — майже вигукнув батько.

— Ти ж відіслав би мене додому.

— Ну й відіслав... Хоча так,— ураз зам'явся батько.— Ти ж утікав з дому не для того, щоб розшукати мене, а щоб потрапити на фронт.

— Тепер ти підеш до комеска просити, щоб мене відрахували?

Батько почухував потилицю і замислено мовчав.

— Ні, до комеска я не піду,— нарешті тяжко видихнув він, кладучи руку синові на плече.— І відправляти тебе нікуди. Наше містечко захопили фашисти. Захопили його, ось у чому річ.

— Захопили?! А мама? Мама залишилася там, вдома, в місті?!

— Не знаю, синку, не знаю,— ніжно пригорнув його до себе батько.— Поки що нічого не знаю. Будемо сподіватися, що евакуювалася. Якщо так — обов'язково напише.

Якийсь час обидва мовчали. На серці в Толика було тривожно. Як там мати? Де вона зараз? Хоча б устигла виїхати з міста! Хоча б устигла!

— Ну й що ж ми будемо робити? — порушив мовчання батько.— Може?..

— Тільки не здавай мене до дитячого будинку,— перебив його Толик.— Все одно втечу на фронт. Залиши мене тут. Я вже звик. Мені тут добре. Зроби так, щоб мене залишили. Зроби, чуєш?

З відповіддю батько не поспішав, але, відчувши, що він вагається, Толик почав умовляти його ще наполегливіше.

— Ну що ж...— зважився нарешті батько, скрушно розводячи руками.— Якщо вже так склалося... Тільки до себе в ескадрон, чи хоча б у полк, я тебе не переводитиму. Залишайся тут, в обозі. Я бачу, ви з дядьком Чехланем уже здружилися.

— Він хороший. І лейтенант Стрельцов теж. Лейтенант навіть обіцяв узяти мене в розвідку. І навчити трохи німецької. Знаєш, німецькою він говорить краще од будь-якого німця.

Батько всміхнувся. Але одразу спохмурнів.

— Ти що, вирішив бути розвідником?

І Толик зрозумів, що це повідомлення втішило батька значно менше, ніж його самого.

— Звичайно.

— «Зви-чай-но...» — по-хлоп'ячому передражнив батько. — А ти хоча б знаєш, що це таке: розвідка?!

— Ти й сам почав воювати у громадянську майже хлопчиком! — обурився Толик.— Хіба не так? І в розвідку ходив.

— Та воно так,— похмуро відповів батько, дістаючи кисет і ладнаючи самокрутку.

— Але ж не міг я відмовитися,— спробував схитрувати Толик, вдаючи, що це не він сам просився в розвідку, а його просили.

— Ну та вже як буде — так буде,— знову зітхнув батько, ніжно гладячи сина по голові.— Тільки тримайся дядька Чехланя. Він був розвідником ще в бригаді Кочубея. Чув же, мабуть, про такого червоного командира?

— Ти ж сам розповідав. Та й дід Охрім, сусід наш... Той тільки про Кочубея й розповідає.

— Так-от, Чехлань із кочубеївців. Я його вже давно знаю. З ним не пропадеш.

Ось така відбулася в них з батьком розмова під час першої зустрічі на фронті.

«Батько...— Толя заплющив очі й знову відродив в уяві обличчя, а далі всю постать батька. Він побачив його, яким бачив тоді, на вигоні край станиці.— Цікаво, чи знає він, що зараз я на завданні? Мабуть, не знає. Його полк за двадцять кілометрів од нашого. Ну й добре, що не знає,— хлопчина скоса поглянув на Чехланя, який чи то спав, чи просто лежав з заплющеними очима і теж, мабуть, пригадував щось своє.— Менше хвилюватиметься».

4

З міста вони вийшли, коли зовсім споночіло. Вже давно діяла комендантська година, проте Марія Василівна все ж таки наважилася провести їх. Перебігли кілька провулків, а далі садками та городами дісталися до якогось порослого терном і бузком яру.

— Підете ним,— упевнено сказала Марія Василівна.— Це наш Сивий Яр. Він тягнеться понад кілометр. Ну, а там уже якось пробивайтеся. Як саме — вам краще знати.

— А як же ви повернетеся? — запитав Толик.

— Як повернуся? — Хлопчина не бачив її обличчя, але відчув, що вчителька всміхнулася.— Хіба вперше?

— А не вперше? — перепитав Чехлань.— Нам казали, що в місті діє підпілля.

— Вірно вам казали. А не сподобалася я вам, спочатку. Не сподобалась, га, козаки? — раптом додала вона тим самим скрипучо-гугнявим голосом, яким говорила, вдаючи бабцю.

— Дивна жінка,— мовив Чехлань уже потім, як вони натрапили на ледь второвану стежину, що в'юнилася глибочезним яром. А може, й не стежка то була, а просто смуга глини, яку нанесло водою.

— Якби не вона, ми потрапили б під облаву.— Толикові не сподобалося, що Чехлань назвав її «дивною». — Добра вона. І смілива.

— І смілива,— погодився Чехлань.— Як мало ми знаємо про людей, які лишилися в містах під фашистом. Скільки страху, скільки горя вони тут натерпілися. Ми на фронті все ж таки між своїми. Віч-на-віч з фашистом — це так, але між своїми. А тут, бач, не завжди й добереш, хто свій, а хто в чужинця вдався.

Яр закінчився несподівано. Вони продерлися крізь гущавину й раптом побачили попереду осяяну блакитним місячним сяєвом рівнину — чи то пологий схил, чи просто окраєць степу. Розвідники перебіжками подолали її, поминули невеличкий гайок, знову натрапили на якийсь яр і вже в ньому почули близьку стрілянину.

— Тепер треба придивитися, що там попереду,— мовив Чехлань, щойно вони видобулися з яру.— Суцільної лінії оборони тут, напевне, ще нема.

Минуло хвилин двадцять, перш ніж озвався кулемет, який стояв на пагорбку праворуч від них. Згодом озвалося одразу кілька автоматів ліворуч. Але з того боку, де залягли розвідники, ніхто не відповів.

— Поповзли. Нічого хорошого ми тут не дочекаємося,— прошепотів Чехлань, торкнувшись плеча Толі.— Головне — не відставай.

Вони проповзли метрів із двісті, аж раптом почули кроки і притишене покахикування. Обоє причаїлися. Хто там: свій, чужинець? Один чи їх двоє? Чехлань наготував пістолетик. По якійсь хвильці вони помітили, як із видолинка виповзає незграбна тінь. Це був зв'язківець. Вони чули, як поскрипує котушка. Зв'язківець не помітив розвідників і мав би пройти за кілька кроків від них. Чехлань тицьнув у руки Толика пістолетик і видобув з-за халяви ніж, якого попросив у Марії Василівни. А далі повівся зовсім зухвало. Він раптом підвівся і проказав по-німецьки:

— Ганс, дай закурити! — Толик уже знав цю фразу. Вона була у невеличкому розмовнику, якого склав для них лейтенант Стрельцов.

Зв'язківець від несподіванки оторопів. Зупинився, якусь хвильку помовчав, а потім тремтячим голосом відповів:

— Нема.— Він додав ще щось (але що саме — Толик не зрозумів) і пішов просто на них. Чехлань рушив йому назустріч. Приглушений зойк фашиста злився з довгою кулеметною чергою з того боку долини.

«Наш! — зрадів хлопчина, забуваючи, що загинути можна і від куль свого кулемета.— Він зовсім близько!»

Забравши в убитого автомат, Чехлань скомандував: «За мною!», і метрів п'ятдесят вони промчали в якомусь одчайдушному кидку. Потім ще бігли й бігли, аж доки з обох боків по них не вдарили з кулеметів і автоматів. Кулі проорювали землю попереду, ззаду, по боках. І тільки дивом жодна їх не поцілила, тільки дивом. А ще врятувало їх те, що обидва раптом провалилися у недовпорядкований окоп.

— Не стріляйте! — гукнув Чехлань.— Не стріляйте!

— Ми свої! — і собі закричав Толик.

— Які свої? — долинув сердитий голос із узвишшя, що виднілося навпроти.

— Розвідка,— коротко відповів Чехлань.

— Давай, розвідка, прикриємо,— озвався той самий голос.

На світанку Чехланя й Толика викликали до штабу корпусу. Начальник розвідки, повновидий сивоголовий полковник, сам захотів поговорити з розвідниками, які щойно повернулися з міста. Особливо його зацікавило повідомлення про те, що на західній околиці скупчилося кілька військових частин і що всі вони приготувалися до відступу.

Він кілька разів уточнював, які саме частини були там, яка їх приблизна чисельність, чи були серед них танкові та есесівські. Цей полковник здався Толику аж занадто прискіпливим, бо раз у раз звертався й до нього, суворо запитуючи: «Ну, а ти що бачив, козаче-молодче?», «Ну, і скільки ж танків пройшло?», «І ти теж бачив солдатів у чорних мундирах?» Нібито Чехлань міг казати неправду або він, Толик, міг розгледіти щось таке, чого не помітив досвідчений розвідник.

І лише через кілька днів, коли корпус увійшов у місто, Толик дізнався, якими важливими були відомості, котрі вони принесли. Адже доти вважалося, що фашисти готуються на цій ділянці до контрнаступу. А переконавшись, що це не так, командування змогло швидко зняти звідти кілька частин і перекинути саме туди, де фашисти справді готувалися до удару по наших військах. Одначе про все це син розвідки довідався тільки тоді, коли Чехланя і його викликали до штабу полку, щоб вручити медалі «За бойові заслуги». Це була його перша бойова нагорода.

5

Минув місяць. Радянські війська продовжували вести бої за визволення Донбасу. Напередодні одного з таких боїв до взводу розвідки і прибився Сергій Забуга. А сталося це так.

З трьох бійців, які були послані в розвідку, на світанку повернулося двоє. Хвилин двадцять ескадрон прикривав їх вогнем, вважаючи, що то котрийсь із розвідників повертається з «язиком». А виявилося: ніякого «язика», командир групи Микола Шайтанов тягне на ватянці пораненого товариша — Сабіра Ахметхана. Двоє козаків кинулися йому назустріч, допомогли. А коли всі четверо опинилися під захистом величезної ракушнякової брили, що нависла над берегом річечки, понад якою спішені козаки тримали оборону, лейтенант Стрельцов, Чехлань і всі, хто був поблизу, мовчки схилилися над розвідниками, чекаючи, що вони скажуть.

— Стариков не повернеться,— ледь чутно прошепотів Шайтанов.— Виявили нас. Накрили вогнем. Стариков загинув. Розривна куля. В горло.

Козаки мовчки зняли кубанки. Чехлань тяжко зітхнув і відійшов убік. Стариков воював у корпусі з дня його формування. До того ж він був земляком Чехланя і в розвідку попросився тому, що хотів бути разом із Григорієм Чехланем, своїм сусідом-станичником. Це був його перший рейд у тил ворога. Перший і останній.

Прибігли два санітари і заходилися перев'язувати Ахметхана. Рана була тяжкою. Сабір втратив чимало крові, і Шайтанов притягнув його вже знепритомнілого.

— Одного не розумію: хто нас прикривав,— несподівано мовив Шайтанов. Це був кремезний тридцятирічний чолов'яга, стриманий, мовчазний і навіть трохи відлюдькуватий. Але у взводі його поважали саме за цю мовчазність, за якою приховувалися вірність своєму слову і дивовижна хоробрість.

— Усі прикривали,— відповів Іван Цариков, молоденький рудоволосий козак, якого тільки тиждень тому зарахували до розвідки.

— Ні, там. На тому боці.

— А хто вас міг прикривати на тому боці? — не зрозумів командир взводу.

— Не знаю.— Микола ще трішечки відпив із фляги і тільки тепер зміг підвестися. Досі він лежав на кам'янистому схилі пагорба, вкрай знесилений.

«Яким же важким був цей рейд,— подумав Толик, поглядаючи на Миколу з-за спини Чехланя,— якщо навіть Шайтанов так знесилів. А я просився іти разом із ним. Замість Старикова».

— Ти впевнений, що вас хтось прикривав? — стурбовано перепитав Стрельцов. Він був прикро вражений невдачею групи: в штабі чекали «язика».

— Не знаю. За селом, в урочищі, нам вдалося відірватися від фашистів. Ахметхан тоді ще сам міг повзти. Ми поверталися до висхлого річища, яким пройшли в тил. І раптом я почув, що хтось повзе за нами. Думав, фашист. Але не стріляв, щоб не виявити себе. Вирішив: «Якщо захоче взяти «язика» — Шайтанов до його послуг. Побачимо, як це йому вдасться». Але той чоловік тримався на відстані. А стріляти почав, коли ми переповзали нічийну смугу. Проте не по нас. Навпаки, прикривав. Не хвилюйтеся: я не марю. Так воно все й було.

Стрельцов і Чехлань перезирнулися.

— Якщо це наш, то де він тепер? — уголос міркував Стрельцов, дивлячись услід санітарам, що понесли Ахметхана, який так і не прийшов до тями.— Виходить, що, прикриваючи вас, він загинув?

— Не знаю.

— Але ми нікого більше не посилали. Можливо, поверталася група з якоїсь іншої частини?

— Той був один,— твердо відповів Шайтанов.

— Ну гаразд, був то був,— махнув рукою Стрельцов, поглядаючи на збагрянілий небокрай. Уже сходило сонце. Отже, послати другу групу він зможе тільки наступного вечора. А «язик» конче потрібен сьогодні.— Увечері піде інша група. Сам поведу. А поки що подамся доповідати командиру дивізіону.

Піти він не встиг. З порослої терном та шипшиною долини, яка правила їм за нейтральну смугу, знову долинули постріли, і літній розвідник Федір Олександрович Гольцов, що чергував на спостережному пункті, неголосно доповів: «Хтось повзе. Мабуть, фашисти».

— Невже по «язика»? — вражено глянув Стрельцов на Чехланя і кинувся до Гольцова.

— Може, це той, що прикривав,— і собі підвівся Шайтанов.— Не стріляйте.

Ще через хвильку козаки підхопили попідруки хлопця років вісімнадцяти. Він був у цивільному. Піджак і штани геть розірвані, обличчя в синцях, пальці закривавлені.

— Він там,— хлопець тримався, мабуть, винятково на характері, бо видно було, що стомлений до тієї межі, за якою людина вже не здатна зробити далі ні кроку.

— Хто «він»? — запитало одразу кілька голосів.

— Ну він, фашист. Я дотяг його аж сюди. Але він почав упиратися. Здоровенний, зміюка. Довелося оглушити. Воно б нічого, але там, позаду, повзуть фашисти, хочуть відбити.

— То чого ж ти?! — гаркнув на нього Стрельцов і, не доказавши, вистрибнув з окопчика. Слідом за ним — Чехлань, Цариков і Толик.

— А ти, пацаненя, куди? — намагався стримати хлопця Гольцов.— Уб'ють к лихій матері! — І кинувся слідом за Волченком.

Вони встигли саме вчасно. Залігши за кущами та за каменями, Стрельцов, Чехлань і Цариков уже обстрілювали фашистів, що підповзали схилом узвишшя, на якому лежав полонений. Стрельцов гукнув:

— Тягніть «язика»! Цариков, гранатами їх! І відходимо.

Гольцов і Толик підхопили фашиста і потягли до окопів. Тут підоспіли ще двоє бійців, і за кілька хвилин усі знову були під захистом кам'яної брили. Хлопчина в цивільному підійшов до фельдфебеля, витягнув у нього з рота кляп.

Бійці дивилися на хлопця, наче на диво.

— Як тебе звуть, козаче? — запитав Стрельцов.

— Сергій Забуга,— все ще відхекувався хлопець.— Не проженете?

— Дорогий ти наш! За цього «язика» ми тебе до нагороди представимо,— обійняв його Стрельцов.— Ти навіть не уявляєш собі, як нас виручив. Чехлань і Цариков, полоненого — в штаб! І щоб волосина з його голови... Ну й звідки ж ти? — допитувався в Сергія.

— З-під Миколаєва пробираюся. До лінії фронту.

— А чому пробираєшся? — насторожився Стрельцов.— Хтось послав?

— Та ні, сам. Захотілося на фронт.

— Ну а за нами... за нами ти як ув'язався? — не стримався Шайтанов.— Адже це ти повз?

— У лощині лежав, коли ви відходили. Місяць саме вийшов, отож я бачив, як фашисти влаштували на вас облаву за хутором. І чув, як ви перемовлялися. Хотів гукнути, проте боявся видати себе, та й ви могли б пальнути.

— Там, звичайно, могли,— погодився Шайтанов.— Ситуація була — сам бачив.

— А фельдфебель поблизу мене заліг. Не біг з усіма, а тільки лежав та покрикував, підганяв: «Шнель, шнель!» Ну, я його каменем по голові. Автомат забрав, бо в мене тільки й зброї було, що кухонний ніж, а фрица зв'язав. Я зрозумів, що ви розвідники і що розвідка вам не вдалася. А потрібен був фашист. Живий. Ну, перечекав я, доки погоня повернеться до села, і поповз. А тут вони кинулися фельдфебеля свого шукати. Я його знову оглушив і, відстрілюючись, подався в інший бік. Небагато їх там було, всього чоловік десять. Заманив, а сам повернувся ярком до полоненого і далі його потягнув. По вашому сліду. Я під цим селом цілу добу пролежав. Все чекав, придивлявся. Що таке лінія фронту — не знав. Страшнувато було.

— Ну, гаразд,— перебив його Стрельцов.— Давай теж підемо в штаб. Там і розповіси, де був та що бачив.

— А ви — розвідники? — запитав Сергій, рушаючи за ним.— Справжні розвідники?

— Мабуть, ще не справжні, якщо не зуміли взяти «язика».

— Буває. Воно як коли пощастить,— розгублено проказав Забуга.— Я проситимусь до вас.

— Давай, просись,— гукнув услід йому Шайтанов, котрий чув цю розмову.— З «язиком» приймаємо.

Знову в розвідескадроні Сергій Забуга з'явився тільки через два дні. Вже в формі кубанського козака. Толик, який з нетерпінням чекав його появи (дуже вже вразив вчинок Сергія), потім так само нетерпляче чекав, поки козаки порозпитують Забугу про все, що їх цікавить. Тепер він уже знав, що до війни Сергій встиг провчитися один рік в агрономічній школі, але в сорок першому не евакуювався разом зі школою, а вирішив втекти на фронт. В Миколаєві вже були фашисти. Він відходив до Інгулу з групою артилеристів, що залишилися без своїх «сорокап'яток», але в якомусь хуторі їх оточили. Майже всі бійці загинули. А Сергій, вистрілявши всі патрони, забіг до найближчої хати. Господарі сказали фашистам, що це їхній син. Йому щойно виповнилося шістнадцять, і був він у цивільному. А фашисти шукали червоноармійців, у формі. Сергій тоді залишився в того подружжя, яке насправді дітей ніколи не мало. Залишився, бо повертатися йому було нікуди. До агрономічної школи він вступив з дитячого будинку.

Минав час. Толикові дуже хотілося підійти до Забуги, познайомитися поближче, але він не наважувався. Сергій тепер був героєм. Всі тільки й говорили про його «язика», отож хлопчина побоювався, що поки що Сергієві буде не до нього. Та й веселою вдачею своєю Забуга одразу припав козакам до душі. І хоча козацьку форму він одягнув уперше, але станичники чомусь одразу визнали його за свого. Тим паче, що говорив він співучою українською мо-

вою, милою багатьом кубанцям, які добре пам'ятали, з яких країв прийшли на Кубань їхні діди-прадіди.

Толик не поспішав, чекав нагоди. І якось Сергій першим заговорив до нього.

— Ну, а як ти потрапив до розвідки? — підсів він до Толика в бліндажі, де, крім них, були тільки Чехлань та Цариков. Щойно стих артилерійський обстріл, і тепер можна було трохи перепочити.

— Як і ти. Тільки без «язика».— А трішечки помовчавши, додав: — Але в розвідку вже ходив.

— Уже й там побував, за лінією життя?

— Як ти сказав: «За лінією життя»? — озвався Чехлань.

— А що, неправда? Для скількох рейд за лінію фронту стає рейдом за лінію життя. Навіть якщо й повертаються. Бо життя тут. А там, за лінією фронту, розстріли, шибениці, ешелони, в яких вивозять у Німеччину підлітків.

— Мудро сказано, мудро,— похвалив Чехлань.— За лінією життя. Так...— і знову замовк.

Неговіркий, завжди врівноважений Чехлань... Відтоді, як вони побували в розвідці, Толик ставився до Григорія Дмитровича, як до батька. Щоправда, Чехланя він побоювався навіть більше. Не те щоб побоювався, просто не хотілося осоромитися перед ним.

— Ти що, теж дитбудинківський? — запитав Сергій стиха. Козаки влягалися відпочивати, і він не хотів заважати своїми розмовами.

— Ні, домашній. Батько в цьому ж корпусі, тільки в сусідньому полку. Командиром ескадрону.

— Тобі легше. Ну, гаразд, розповіси про себе потім. А поки що давай спати. Ми ще не раз ходитимемо з тобою за лінію життя. І фашисти ще запам'ятають нас.

— Так, хлопці, мати вірного друга — це велике діло,— знову подав голос Чехлань.— Вам обов'язково треба подружитися.

І вони подружилися. Не одразу — поступово, придивляючись один до одного, приміряючись характерами, переймаючи звички й уподобання. Хлопці здружилися тією міцною солдатською дружбою, яка по-справжньому проявляється тільки в хвилини найтяжчих випробувань, тільки в мить смертельної небезпеки. Зате постає вона тоді в усій своїй величі і жертовності.

6

Їхав козак за Дунай,
Сказав:— Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй...

Голос у Сергія Забуги чистий, тремтливий, оксамитовий. Він співає неголосно й довірливо, ніби й не співає, а висповідується перед нічним степом.

— Задушевно співаєш, хлопче,— розчулено зітхає молодший сержант обозник Кирило Талан, якого Толик і Сергій звуть просто дядьком Таланом.— І де ти отак вивчився, га?

— Дівчатам спати не давав у агрошколі. Та й у своєму селищі — теж. Не один такий, як ви, дядько ганявся за мною з дрючком, бо йому, бачте, спокою хотілося.

— Балабошко ти,— невдоволено бурчить Талан. Сам він себе вважав людиною надзвичайно доброю і поміркованою (та таким і був насправді), отож страшенно ображався, відчуваючи, що хтось починає сумніватися в його доброті або в чомусь не довіряє йому.— Як на мене, то день і ніч слухав би. І нікого не ганяв би. А ти мене з якимось дядьком паруєш. Балабошко, одне слово... А співаєш — наче птаха в степовому небі. І чого ото буває так, що талант бог нібито й дав, а на розум полінувався? — заводиться Талан.

Ой немає козаченька,—
Поїхав за Десну...—

незворушно наспівує Забуга, вдаючи, що слова дядька Талана його вже не обходять.

Толю й Сергія на час наступу відрядили до охорони обозу. Вони, звичайно, обурювалися, пробували скаржитися, проте Чехлань, на жаль, був не на їхньому боці. «Служби не знаєте,— докоряв хлопцям,— наказано бути при обозі — значить, при обозі...— А потім уже лагідніше додавав: — Бережуть вас, синочки-діточки. Невже не розумієте цього? А воювати ви ще навоюєтеся». І от вони в обозі. На возах — продукти, ящики з патронами, запасні сідла, упряж та всіляке інше майно, без якого не обійдеться жодна військова частина, а тим паче кавалерійська. Другу добу вони безперервно рухаються таврійським степом услід за передовими ескадронами, що наступають, наздоганяючи і знищуючи дрібні ворожі підрозділи, які відходять від Сиваша, поспішаючи до Херсона. З дивізійної газети Толик уже знав, що Гітлер планує створити по той бік Дніпра якусь небачену досі могутню лінію оборони, що зватиметься Східний вал.

Пробиватися степом важко. Коні стомилися. Корму нема. А тут ще густий туман, що клубами накочується з моря. Через нього і вдень за сто метрів попереду нічого не розгледиш, то що вже казати про ніч.

Час від часу вони поминали невеличкі хутори або напівспалені, майже безлюдні села, поїли й нашвидку підгодовували коней, але зупинятися на триваліший відпочинок не могли, бо мали наказ: рухатися вперед, за ескадронами, аж поки не надійде команда зробити привал. А команди все не було й не було.

Волченко й Забуга супроводжували три підводи, що йшли останніми. На них — двоє літніх, «нестройових» козаків-візників та Кирило Талан. Щоб не стомлювати своїх коней, хлопці прив'язали їх до першої підводи, а самі то плелися за возами, підштовхуючи їх, то, якщо траплявся

більш-менш підходящий путівець, тряслися на возі. На коней сідали, тільки щоб розвідати, що там діється попереду: в долині, на хуторі чи за лісосмугою.

Але зараз усе навкруги притихло. Лиш коли-не-коли десь далеко попереду пролунає постріл чи раптом знавісніло зайдеться чергою кулемет, сіючи смерть сліпо, навмання, як казав у таких випадках Сергій, «на лиху доленьку». Але поки що це була не їхня «лиха доленька», тому Сергій впівголоса, майже пошепки, наспівував пісню за піснею, і, слухаючи їх, Толик Волченко поступово заспокоювався, мрячний холодний вечір починав здаватися йому теплим і лагідним, і аж не вірилося, що навкруги війна...

— Хіба у вас у селищі й цієї співали? — стиха запитав Толик, щойно Сергій закінчив пісню про верби та зрадливого козаченька.

— Звичайно. Їх співає вся Україна.

— А чому майже всі пісні, які ти співаєш, про козаків? Хіба у вас теж є козаки?

— Зараз нема. Але пісні залишилися від тих часів, коли вони були. Мабуть, з часів Запорізької Січі. Це у вас на Кубані та на Дону й досі козакують.

— Я знаєш чому запитую? Бо ті ж самі пісні чув у нас. Батьки мої родом з Миколаївщини, з Очакова. Ось ти співав: «Копав, копав криниченьку у вишневому саду». У нас її всі козаки співають. Навіть зараз, на фронті. Це похідна кубанська.

— Все вірно: й похідна вона, й кубанська. Але передусім українська, народна. Та й що тут дивного? Слухаєш кубанців — ну геть як наші сільські дядьки. Та тут давня історія. Колись запорізькі козаки йшли на Кубань цілими полками. З сім'ями, з усім майном. Хтозна, може, діди-прадіди більшості козаків походять саме з цих степів, та й Миколаївщина неподалік, за Дніпром.— А хвильку помовчавши, Сергій знову впівголоса завів: «...Ой чий то кінь стоїть?..» Але Талан одразу ж обірвав його:

— Тихо! Чуєте? Підводи. Е, там цілий обоз. І перегукуються ніби не по-нашому.

— Та ні, це, здається, наші,— неголосно обізвався візник з другої підводи.

— Все одно — стоїмо. І ні звуку. Нехай проходять собі,— наказав Талан, що був тут за старшого.— Ану, Сергію, давай у розвідку. Тільки близько не підходь, бо хто його знає...

Забуга схопив свій карабін і зник у тумані.

— Дядьку Талан, можна й мені? — І, не чекаючи згоди, Толик метнувся вслід за Сергієм.

Пробігши метрів зі сто, він опинився неподалік того місця, де путівець круто повертав і заповзав у долину. На цю дорогу, мабуть, треба було виїжджати і їм. Причаївшись за кущем шипшини, Толик виразно чув, як обозники перегукуються якоюсь незнайомою мовою: може, румунською, а може, італійською. І раптом команда. Німецькою!

Як сталося, що шляхи їхніх обозів перетнулися, хто в кого виявився в тилу — вони у фашистів чи фашисти в них — цього хлопчина збагнути не міг. Але обоз був великим. Дочекавшись, доки він майже весь заповзе в долину, Толик вискочив зі схованки і поспішив до своїх. Та зненацька почув позад себе тупіт кінських копит. Толик озирнувся. Вслід за ним скакав вершник.

Толик відчув, як по спині його забігали мурашки. Він вихопив з-за пояса пістолет і, не обертаючись, продовжував іти.

«Що цей фашист вигукує? Намагається з'ясувати, хто я такий? А раптом вважає мене дезертиром, що втік з їхнього обозу? Ні, далі йти не можна. Він вистрілить».

Зціпивши зуби, Толик зупинився. І зовсім несподівано для фашиста хлопець розвернувся й кинувся назустріч йому, прямо під морду коня. Тепер усе вирішували миті. Толик ухопив коня за вуздечку, наставив на вершника пістолет.

— Руки вгору! — рішуче наказав по-німецьки.

Вершник — тільки тепер Волченко побачив, що це офіцер — очманіло дивився на хлопчину й повільно, наче загіпнотизований, піднімав руки.

— Злазь,— знову наказав Толик.— Швидше, швидше.

Проте офіцер, здається, зрозумів, що перед ним звичайнісінький хлопчина, який навряд чи наважиться вистрілити в нього, і тому, безперестану щось белькочучи, зволікав, не бажаючи розлучатися з конем. Якусь хвильку-другу вони дивилися один на одного, і Толик відчув, як рука його тремтить усе сильніше й сильніше, а пістолет стає нестерпно важким.

«Де Сергій? Ну де ж Сергій?!»

Зненацька офіцер різко пришпорив коня, але, бачачи перед собою людину, кінь став дибки і подарував Толикові мить, яка врятувала йому життя. Так і не відпустивши вуздечку, він вистрілив у фашиста. Схарапуджений пострілом, кінь шарпнувся, скидаючи з себе мертвого вершника, і потягнув хлопчика за собою.

Хтозна, чим би це закінчилося, якби на шляху коня не з'явився Сергій Забуга.

— Ти стріляв, вояко? — прохрипів він, зависаючи на вуздечці поруч із Толиком.

— А то хто ж?

— Оце трофей! — не стримався Забуга, коли кінь нарешті скорився. Він захоплено оглянув гнідого, в білих «панчохах» скакуна.— Оце коник! Ану потримай його.

А сам кинувся до вбитого офіцера і незабаром повернувся з його планшеткою.

У фашистському обозі, напевне, й не почули цей одинокий пістолетний постріл, бо неподалік саме спалахнула стрілянина.

— Шкода, що ми не взяли цього офіцера в полон. Судячи з того, як набита документами його планшетка, в штабі він розповів би багато цікавого,— мовив Сергій, вішаючи її Толику через плече.

— Звичайно, шкода,— погодився хлопчина.— А помовчавши і вже цілком наслідуючи Сергія, додав: — Але хто винен, що він навіть у полон по-людському здатися не вмів?

— Треба було вирвати ногу зі стремена та викинути його з сідла. Пригадуєш, як Чехлань учив по-кубанськи вибивати з сідла?

— Де ж ти раніше був? — силувано всміхнувся Толик, відчуваючи, як усе ще дрібно тремтить рука, в якій він тримав пістолет. Хлопчина вже не раз бачив бої — і зблизька, і здалека. Одначе тоді все було по-іншому. Стріляли вони, стріляли в них. Але завжди поруч був хтось із старших. А тут вони зійшлися віч-на-віч. І вистрілив він майже впритул. Вистрілив... А якби ще мить загаявся? Або пістолет дав осічку? Або офіцер почав стріляти, ще тільки під'їжджаючи до нього?

— Ну ти ба, яке козаченя! — дивувалися обозники, вислухавши коротку розповідь Забуги. Через густий туман ніхто з них не бачив, що саме там, попереду, відбувалося, почули тільки негучний постріл.— Ну хто б міг подумати,— з захватом говорили вони про Толика, готуючи валку до дальшої дороги,— щоб отаке мале, ну геть хлопчисько, і зуміло перехитрувати офіцера і захопити коня. Таки не перевівся козацький рід, справжній козарлюга росте!

А Толик сидів на Талановій підводі, заспокійливо гладив морду прив'язаного до задка трофейного коня, що все намагався вкусити його за чобіт, і розгублено всміхався.

Тим часом попереду, по той бік долини, розгорявся справжній бій.

— О, чуєте, здається, наші перехопили фашистський обоз! — вигукнув Сергій, сідаючи на трофейного коня.— Ви тут ще постійте тихенько, а я покручуся-подивлюся, що там навкруги діється. Та й цього красеня Орлика випробую.

«Орлик,— подумки повторив хлопчина.— А що? Непогана кличка. Так і зватиму Орликом».

Заночували обозники в селі, де вже отаборилися два козацькі ескадрони.

Ранок видався на диво сонячний і теплий. Толик і Сергій щойно прокинулися й тепер оглядали село, сидячи на горищі біля дверцят. Звідси добре було видно долину, яку вчора переїжджали, плесо невеличкого, обрамленого акаційками ставка, що синів посеред села.

Проте довго милуватися краєвидами їм не довелося. Прискакав вістовий зі штабу дивізіону, що розташувався в приміщенні школи, і наказав їм обом негайно прибути туди.

Хлопці обтрусили сіно, вмилися нашвидкуруч, поливаючи один одному з відра, і, осідлавши коней (тепер Толик їздив на своєму трофейному Орликові — командир ескадрону залишив коня за ним), поскакали до штабу.

На ганку їх уже чекали Стрельцов та Чехлань. Стрельцов вислухав рапорт Забуги, прискіпливо оглянув хлопців.

— Ну, гаразд, про ваші нічні подвиги старший сержант Чехлань мені вже доповів. Молодці. І планшетка, яку ви захопили, теж виявилася цінною. Але справа не в цьому. Порадившись тут, у штабі, ми вирішили, що час вам братися за військову науку.— Сергій і Толик здивовано перезирнулися: «Невже відішлють кудись у тил?» Цього вони боялися найбільше і давно вирішили: куди б їх не послали — втечуть.— Відсьогодні ви зараховані бійцями взводу розвідки окремого винищувального протитанкового дивізіону. Тут у нас буде кілька днів перепочинку. Часу, звичайно, малувато, але більше нам його ніхто не дасть. Тому одразу відбувайте в розпорядження сержанта Чехланя і беріться за розвідницьку науку.

— Одне слово, за розум беріться,— насуплено докинув Чехлань, який скрізь і всюди помічав і довго пам'ятав найдрібніші порушення дисципліни.

— Єсть братися за розум,— дружно відповіли хлопці.

7

Ось уже другий тиждень розвідники вчилися повзати по-пластунськи, знімати вартових, переправляти через лінію фронту «язика», володіти прийомами рукопашного бою та орієнтуватися по компасу, сонцю і зірках. До того ж, Стрельцов, який вільно володів німецькою (він зростав у селі, переважна більшість жителів якого були нащадками німців-колоністів), навчав своїх бійців мови. І хоча німецька давалася козакам найважче з усього, що доводилося вивчати, та все ж таки незабаром вони вже знали набір фраз, який дозволяв їм спілкуватися з полоненими: «Руки вгору. Здавайся. Гарантуємо вам життя. Припиніть опір. У Червоній Армії полонених не розстрілюють...»

Та якщо дорослі заучували по три-чотири фрази на день, то Волченко — по десять — дванадцять. І досить скоро Стрельцов зрозумів, що хлопчина володіє особливою схильністю до вивчення мов. Це так приємно вразило його, що, незважаючи на свою зайнятість, вечорами він обов'язково знаходив годину-півтори, щоб додатково вчити Толика німецької.

Сьогодні, перевіривши, як він засвоїв черговий урок, Стрельцов уже не похвалив хлопця, як завжди, а серйозно підсумував:

— Ось що я тобі скажу: мало ти вивчив сьогодні.

— Але ж ви стільки й задали.

— Ти вивчив усе, що я задав, але цього мало. Для тебе мало. Є люди, яким порівняно легко даються іноземні мови. Серед них трапляються такі, що знають їх по сімвісім. Деякі й більше. Їх називають поліглотами. Чи, може, тебе більше приваблюють мости? Заворожив тебе старий Конак своїми байками про мости, еге ж?

— Це не байки. Він розповідає правду.

— Ну, звичайно, звичайно...— одразу ж погодився

Стрельцов, бачачи, що Толик занадто серйозно ставиться до всього, що розповідає дід Конак, в якого вони з Сергієм Забугою квартирують.— Ясна річ, не вигадує. В селі знають, що він кращий тесля-мостовик на всю округу. Жоден міст без нього тут не будували. Просто я хочу, щоб мої уроки німецької захоплювали тебе сильніше, ніж його розповіді.

— Але ж незабаром війна закінчиться, і тоді...

— І тоді більше цінуватимуться люди, які знатимуться на будівництві мостів. Це ти хочеш сказати?

— Хіба не так?

— Мудрі люди кажуть, що найважливішою справою життя повинна бути справа, до якої маєш природний хист, талант. А тобі з твоїми здібностями треба вчитися в інституті, на факультеті іноземних мов. Закінчиш і зможеш стати учителем німецької або перекладачем. Одне слово, ти собі як знаєш, а порада моя буде такою: якщо вже тебе доля закинула на війну, та ще в розвідку, використай ці роки, щоб вивчити німецьку.

— Невже війна триватиме так довго, що встигну вивчити?

— От цього я не знаю,— спохмурнів Стрельцов.— І ніхто не знає, скільки ще вона триватиме.

Толик помітив, що за останні місяці старший лейтенант (Стрельцову щойно присвоїли це звання) змарнів, обличчя його взялося степовою засмагою і неглибокими, але вже досить рясними зморшками. «Та він же старіє! — з подивом відзначив про себе хлопчина.— Он і сивина на скронях. А раніше її не було».

— А самі ви теж інститут закінчили?

— Не встиг. Після третього курсу записався добровольцем. Але з війни повернуся і знову вивчатиму німецьку.

Ця розмова зі Стрельцовим відбувалася в приміщенні школи, де розвідники проводили свої заняття і водночас потроху його ремонтували (уже полагодили дах і ганок).

Коли старший лейтенант Стрельцов подався до хати, в якій квартирував, Толик відв'язав свого Орлика і поскакав у степ, де кілька теслів з трьох навколишніх сіл мудрували над новим дерев'яним мостом через пересихаючу річечку. Він знав, що мостовики працюватимуть до півночі, а потім там, у курені біля недобудованого моста, й заночують, щоб удосвіта, звариши на вогнищі казанок кулешу, знову взятися за пилки й сокири.

Толику, звичайно, дуже цікаво було вчитися на розвідника. Але все ж таки по-справжньому почали приваблювати його цей недобудований міст у степу, вечірнє вогнище біля куреня теслів-мостовиків та розповіді діда Конака — невисокого худорлявого чоловіка, який, уже тяжко слабуючи, заповзявся поставити цей, двадцять перший у своєму житті, міст. Звичайно, то були невеличкі містки десь на сільських чи лісових путівцях, через річечки, як він казав, «у три кроки горобцю по коліна», або через якесь урвище, словом, скрізь, де обходилося без проектів та інженерів і де потрібен був тільки його, Конаків, талант мостовика — його око, його розрахунок і досвід. То були надійні мости, що цінувалися в тій місцевості не менше, ніж деінде славетні мости через великі ріки й гірські ущелини. І дід Конак надзвичайно пишався ними.

Толик скакав степом, який здавався безлюдним і безкраїм, захоплено поглядав на осяяний призахідним сонцем небокрай і думав, що хоча й потрапив він у самий вир війни, та все-таки на фронті встиг пізнати чимало цікавого — люди, краї, події, мости... І було б страшенно несправедливо, якби в якійсь із розвідок чи рейдів за лінію фронту божевільна куля обірвала його життя. Ні, він повинен залишитися живим. Втім, перший міст, в якому є тепер й часточка його праці, вже існує. Міст, який він завжди пам'ятатиме і згадка про який живитиме його першу мрію: стати мандрівним мостовиком.

8

Тяжко, з крижаними вітрами, блукаючи між руїнами та пожарищами, пробивалася в степи Миколаївщини весна 1944 року. Бійці чекали цієї весни, як чекають здійснення мрії. Бо здавалося їм, що вона має принести з собою не лише радість сонячної днини, а й радість перемоги.

Одначе до перемоги було ще далеко. А ворог — он він, поруч. І корпус, в якому служив Анатолій Волченко, знову готувався до наступу.

— Подробиць всієї наступальної операції я, звичайно, не знаю,— чітко, карбуючи кожне слово, проказав Стрельцов, вишикувавши якось надвечір своїх розвідників. І по тому, як він це сказав, Толик здогадався, що деякі подробиці старшому лейтенантові все ж таки відомі.— Ну, а щодо нашого завдання... За дванадцять кілометрів од лінії фронту знаходиться містечко Новий Буг. Глибока розвідка передає, що фашисти замінували там заводи, елеватор з хлібом, залізничний вокзал, чимало інших будівель. Одне слово, мають намір зруйнувати все, що тільки можна. Ми мусимо пробитися вночі до Нового Буга, зачаїтися, а щойно наші війська почнуть бій за містечко — захопити комендатуру. З усіма її документами, планом мінування та радіостанцією. І протриматися до підходу своїх.

Двадцять бійців перезирнулися. Це легко наказати: «Захопіть міську комендатуру й протримайтеся!» Але спробуй захопити її такими силами.

— Діяти будемо по-козацьки,— уточнив старший лейтенант, бачачи, що сказав занадто мало.— Вночі, без шуму, щоб жодному фашистові з охорони комендатури навіть не гикнулося. Місцина там зручна, неподалік кладовище. Карта міста в нас є. Розвіддані щодо місцезнаходження та охорони комендатури теж.

— Ага, ось тепер зрозуміло,— відповів за всіх Забуга.—

На світанку запитання будуть у фашистів. Але комусь із них уже й сьогодні гикається.

Та навіть він готувався до цієї операції якось особливо зосереджено. Розумів: ризик величезний. Крім автоматів, усі бійці озброїлися ще й пістолетами, гранатами й ножами. В речовиках не залишилося нічого, крім набоїв, а от їх намагалися взяти якнайбільше, добре знаючи, що в тилу ворога кожен патрон — це, можливо, кілька хвилин життя. Тих кілька хвилин, яких може не вистачити до підходу своїх або для того, щоб озброїтися трофейним карабіном.

— А ви помічаєте, як нас почали цінувати? — не вгавав Забуга, хоча всі інші намагалися уникати будь-яких розмов.— Нас уже посилають захоплювати комендатури. Все було: і «язики», і пузова розвідка за передовою, і навіть прогулянка на броньованому лімузині. Але з комендантами міст Забуга досі не знайомився.

— Ну й що? І я не знайомився,— озвався Толик.— Не доводилося.

— І він, бачите, теж! — обурився Забуга, відважуючи Толикові дружнього запотиличника.— Ти он краще зброю підготуй. Осо-бис-то перевірю!

— Все одно краще за коменданта Нового Буга не перевіриш,— відрізав хлопчина, і тут уже розвідники не стрималися й вибухнули сміхом.

Нарешті всі готові до походу. Виступати мали через три години, і, як завжди, час, що лишався до виходу на завдання, кожен проводив по-своєму. Хто приліг відпочити, хто сів за листа рідним, а хто дістав читані-перечитані листи з дому...

Листів од матері в Толика з собою не було, вони залишилися в батька. Майже в кожному з них мати просила його берегти себе, а батька — берегти сина. А ще вмовляла зробити так, щоб хлопець повернувся додому.

«Добре було б побачитися з батьком,— зітхав Толик,

збираючи свій почищений автомат.— Цікаво, де зараз його ескадрон?»

Сіявся дрібний холодний дощ, але в бліндажі було сухо і тепло, і Толі здавалося, що в нього не вистачить сили волі вийти звідси навіть за наказом командира взводу. Він сидів у відгородженому плащ-палаткою кутку на вузеньких нарах, прислухався до вибухів, що долинали то зліва, то справа. А ще дослухався, чи не з'явиться Сергій Забуга. Він кудись зник, і ось уже з півгодини Толик не знав, де він пропадає.

...Осяяний сонцем степ. Вигин обрамленої очеретами річки... І він верхи на коні вскакує в зманіжену літеплом воду. А потім лежить на зеленавому пагорбку і, заплющивши очі, всотує в себе надвечірнє проміння сонця...

Толик не міг збагнути, чому мирне повоєнне життя ввижається йому саме таким; він не міг пригадати, щоб колись ускакував у річку на коні, не міг пригадати, де й коли бачив таку райдужну барвисту луку, але останнім часом видіння це з'являлося все частіше й частіше. Коли закінчиться ця проклятуща війна, він об'їздить усю Кубань, усю Україну, але віднайде місцину з таким пагорбком, таким вигином річки і такою лукою, впаде в траву і скаже: «Ось — де ти!» І пролежить у ній цілий день.

— Егей! — раптом вирвав його з полону думок бадьорий голос Забуги.— Де ти там киснеш? Іди, покажу тобі механізм.— У Сергія якийсь особливий потяг до машин і взагалі до будь-якої техніки. А навіть найсильніше захоплення технікою він завжди висловлював двома словами: «механізм» та «інженерія», котрі вимовляв з таким захватом, з яким ніхто й ніколи не вимовляв їх від дня їхньої появи.

Толик миттю підхопився й слідом за Сергієм вийшов з бліндажа. Дощик уже відморосив, і десь на заході несміливо окреслювалося червонувате півколо сонця, дуже схоже на місяць-половинник перед вітряною погодою.

— Я вже казав тобі, що розвідник повинен володіти будь-яким видом зброї. І вітчизняної, і ворожої.

— Ну, казав. А що, ти захопив фашистського «тигра»?

— «Тигра» я ще не захопив, але він лишається за мною. А кулемет є. Дивна якась система. Такого я ще не бачив. Ін-же-не-рія, скажу тобі! Оце піхота позичила на годинку. Треба про всяк випадок помудрувати над ним, а раптом трапиться десь у тилу. Або в окопі.

Кулемет стояв у кулеметному гнізді. Незграбний, з коротким товстим стволом, він скидався на мініатюрну гаубицю. Побачивши хлопців, піхотинець, що став його господарем, поблажливо всміхнувся:

— Що, гусари, вирішили глянути на техніку? Давай-давай, це вам не шабелькою махати.

Піхотинцеві років із двадцять, він приземкуватий, клишоногий, хитрувате обличчя рясно зійшло віспинами.

— Темний ти чоловік,— незлостиво пояснив піхотинцеві Забуга.— Ти маєш справу з кращими рубаками козацького корпусу, а може, й усього фронту. Ану посунься, дай глянути на механізм. Ну як,— поплескав по кулеметній стрічці.— Інженерія?

— Я такого ще не бачив.

— Тільки не надумайте стріляти,— пробурчав піхотинець.— Бо старшина потім голову мені зірве.

— Нічого, ми тобі трофейну роздобудемо,— заспокоїв Сергій. Але одразу ж додав: — Ну, а стріляти, звичайно, не будемо. Поки що.

Може, хвилин із двадцять вони всі троє оглядали кулемет, пробували заряджати стрічку, підганяли прицільну планку та, імітуючи стрілянину, натискали на гашетку.

— А воно б і справді не завадило полякати їх,— зітхнув Сергій, спостерігаючи, як по той бік розлогої долини метушаться в своїх недокопаних окопах зеленкуваті, жабоподібні постаті, і вирушив на позиції кавалеристів. Толик — за ним.

— Так,— лічив Забуга по дорозі.— Шмайсер ми з тобою

пройшли, румунський карабін вивчили, з чотирма системами німецьких та італійських кулеметів ознайомилися, гаубицю і зенітну гармату теж бачили. Що там у нас в запасі?

— Літак.

— От із літаком буде складніше,— збив на очі кубанку.— З літаками фашисти розстаються чомусь дуже неохоче. Особливо з «месерами».

9

Лінію фронту група переходила довжелезною звивистою яругою, по обидва боки якої фашисти ще тільки будували дзоти та прокладали окопи. А кулеметний пост, що був виставлений у лощині, тихо, без жодного пострілу, зняла група прикриття, яка потім, уже відійшовши назад, спровокувала перестрілку, щоб відволікти увагу фашистів. Тим часом розвідники Стрельцова все далі й далі заглиблювались у тил ворога, наближаючись до лісосмуги, під прикриттям якої вони мали дійти до найближчого села.

Неподалік пролягав розгрузлий путівець, на якому вони побачили лише два невеличкі кінні обози, що підвозили до передової боєприпаси. В інший час ці обози з трьох-чотирьох підвод могли б стати їхньою здобиччю, але сьогодні вони отримали суворий наказ: ні в які сутички не встрявати, «язиків» не брати, форсованим маршем — на Новий Буг. Обозники хоч і бачили їх, але не звертали уваги, маючи за своїх. У надвечірньому дощовому присмерку хіба роздивишся? До того ж усі розвідники були в німецьких плащах, а двоє в німецькій формі: Стрельцов у формі капітана, Шайтанов — фельдфебеля.

Тільки одного разу водій машини, що стояла обіч путівця біля якихось руїн, облишив порпатися в моторі, уважно придивився до групи і запитав, чи нема серед них водія

або танкіста. Проте «капітан», зупинившись і пропускаючи повз себе групу, відповів, що нема, ще й вилаяв шофера за нехлюйство, бо справжній солдат фюрера не допустить, щоб його машина виходила з ладу за кілька кілометрів од передової.

— От не може наш «капітан», щоб не провести виховної роботи серед «доблесних солдатів фюрера»,— одразу ж прокоментував цей «капітанів» монолог Сергій, незважаючи на заборону говорити між собою — хтось із фашистів міг почути російську.

Два хутори вони обминули, навіть не наближаючись до них, а в третій, що вигулькнув перед ними двома десятками розкиданих по долині хат, визвались піти в розвідку Забуга і Волченко. Хлопці підійшли до крайньої хати, постукали в шибку.

— Хазяї, подорожніх не пустите? — жалісливим голоском проспівав Толик.

Почувши дитячий голос, з-за дверей виглянула господиня, обв'язана хусткою так, що виднівся тільки кінчик носа.

— І багато вас тут, подорожніх?

— Та всього двоє,— стиха обізвався з-за Толикової спини Сергій. Обидва вони стояли, притискаючись до стіни і ховаючи за собою автомати.— А що, вже маєте гостей?

— Ні, нема нікого. А ви ж хто такі будете?

— Фашисти в хуторі є? — так само тихо запитав Толик.

— Фашисти? То ви свої, чи що? — підозріливо оглянула їх жінка, намагаючись розгледіти у вечірніх сутінках їхню форму.

— Ато чиї ж? Усі свої та наші,— докинув Забуга.— То є чи нема?

— Та є! Он у тих хатах, що по той бік балки. Чоловік із двадцять ночує.

— Значить, господарюють вони тут? Ну-ну...— мовив Сергій.— Скільки кілометрів од вас до Нового Буга?

— Та з шість буде.

— А як до нього краще підійти, щоб не путівцем?

— Обійдіть хутір ось так, праворуч,— показала жінка,— і за кілометр звідси побачите в степу три спалені хати. Хутірець був. Ото від нього беріться лісосмугами. Стежина там є. Я сама тією стежиною на базар ходила. Фашистів на ній ніколи не бачила.

Жінка й справді показала їм найкращий шлях, яким тільки можна було підійти до містечка. Перепочивши трішечки біля спаленого хутірця, група подалася лісосмугою на захід. Ледь уторована стежина, про яку казала жінка, в'юнилася посередині лісосмуги, і йти по торішній траві було значно легше, ніж відкритим розгрузлим степом чи розбитими путівцями.

Вони вже майже досягли околиць містечка, коли позаду почулися вибухи снарядів, а потім хвилею почала накочуватися стрілянина.

— Ну от, ми якраз устигли,— спокійно пояснив Стрельцов бійцям, що зібралися біля нього під дахом напівзруйнованого сарая.

— Це що, наступ? — запитав Чехлань.

— Рейд. Прорвалася тільки кіннота. Вона має оточити й визволити місто й утримувати його до підходу нашої піхоти. Фашисти, звичайно, не чекають такого рейду і тому просто не встигнуть підготувати містечко до оборони. Нам треба увійти в нього раніше од козаків і, скориставшись із паніки, швидко захопити комендатуру, щоб не дати фашистам зв'язатися зі своїм командуванням по рації і запросити допомоги.

Якийсь час розвідники обережно просувалися провулками, городами та садками, все ближче й ближче підступаючи до центру невеличкого, але занадто вже розкиданого поміж степовими балками містечка. Що ближче до центру, то вулиці все щільніше були забиті машинами, танкетками, підводами та похідними кухнями. З усього видно було, що вони матимуть справу з вояцтвом, яке опинилося тут після відступу і тепер переформовувалося, відпочи-

вало та чекало наказів. Були тут, напевне, і свіжі підрозділи.

«Аби тільки нас не виявили, доки не доберемося до комендатури»,— думав Толик, намагаючись ступати крок у крок за Сергієм, що йшов за Стрельцовим і Чехланем. Страху за себе він не відчував, побоювався тільки, що якась прикра несподіванка може зіпсувати всю операцію. Це в ньому оживало побоювання, яким, зрештою, проймалися всі досвідчені розвідники і яке Стрельцов колись назвав «солдатською совістю розвідника».

Із задуми Толика вивів голос «капітана» Стрельцова, що раптом заговорив до когось. Голосно, по-німецьки. Прислухавшись, хлопчина зрозумів, що Стрельцов запитує в якогось офіцера, як пройти до комендатури. А вислухавши пояснення, повів групу звивистими провулками, і незабаром розвідники опинилися біля поруйнованої огорожі кладовища.

— Зачаїтися і чекати,— коротко наказав Стрельцов.— Забуга і Шайтанов — зі мною.

Троє бійців розчинилися у передранковому мороці, а Толик разом з іншими розвідниками причаївся за огорожею.

Потяглися довгі хвилини чекання. Ні слівця, ні зайвого руху. Так тихо і так терпляче вміють чекати, мабуть, лише розвідники.

Толик сів на вологий камінь біля пролому і притулився спиною до стовпа.

На війні небезпека чатує всюди, але найтяжче він завжди переживав оці розвідницькі хвилини чекання. Особливо, якщо чекати доводилося Забугу. Останнім часом вони так здружилися, що Толик навіть не уявляв собі, як зміг би жити, якби з Сергієм щось сталося. Як він взагалі зміг би прожити всі ці місяці війни, якби поруч не було винахідливого і водночас одчайдушно-сміливого веселуна Забуги. Недарма він, сам того не помічаючи, намагався бути схожим на Сергія, наслідувати його мову, ходу, жарти. Він учився в Забуги вмінню в будь-якій ситуації не втрачати

почуття гумору. Звичайно, у них, у розвідувальному взводі, загалом хлопці підібралися витривалі, сильні, сміливі. Але, якби його запитали, кого з-поміж них він вважає справжнім розвідником, Толик назвав би Забугу.

Єдине, що іноді підводило Сергія — то це його нестримне бажання ризикувати, коли треба й коли не треба. Щоправда, Толику здавалося, що, йдучи на завдання разом із ним, Сергій трішечки стримується. Ні, таки коли вони йдуть у розвідку вдвох, нічого лихого статися з ними не може. Хлопчина не міг пояснити, коли і з якого дива з'явилася в нього ця переконаність. Але вона існувала.

Десь неподалік почулися голоси. Ні, не Стрельцов з бійцями — фашисти. «Хоча б пошвидше повернувся Забуга,— подумав Толик.— Хоча б усе обійшлося».

— Не змерз, синку? — ледь чутно прошепотів Чехлань, присідаючи на камінь поруч нього.

— Та холоднувато.

— Нічого, оце візьмемо містечко, і, може, дадуть нам перепочити. Весна в цих краях рання. А при теплі розвіднику завжди легше.— Помовчавши, він запитав: — Ти після війни ким би хотів стати?

— Я? — невпевнено перепитав Толик.— Напевне, мости будуватиму. Як дід Конак. Пам'ятаєте його?

— Пам'ятаю, а чого ж? От про це й думай. Величезна ріка, міст через неї і ти посеред мосту... Красота,— зітхнув Чехлань, шкодуючи, що самому йому ні про річки, ні про мости вже не мріється.

Толик, мабуть-таки, задрімав, бо прокинувся, лише почувши голос старшого лейтенанта:

— Дивіться, ракети. Це сигнал. Починаємо.

Підхопившись, Толик побачив сніп червоних ракет, що злетіли десь у степу одразу за містом. З хвилину всі дослухалися, чекаючи такої звичної при наступі канонади. Але її не було.

— Степом обходять,— пояснив Стрельцов.— Оточують місто.

Світанок ще нібито й не настав, але небо на сході вже сіріло й займалося ледь помітними червонястими сполохами, мовби сонце не сходило, як завжди, а проростало, пробиваючись крізь товщу землі.

— Тепер, синку, настав і твій час,— звернувся старший лейтенант до Толика.— Зніми плащ-палатку. Все запам'ятав? Ти місцевий хлопчина. Ось конверт. Якийсь офіцер попросив тебе передати його комендантові. Але не хвилюйся, до коменданта справа не дійде. Твоє завдання — підійти до вартового і хоча б на хвилину відволікти його увагу. Повторюватимеш одну й ту ж фразу: «Лист комендантові. Лист комендантові». По-російському й по-німецькому. Зрозумів?

— Єсть, товаришу старший лейтенант,— стиха проказав Толик, перекладаючи свій невеличкий трофейний пістолетик з кишені піджака на спину, за пояс штанів.

— Тільки «гармату» свою в хід не пускай,— одразу ж попередив Стрельцов.— Треба обійтися без пострілів.

До комендатури розвідники підкралися від пустиря, отож вартовий, що нервово ходив біля ганку, не помітив їх. Він раз по раз зупинявся і прислухався до стрілянини, що спалахувала в степу то в одному, то в іншому місці.

— Лист комендантові! Лист комендантові! — вигукнув Толик, намагаючись прошмигнути повз вартового. Але солдат метнувся до нього, вчепився в плече... І тієї ж миті ззаду на нього кинувся Микола Шайтанов. Інші розвідники подалися до дверей. Толик, Шайтанов і Забуга підхопили тіло вартового і втягли до комендатури, де вже порядкували Стрельцов та Чехлань з бійцями. Вони ввійшли туди настільки тихо, що в комендатурі навіть не встигли сполошитися. Одна кімната, друга... Обеззброїли двох офіцерів і фельдфебеля, що посхоплювалися з крісел, в яких куняли, притисли ножами до стіни солдата, що вигулькнув звідкись в коридор, а до кімнати радиста вско-

чили саме тієї миті, коли офіцер диктував радистові якийсь текст. Миттю обох примусили підняти руки.

Тим часом з усіх кінців містечка почала долинати шалена стрілянина. У вікно розвідники бачили, як з поближніх хат вискакували фашисти і кидались в оповиті світанковим туманом провулки. Загурчали мотори машин.

— Який текст передавали? — запитав Стрельцов офіцера по-німецькому.

— Запитували штаб, що відбувається навколо міста,— пробелькотів оторопілий обер-лейтенант.

— Містечко оточене — ось що відбувається! Прорив по всьому фронту,— втовкмачив йому «капітан».— Де комендант?

— В кінці коридора. В своїй кімнаті.

— Він тут? Він що, й досі спить? — не повірив Стрельцов.

— Ні, вже прокинувся. Одягається, але...

— Але важко з похмілля? — уточнив «капітан» по-російськи, виводячи офіцера поперед себе.— Нічого, зараз допоможемо.

Та в цю мить пролунав постріл. Дзенькнуло скло — і знову постріл...

Сергій ускочив до приймальні коменданта. Там, під стіною, біля дверей, тримаючись за поранену руку, стояв Іван Цариков. Він пробував висадити двері плечем, але комендант вистрілив у нього.

Прошивши двері кількома чергами з автомата, козаки все-таки висадили їх і увірвалися до кабінету. Коменданта там не було. На дивані — зім'ята ковдра і простирадла, поруч, на всипаній склом підлозі,— френч.

— Мало не в підштанках утік,— презирливо кинув Сергій, вистрибуючи у вікно. Толик подався за ним. За якусь мить хлопці були вже в кінці провулка, за яким починалося кладовище.

І тут з гиканням і свистом до комендатури прорвався ескадрон козаків.

«Ну, нарешті! — зрадів хлопчина.— Тепер ми протримаємося». Уже розвиднювалося, і Толик помітив, як від сарая відділилася якась постать і кинулася через пустир до кладовища. Одначе хоч як поспішав той огрядний чоловік, проте біг він значно повільніше за розвідників. Хлопці не стріляли. Вскочили вслід за фашистом у пролом огорожі і побачили, як, попетлявши поміж могилками, той раптом зник.

— Заліг! — гукнув Толик Сергію, що метнувся праворуч, навперейми втікачеві.

— Бачу! Не стріляй!

Розвідники обережно підкралися до того місця, де в густих заростях бузку, що розрісся між двома старовинними склепами, причаївся фашистський офіцер. Якийсь час він ще відстрілювався, але по тому, як розвідники з двох боків ударили з автоматів по верховіттю, зрозумів, що опір марний. «Не стріляйте! — гукнув по-німецьки. Вийшов з кущів, уже по-російськи додав: — Здаюсь! Плєн! Я не єст СС!»

— Ти бач, як він від СС відхрещується! — пробурчав Сергій, вириваючи з його піднятої вгору руки пістолет.— І зброю треба кидати. Чого вас тільки вчать у ваших офіцерських школах? А тепер бігом до комендатури!

У місті кипів бій. Вулиці вирували. З-за огорожі долинали кінське іржання, вибухи гранат, стрілянина. Стріляли вже й у протилежному кінці величезного цвинтаря.

Хлопці нагодилися до комендатури саме вчасно. Козацькі полки вдарили по фашистах так навально, що в сусідніх селищах і містечках вони, видно, ще й досі не збагнули, що відбувається, бо штаб фашистської дивізії безперервно вимагав покликати до рації коменданта для пояснень. Під диктовку Стрельцова радист відповідав, що все спокійно, що постріли долинають тільки з передмість і що, напевне, там триває бій з групами партизанів. Проте командування дивізії ці відповіді не влаштовували.

— Ну ви молодці, що впіймали цю щуку,— стримано

похвалив Стрельцов Забугу й Волченка. І одразу ж наказав комендантові по-німецьки: — До апарата. Відповідайте, що на околиці містечка виявлено кілька дрібних партизанських груп, але тепер їх ліквідовано і порядок відновлюється. Ніякої підмоги гарнізон не потребує. Тільки це. Одне зайве слово,— помахав пістолетом,— і тоді вже поговоримо по-іншому.

Він ще дав гітлерівцю хвилину, щоб той віддихався, і звелів радистові вийти на зв'язок. Коли той зв'язався зі штабом, комендант з ненавистю вирвав з його рук мікрофон, нібито радист винен був у всьому, й роздратовано повторив те, що від нього вимагали. Тільки він мовив останнє слово, Стрельцов негайно вимкнув рацію.

— Ну от,— задоволено проказав він, витираючи рукавом спітніле чоло,— поки вони там розберуться, що й до чого, наші встигнуть зайняти кругову оборону. А там з хвилини на хвилину й піхота підійде. Так що дякую за службу, козаки.

А через кілька хвилин до комендатури навідалися начальник розвідки корпусу і командир полку. Коли Стрельцов доповів їм про наслідки операції і про розмову, яка відбулася між комендантом і штабом дивізії, начальник розвідки був приємно вражений.

— Навіть про це потурбувалися? Ну, молодці! Думаю, це дасть нам зо дві години передишки.— І, зайшовши до кабінету, наказав:— Ану, подайте мені цього архарівця! Зараз ми з ним поворкуємо над картою мінування.

— Єфрейтор Забуга,— мовив Стрельцов.— Привести коменданта.

Сергій подався до кімнатки, в якій тимчасово перебували всі захоплені в комендатурі полонені. Комендант був блідий, напевне, вважав, що його поведуть на розстріл.

— Не зі сміливих, однак,— зауважив Микола Шайтанов, що, пропустивши фашиста повз себе, залишився біля дверей кабінету на варті.— До речі, я знав одного козака,

який мріяв познайомитися з фашистським комендантом,— хитро всміхнувся Толикові, косуючи при цьому на Сергія.

— Ну й що? І познайомився,— пробурчав Забуга.— От тільки тип попався, ну геть нецікавий. Ось одведу його, і підемо з Толиком світанком помилуємося.

10

Снаряд вибухнув на пагорбі, й осколки його впали за якихось два-три метри від вікна, біля якого стояв Анатолій. Почувши вибух, хлопчина ледь помітно здригнувся, одначе якесь набуте за роки війни чуття підказало йому: «Не твій», і він навіть не відсахнувся, стримався. Як не раз стримував страх, коли ходив у тил ворога або розвідував його передній край, де на кожному кроці чатували міни, снайпер, засідка чи випадкова, «сліпа» куля.

Хлопчина простежив, як повільно, якось аж надто сповільнено виростала на засніженому пагорбі сива крона вибуху і як потім осідала вона на білу долину темним дощем глини й осколків, і подумав: «Добре, що шибки лишилися цілими!» Вони й так ледве розтопили піч та нагріли цю хату-пустку, одну з небагатьох уцілілих хат степового села, яке зайняли першими і звідки першими завтра мають рушати далі, до околиць міста.

А містом тим була Одеса.

«Одеса!.. Побачити б зараз її хоч здалеку. Яка вона? Втім, мабуть, як і багато інших міст і містечок,— зруйнована, спустошена, холодна. Холодна...»

Після визволення Нового Буга різко потеплішало, і хлопчині здавалося, що нарешті вже прийшла справжня весна. Вони весь час рухалися на південь, тільки на південь. І він був упевнений, що, поки наблизяться до Одеси, там уже все зеленітиме. Та степи під Одесою зустріли

їх розгрузлими дорогами із місивом снігу й землі. І це в квітні!..

Замислившись, хлопчина не одразу й помітив, що тепер ні пострілів, ні гуркоту моторів — запала насторожуюча, моторошна тиша, овіяна сивим надвечірнім туманом.

— Відійди від вікна, хлопче,— занепокоївся Чехлань, що був тут, серед восьми розвідників, які грілися в хаті, за старшого.— А ти, Гольцов, розвідай, що там за долиною: щось не подобається мені ця тиша.

— Німці ж відійшли до передмість,— буркнув Гольцов. Він саме розтопив піч і вкладався поближче до неї.

— Отож-бо й воно. А тепер їм треба вирватись із міста, поки ми остаточно не відрізали шлях за Дністро. Та дивись, не візьміть удвох із вартовим у полон нашого командира. Він оце має повернутися зі штабу.

— Ага,— докинув Сергій Забуга, з-під кубанки якого, як завжди, вибивався пишний світло-золотавий чуб.— Улюблений командир — і раптом: «Хенде хох!» Ганьба на весь козацький добровольчий корпус. Давай ближче до тепла,— гукнув Толикові, відсуваючись так, щоб хлопець міг стати на місце Гольцова.— І нічого не бійся, з такої теплої хати нас і дивізія німців не виб'є.

Але щойно хлопчина примостився біля печі і заплющив очі, як двері рвучко розчинилися і разом із сивим згустком холоду в хату вкотився старший лейтенант Стрельцов.

— Ну що, козаки, є можливість прогулятися до міста,— заклопотано мовив він ще з порога.

У хаті запанувало мовчання. Усі розуміли, що «прогулянка» до Одеси буде нелегкою.

— Ну, чого притихли, козарлюги? — всміхнувся Стрельцов, простягаючи змерзлі руки до вогню.— Звичайна фронтова робота. Підемо завтра на світанку.

— Краще б уже вночі,— подав голос Микола Шайтанов, що вклався на перехнябленому ліжку.— Вночі легше.

— У німецькій формі йдемо. І розвідка потрібна грунтовна. Хвилин через двадцять старшина підвезе форму. На

чотирьох. Підуть: Шайтанов (він колись хвалився, що знає місто), Романюк і Забуга. Поведу я. Запитання є?

— А я? — несміливо озвався хлопчина.

— Ти? — замислився на хвилину Стрельцов.— Я сказав: ідемо в формі. Серед білого дня. Ні, на жаль, ролі для тебе не знайшлося.

«Ролі не знайшлося! — ображено подумав Толя.— Як в Одесу — то, звичайно, без мене...»

Він знав, що на кожне завдання в тил ворога Стрельцов водив за певним задумом і йому відводилися ролі поводиря, пастушка, що загубив корову, хлопчини-біженця, який шукає матір, або просто сироти-жебрака... Але, якщо вже старший лейтенант сказав, що ролі нема, то й просити марне. І промовчав.

Через кілька хвилин біля хати зупинилася підвода і старшина та якийсь солдат із обозників занесли і виклали просто на стіл мундири, автомати, ранці, каски.

— Тільки так, хлопці,— загудів старшина хрипким басом.— Майно казенне. Повертати без дірочок, без подряпин і в повному комплекті. Бо вирахую з першої повоєнної платні.

Це був звичний жартик старшини, до якого він вдавався щоразу, коли розвідники мали йти на завдання у ворожій формі, та все одно цей «жартик» завжди підбадьорював бійців.

— Не хвилюйся, старшина, ми тобі ще добудемо,— розсміявся Сергій Забуга.— Тепер цього мотлоху вистачить.

Прокинувшись, Анатолій з подивом виявив, що, вкритий чиєюсь шинеллю, він лежить біля остиглої печі, а всі інші розвідники, неголосно перемовляючись, допомагають споряджатися четвірці «німців» на чолі з хвацьким «оберлейтенантом» у добре припасованій і майже новенькій шинелі. Хлопці перевіряли шмайсери, ховали під френчі пістолети, запасалися гранатами й ножами, хоча в усіх,

крім «обер-лейтенанта» Стрельцова, вже теліпалися на ременях широкі німецькі багнети.

— Ну от і син розвідки прокинувся,— першим звернув увагу на хлопчину Стрельцов.— Не хотіли будити раніше, але тепер уже час. Готуйся. Знайшлася роль і для тебе. Йдеш у цивільному. Твій «мундир» на ліжку.

Толя підхопився і, скинувши шинель та гімнастерку, вискочив на подвір'я. Ліворуч, ледь уторованим путівцем неквапливо виповзала на узвишшя колона бійців. А навколо — тиша. Наче й немає війни. А ота колона... Вона десь далеко. Та й не справжня вона, а так... світанкове марево.

Хлопчина швидко обтерся снігом і повернувся до хати.

— Фельдфебель Отто Зальц,— роздавав солдатські книжки Стрельцов.— Рядовий Курт Штюбер. Рядовий Ганс Крюге. Усі — з артилерійського полку.

«Одначе пояснити це патрулю зможуть лише Стрельцов і Шайтанов,— відзначив подумки хлопчина, відчуваючи, що тільки тепер по-справжньому усвідомив, якою небезпечною буде ця «прогулянка» до великого красивого міста.— Інші мови не знають». Але це не відбило в нього бажання йти разом з усіма. За кілька хвилин він уже перевдягнувся в латані штанці, взувся в зачовгані чоботи з побитими передками і, засунувши за пояс свій п'ятнадцятизарядний маузер, одягнув стару засмальцьовану ватянку.

— Завдання: розвідати систему оборони міста в нашому секторі від околиці до залізничного вокзалу. Дорога туди неблизька, тому було б добре, якби вдалося захопити в передмісті якийсь транспорт. Без шуму, звичайно. На інші дрібні акції не відволікатися,— проказував Стрельцов, зупиняючись біля кожного з бійців групи й прискіпливо оглядаючи його.— В місті скупчилося зараз чимало частин, суєта, тому наша поява не повинна привертати особливої уваги фашистів. Але все одно...— Біля Волченка він затримався трохи довше, ніж біля інших. Поправив на ньому стару, пропалену в кількох місцях шапку, за-

стебнув на верхній гудзик латану Толикову куфайку.— Будь уважним, хлопче. Операція ризикована. Дивись, запам'ятовуй... Якщо нас викриють, після першого ж пострілу тікай — ми прикриємо. А ввечері вирвешся з міста. На вигляд — сільський хлопчина. Особливої підозри не викликатимеш.

— Ми повернемось усі,— стиха відповів Анатолій.— Ось побачите.

Стрельцов сумовито всміхнувся і поплескав його по щоці:

— Звичайно, звичайно... Це я так, про всяк випадок.

11

Румуни, що зібралися біля крайньої гармати, стежили, як із-за вигину лісосмуги з'явилася (хтозна-звідки й взялася там; може, вночі вдалося відбити поближчі хутори?) група німців. Попереду — офіцер, за ним — дебелий фельдфебель, що, лаючись, підганяв навантаженого солдатськими ранцями хлопчину, та двоє солдатів, які пленталися позаду.

Румунський офіцер, якого теж зацікавила поява на цій ділянці німців, радий був би запитати, що там діється попереду, але мови не знав, отож шанобливо віддав честь обер-лейтенантові, який у відповідь тільки презирливо глянув у його бік.

— Але оборона тут не така вже й густа, ще й румунськими вояками прикрилися,— першим наважився порушити напружене мовчання Сергій, коли група почала підніматися крутою звивистою вуличкою приміського селища.

— Нічого, далі їх погустішає,— процідив крізь зуби Романюк. Худорлявий, білявий, з тонкими рисами обличчя, він справді скидався на німця. Принаймні сам Толик «вірив» його формі найбільше. До того ж, це був досвідчений

розвідник. Тільки й того, що потрапив до них недавно. З піхоти, після госпіталю.

— Розмови! — неголосно, але різко увірвав їх Стрельцов.— Ідемо тим шляхом, яким, можливо, завтра доведеться наступати. Тому — дивитись і запам'ятовувати.— І, глянувши на карту міста, по якій час від часу звірявся, додав: — Підходимо до району, що зветься Другою Заставою.

Вуличка, на яку вони потрапили, виявилася запрудженою машинами й підводами, довкола яких сновигали гітлерівці, румуни й поліцаї. Іноді розвідникам доводилося мало не продиратися крізь гурти ворожих солдатів. І щоразу для Анатолія це було іспитом на витримку. Йому весь час здавалося, що всі фашисти, повз яких вони проходять, дивляться на нього з підозрою і що ось-ось пролунає: «Стій! Руки вгору!» А тим часом нікому з гітлерівців не було діла до цієї четвірки, що поспішала кудись, знущаючись із хлопчини,— може, затриманого, а може, просто трапився під руку, то вирішили поексплуатувати. Лише кілька разів до них зверталися обозники, просили закурити, але щоразу відповідав лише похмурий, велетенського зросту «фельдфебель» Шайтанов. Відповідав коротко й різко, не забуваючи відважувати хлопчині запотиличника. Анатолій, звичайно, розумів, що так потрібно для маскування, але все одно вважав, що Шайтанов аж занадто старається. Одначе терпів.

Неподалік пивзаводу, в напрочуд тихому, безлюдному провулку, вони побачили бронетранспортер, за кермом якого дрімав червонопикий здоровань в есесівській формі. Хоча ніякого знаку Стрельцов не подавав, усі мовчки розвернулися. Так, це «їхній», кращої нагоди не трапиться.

— Фельдфебель...— стиха наказав Стрельцов, коли вони наблизились до бронетранспортера, і розстебнув кобуру пістолета.

Шайтанов кинувся до машини, і за хвилину мертвий есесівець лежав у кузові межи ящиками, накритий брезентом,

а поруч нього, тамуючи огиду, сидів, зіщулившись, Анатолій Волченко. Косуючи на фашиста, він видобув маузер. Йому було страшно, що й казати... Але він завжди в таких випадках повторював улюблену фразу Сергія: «Нічого, прорвемось. Таке ми вже бачили».

А тим часом бронетранспортер, за кермом якого сидів Микола Шайтанов, гримотів бруківкою, пробиваючись усе далі й далі до центру міста. В одному з провулків він зупинився, і Стрельцов зазирнув під брезент.

— Як ти тут? — запитав Анатолія.

— А знаєте, в цих ящиках гранати,— поспішив повідомити хлопчина.

— Тобі в бронетранспортері їхати не можна, то доведеться пересидіти під брезентом. Потерпи. Ми вже неподалік вокзалу. Незабаром повертаємось. А кілька гранат подай, знадобляться.

Анатолій подав чотири гранати йому, потім іще по дві — Романюку та Забузі, і бронетранспортер знову повільно рушив брудними, оповитими холодним ранковим туманом вуличками передмістя.

Коли до вокзалу залишалось якихось два-три квартали, за рогом вулиці, просто перед бронетранспортером, опустився шлагбаум. Це сталося так несподівано, що Шайтанов ледве встиг загальмувати, щоб не врізатися в нього.

— Не глуши,— кинув йому Стрельцов і, відчинивши дверцята, по-змовницькому глянув на розвідників, що стояли в кузові.

— Документи,— підійшов до Стрельцова офіцер польової жандармерії.

Подаючи йому документи, Стрельцов миттю оцінив обстановку. Бронетранспортер, видно, не викликав особливої підозри, бо двоє вгодованих жандармів із великими бляхами на грудях так і залишилися за шлагбаумом. І мотоциклісти, хоча й сиділи на своїх місцях, але не виявляли до машини ніякого інтересу.

— Куди їдете? — запитав офіцер, але вже не зазирав у папери, а чомусь пильно придивлявся до солдатів, які стояли.

— Наказано прибути на вокзал по продукти,— спокійно відповів Стрельцов по-німецькому.

— По продукти? — перепитав офіцер, все ще не відводячи погляду від Забуги й Романюка. І по тому його погляду Стрельцов здогадався: щось не так, щось насторожило жандарма.

Анатолій не бачив усього цього. Але, почувши голоси фашистів, зрозумів: перевірка. Зціпивши зуби, він навів пістолет у той бік, звідки чулася німецька мова, і завмер. Рука тремтіла, а маузер здавався нестерпно тяжким. Побоюючись, що в потрібну мить він уже не матиме сили стріляти, хлопчина стис рукоятку обома руками.

Чекати, однак, довелося недовго. Зашурхотів брезент. «Може, Стрельцов?» — зблиснула слабка надія. Але брезент уже зірвано, і хлопчина побачив над собою одутле обличчя фашиста, що стояв на гусениці, тримаючись руками за борт. Якусь мить вони заціпеніло дивились один одному у вічі. І, напевне, саме тоді, коли жандарм уже опанував себе і хотів зіскочити з колеса, хлопчина натиснув на курок. Одразу ж ударив по фашистові з автомата й Сергій Забуга. Бронетранспортер рвучко розвернувся і помчав вуличкою, край якої виднілася товарна станція.

Мотоциклісти кинулися навздогін. Відкрили вогонь і румунські солдати, що були на станції. Вся надія тепер була на Миколу Шайтанова. Якщо, петляючи провулками, вони відірвуться від погоні — ще є шанс. Якщо ж ні...

Вважаючи, що ховатись уже нема чого, Анатолій відкинув брезент і обережно визирнув з-за броньованої задньої стінки. Тієї ж миті кулеметник з першого мотоцикла вдарив короткою чергою, і кулі зрикошетили просто в нього перед обличчям.

— Зараз ти в мене постріляєш,— Анатолій узяв з верхнього ящика дві гранати.

Коли він знову визирнув, передній мотоцикліст був уже зовсім близько. Так близько, що осколки могли накрити й бронетранспортер.

— Вони ж наздоженуть нас! — крикнув він Забузі й Романюку.— Чому не стріляєте?!

— Марна річ, бережи патрони на прорив! — відповів Сергій.— Командира поранило. Пробиватись буде важко.

Раптом бронетранспортер різко шарпнуло вліво. «Звертає за ріг»,— майнула думка. Анатолій кинув гранату і сховався за броньованим щитом. Пролунав вибух, прошурхотіли над кузовом осколки. Коли хлопчина обережно підвів голову, один мотоцикл лежав догори колесами, два інші одразу зменшили швидкість і тепер повільно, один за одним, висувалися з-за рогу.

— Молодець! — гукнув Сергій. І тієї ж миті в мотоциклістів полетіли ще дві гранати — його і Романюка.

Від останнього мотоцикла, що тримався тепер на значній відстані, їм вдалося відірватись аж неподалік того місця, звідки вони проникли на околицю. Мотоциклісти, мабуть, вистрілявши набої або ж просто не бажаючи ризикувати, відстали, а розвідники кинули бронетранспортер біля якихось руїн і, поклавши на плащ-палатку тяжко пораненого командира, почали пробиватися до своїх.

Лінію фашистської оборони вони проходили невеличким виярком, і румуни, які побачили їх, стріляли спочатку вгору та кричали, попереджаючи, що попереду вже росіяни. І тільки коли група вскочила в лісосмугу, румуни зрозуміли, що то за група, і відкрили вогонь. Але запізно.

Того ж дня, проаналізувавши донесення розвідки, командування кінно-механізованої групи прийняло рішення: проривати оборону ворога в секторі, пройденому розвідниками Стрельцова. Одначе ні Анатолій Волченко, ні сам Стрельцов поки що не знали про це. Вже перед тим, як командира взводу мали покласти на медсанбатівську машину, щоб відвезти в тил, він раптом попросив санітарів затриматись на кілька хвилин.

— Слухай, хлопче, в хаті під столом, здається, залишились каски, в яких були Шайтанов, Романюк і Забуга. Ану принеси їх сюди.

— Каски? — вражено перепитав Толя, побоюючись, що командир марить.— Навіщо?

— Принеси, принеси. Тільки швидко. Часу в мене обмаль.

А коли хлопчина приніс, Стрельцов уважно оглянув усі три каски.

— Ось так буває, коли розвідник помиляється навіть у дрібницях,— болісно зітхнув він і скрушно похитав головою.

— А що сталося? — все ще не міг зрозуміти його хлопчина.

— Що сталося? На емблеми глянь, розвіднику.

Анатолій придивився до однієї, другої, третьої і занімів. Так от що насторожило жандарма! От через що вони всі мало не поплатились життям! На касках були емблеми двох різних частин. Різних! І ніхто з них, бувалих розвідників, не зважив на це! Як же могло статися, що ніхто?!

— Нічого не вдієш...— тяжко видихнув Стрельцов.— Поясни причину невдачі бійцям. Скажи, що це останній урок їхнього командира.— А трохи помовчавши, вже зовсім тихо додав: — Один із страшних уроків війни.

12

...І здавалося йому, що то здибився не кінь, що здибилася сама земля. Вся земна куля раптом хитнулася під ним, напружилася і вибухнула.

Ще не усвідомлюючи, що сталося, Анатолій гарячково звівся на ноги, але, побачивши, як поруч перелітає через голову вбитого коня якийсь козак, знову впав, закотився у виярочок і, втискаючись у землю, прикрив руками голову.

Десь неподалік вибухнув снаряд, просто над головою просвистіли кулі, але не це було найстрашніше. Він відчував, як степ гуде під тисячами копит, і розумів, що прямо на нього, по всьому фронту атаки нестримно накочується друга хвиля кінноти. «Тільки б витримати! Тільки б не підхопитися!» — встиг подумати Анатолій, коли, ледь повернувши голову, краєм ока побачив над собою одне, друге, третє кінське черево. А зверху спадали на нього грудки розм'яклої, перетолоченої землі, жмутики вижовклої торішньої трави і всепоглинаюче, залихвацьке «в'ї-го-го!», яким козаки підбадьорювали коней.

В спокійному стані кінь ніколи не наступить на людину. Це знав кожен кавалерист. Але знали й те, що більшість поранених чи просто викинутих із сідла бійців гине або калічиться під копитами коней. Їх просто збиває і затоптує своя ж атакуюча лава.

Проте йому пощастило: трапився цей маленький і вузенький виярочок. Анатолій упав у нього, втисся, закрив потилицю коміром шинелі (кубанку він десь загубив) і завмер. Майже не осмислюючи своїх дій, суто інтуїтивно він виконав усі заповіді вершника, що опинився під копитами, і, напруживши всю свою волю, терпів, наказуючи собі: «Не підводься! Не ворушися!»

Ще проносилися обіруч нього вершники, але якось підсвідомо Анатолій уже відчув: пронесло, пощастило! Найгірше вже позаду.

Та раптом ще один вибух. Якась незбагненна сила підхопила хлопчину і разом із переораною снарядами землею викинула з виярочка назад, до закривавлених решток коня. І Толя знепритомнів.

Прийшовши до тями, він спочатку побачив сонце, що вперто пробивалося крізь завісу сивого туману, потім, скосивши очі, закривавлений сніг біля свого Орлика, а вже тоді усвідомив, що й сам він лежить на купині глевкого, перемішаного копитами чорнозему, лежить горілиць. І що не чути ні козацького «в'ї-го-го!», ні сапання коней над

ним. Вже згодом, поступово, він пригадав, що була атака, що щось вибухнуло під ним... «А наші де? Невже в місті?! То чому я тут? Невже на всьому полі бою жодного санітара? А може, я не поранений?»

Усе ще лежачи горілиць, він стривожено обмацав себе і впевнився, що рани нема. Синців, подряпин, мабуть, до біса. Але все це дрібниці. Головне, нема рани, нема осколків у тілі. Та хлопчина все ще продовжував оглядати себе, і відчуття власного тіла приносило йому заспокоєння і повертало до реальності.

Перемагаючи біль, Анатолій з великим зусиллям звівся на ноги і, тримаючись за поперек, який здавався йому потрощеним, та зціпивши зуби, роззирнувся. Скачучи на коні, він не бачив околиці міста, бо тоді її приховував густий туман. А тепер ось вона: крайні хати видніються метрів за п'ятсот попереду. Він бачив клуби диму, бачив літаки — невідомо, свої чи чужі,— що кружляли над містом, вишукуючи ціль. Але жодного звуку не долинало до нього. Та цього ж не може бути! Таке величезне місто. І там стільки військ. Не могли бої припинитися так швидко.

«Я просто не чую! — раптом здогадався Анатолій, задерши голову і дивлячись на ланку літаків. Це були радянські літаки, вони летіли так низько, що він розгледів навіть зірочки на крилах. От тільки були ці літаки безгучні, наче небесні привиди.— Я не чую,— повторив.— Мене контузило».

Він знав безліч випадків, коли після контузії бійці на тривалий час, а деякі й назавжди, ставали глухими, втрачали зір або довго не могли нічого пригадати, навіть свого імені. Він знав усе це, проте усвідомлення того, що він оглух, все ж таки не злякало його.

Анатолій озирнувся на рештки коня і знервовано мотнув головою. Жахливе видовище.

Він обійшов те, що лишилося від нещасної тварини, і побачив місце вибуху. Тепер він не сумнівався, що кінь

наскочив на міну і, прийнявши всю силу вибуху на себе, врятував йому життя. В Орлика був широкий, занадто широкий, як на верхового коня, круп. Козаки помітили це давно і не раз пропонували Анатолієві мінятися: на такому коні мав їздити козарлюга двометрового зросту.

Головне — він живий і неушкоджений. А попереду видніється Одеса. І яка атака була! Яка атака! Вони пройшли дві лінії окопів, пройшли яр, в якому фашисти утворили третій рубіж оборони, й ось тепер, уже майже в передмісті, він залишився без коня!

Автомат був цілий і придатний до бою. Це його втішило. Не хотілося брати зброю в убитого, він звик до своєї.

Анатолій закинув автомат за плече і рушив до передмістя, аж раптом почув позаду себе голоси. Він озирнувся. З балки виїжджали дві санітарні кибитки.

— Але ж голоси я чую! — тільки тепер зрозумів він, що сталося.— Чую! — гукнув, не стримуючи радості від того, що глухота його так швидко минула.

Анатолій вже дійшов до першої садиби, яка, здається, давно не знала господаря, коли помітив у сусідньому дворі кілька постатей у зеленкуватих шинелях. Фашисти! Їх було п'ятеро чи шестеро. Вони причаїлися за довгим сараєм з розхристаною очеретяною стріхою. Хлопця вони, очевидно, не бачили.

Ось до сарая підбігло ще кілька гітлерівців. «Прорвалися-таки,— подумав Анатолій, і собі перебігаючи до невеличкого сарайчика, що зберігся майже неушкодженим.— Або десь ховалися, як щури».

Він не стріляв. Чекав. Ось фашисти,— тепер їх було вже, мабуть, з дванадцятеро,— нарешті наважилися і, пригинаючись, кинулись у степ. Їм треба було якнайшвидше втекти з міста. Вони зрозуміли, що кибитки санітарні, отже, візники й санітари не стрілятимуть.

Анатолій дав чергу їм услід. Один фашист упав, одразу спробував підхопитися, але знову осів на землю. Навіть здалеку хлопчина розрізнив, що то був офіцер, проте

це не завадило фашистам кинути його. І на постріли Анатолія вони теж не відповідали.

Зрозумівши, що бою вони не прийматимуть, Анатолій вискочив і, стріляючи на ходу, помчав навздогін. Бачив, як упав ще один. Інші розсипалися по полю і, вже відстрілюючись, відбігали все далі й далі в степ.

Коли втікачі зникли в яру, Анатолій підійшов до пораненого. Він лежав на розгрузлому пагорбку, плече в нього було геть заюшене кров'ю. Доки Анатолій наближався, фашист зиркав то на нього, то на свій автомат, що лежав майже під рукою, але знав: дотягтися до зброї не встигне.

Анатолій відфутболив автомат, потім, взявши гітлерівця за комір, примусив стати на коліна, видобув з кобури його «вальтер» і поклав собі в кишеню, сказавши по-німецькому: «Вам він більше не знадобиться». Цю фразу, роззброюючи полонених, завжди проказував Стрельцов.

У місті все ще гуркотів бій. Десь далеко, може, на морі, не вщухала артилерійська дуель. Біля розбитого фашистського транспортера Анатолієві, який вів полоненого, зустрівся піхотний капітан.

— Офіцер не потрібен, товаришу капітан? — звернувся до нього Анатолій.— Віддаю за так,— зараз йому хотілося пошвидше добутися до центру міста, де тривав бій, отож не радий був, що зв'язався з цим гітлерівцем. Краще було лишити його на ласку санітарів.

— Офіцера, бач, пропонує! Герой! — скептично оглянув капітан спочатку Анатолія, а потім полоненого.— Та на якого дідька він мені тепер? Ти б мені його вчора ввечері привів. Тоді вам обом ціни не було б. П'ятьох гвардійців своїх поклав, поки «язика» роздобули.

— Ну, як хочете,— стенув плечима Анатолій.

— Праворуч зверни,— гукнув йому навздогін капітан.— Їх збирають там, у дворі.

Пройшовши ще кілька кварталів, Анатолій справді натрапив на збірний пункт полонених і з радістю передав

свого обер-лейтенанта солдатам з комендантського ескадрону.

— Товар не ходовий, розумію. Але ви вже вибачайте,— пояснив лейтенантові, який був тут за старшого.— Ще не вечір, може, встигну привести генерала.

— Два полковники вже є. До генералів справа ще не доходила,— цілком серйозно відповів лейтенант.— А ти, козаче, з якого ескадрону будеш?

— Капітана Василевича.

— А, розвідка...— він сказав це таким тоном, що Анатолію одразу ж захотілося забрати свого офіцера назад. Видно, розвідники в цього лейтенанта були не в пошані. Може, тому, що сам колись мріяв потрапити до розвідки?

Тільки вийшовши з двору, Анатолій зрозумів, чому цей будинок і огорожа здалися йому знайомими. Саме тут, неподалік пивзаводу, вони захопили вчора есесівський бронетранспортер. Отже, він входить у місто тим самим шляхом, яким пройшла їхня група.

Анатолій попросився в трофейну машину, що саме виїздила з воріт. В кузові сиділо кілька легкопоранених бійців. Відмовившись від медсанбату, вони підвозили до передової ящики з патронами та гранатами.

Коли після довгих мандрів Толя добувся-таки до центру міста, там уже висіли червоні прапори. На осяяних сонцем вулицях було велелюдно. Одесити зі слізьми на очах вітали визволителів. І хоча були тут підрозділи різних родів військ, але Анатолій із заздрістю відзначив, що найтепліше вітали все ж таки моряків. Певне, добре пам'ятали, як вони мужньо обороняли їхнє місто в сорок першому.

А от козаків щось не видно було. Воно й не дивно: що робити кавалерії в центрі такого великого міста? Мабуть, вони прорвалися через оту Другу Заставу до моря і тепер відпочивають десь на далекій околиці. Але де саме вони знаходяться зараз — цього не знав жоден з офіцерів, до яких звертався Анатолій.

Помилувавшись оперним театром, біля якого було найлюдніше (Анатолій не міг збагнути, як сталося, що ця дивовижно красива споруда вціліла), він пройшовся поруйнованим, але все ще красивим Приморським бульваром, який поруч із ущент зруйнованим морським портом видавався райським куточком миру і краси, потім ледве втиснувся поміж піхотинцями й моряками, щоб трішечки посидіти на верхніх сходинках Потьомкінських сходів, з яких добре було видно військові кораблі, що стояли на рейді, й навіть село по той бік затоки.

Ночував Анатолій з артилерійськими інтендантами в рибальській хатині на околиці міста. Море штормило. Хвилі знавісніло налітали на кам'яні брили, що підпирали урвище, на якому гніздилося шість чи сім рибальських хатин та саманний лабаз, усе ще обвішаний шматками зопрілих сітей. Анатолієві здавалося, що хатина — корабель і що вони опинились посеред розбурханого моря. Кілька чоловік на невеличкому кораблику.

Одначе наснилися йому не човен, і не море, і навіть не Приморський бульвар, а степ, вигин річки, яскраво-зелений пагорб і загиблий кінь Орлик...

Вранці один з інтендантів сказав Анатолієві, що він схлипував уві сні. «Не схлипував, а зітхав,— сухо пояснив хлопець.— Кінь мій приснився. Хороший був кінь. Від міни врятував. Жаль його».

В надобідню пору з допомогою тих же інтендантів Анатолій все ж таки розшукав свій ескадрон, що стояв у приміському селі. Він побоювався, що йому перепаде від Чехланя, який був у них поки що за командира взводу, але, на превеликий подив, зустріли його радісними вигуками, обіймами, а Чехлань і Шайтанов навіть розцілували. Виявляється, в ескадроні вважали, що він загинув під час атаки. Пригнічений горем, Сергій Забуга на світанку сів на коня і поскакав у поле, яким вони наступали. Заповзявся знайти свого товариша якщо не живим, то хоча б загиблим. І поховати.

Можливо, цей день так і запам'ятався б Волченкові тільки зустріччю, яку влаштували йому розчулені розвідники, якби не подія, що сталася надвечір. Повернувшись з розвідвідділу корпусу, куди його викликали на нараду, комеск Василевич наказав вишикувати ескадрон в каре. Анатолій стояв на лівому фланзі без коня. Один-єдиний серед розвідників. Але настрій у нього був чудовий.

Привітавши бійців від імені командування з вдалим завершенням одеської операції і визволенням міста, комеск почав розповідати, скільки фашистських дивізій розгромили під час наступу, скільки солдатів та офіцерів взяли в полон і скільки захопили техніки. Проте Анатолій слухав його досить неуважно. Він не міг збагнути, чому до луки сідла комеска прив'язаний кінь. І не просто якась там собі стройова конячина, а чудовий скакун рудуватої масті з зірочкою на лобі, той самий,— Анатолій не раз бачив це на власні очі,— на якому їздив генерал. Та й зараз кінь стояв під генеральським сідлом — у рядових козаків, та навіть у офіцерів, таких сідел не було.

—...Всі ви знаєте, яким героєм,— раптом долинули до Анатолія слова комеска,— показав себе під час цієї операції боєць нашого ескадрону розвідник Анатолій Волченко. Знаєте, як сміливо він діяв в окупованій Одесі і як відважно кинувся в атаку вчора.— Почувши це, Анатолій знітився і скоса глянув на крайніх козаків. Вони дивилися на нього й усміхалися.— Так-от, дізнавшись, що під час наступу у Волченка загинув кінь, командир кінно-механізованої групи наказав подарувати йому свого бойового коня. А за давньою традицією, це найвища нагорода в козацьких частинах. До того ж, він дарує коня, на якому вів бійців у наступ на Одесу! Рядовий Волченко! Вітаю вас! Прийміть коня.

Від хвилювання Анатолій не одразу зміг потрапити ногою в стремено: кінь шарпався і виривався з рук. Але, на щастя, на це ніхто не зважав: ескадрон тричі кричав «ура!». А коли він нарешті осідлав скакуна і повернувся

на своє місце в строю, комеск додав, що, крім того, за успішну розвідку в Одесі старший лейтенант Стрельцов, посмертно, і вся його група представлені до ордена Червоної Зірки.

13

Граціозний танок ялин, що цілими гуртами вибігають до самої колії, маленькі лісові озерця, в яких, здається, ще й досі плавають блакитні весняні крижини, хоча у верховіттях дерев уже виграють усіма барвами веселки перші промінці літа... А он і старий орел з кострубатими крильми, пошарпаними вітрами й битвами. Як безстрашно шугає він над ешелоном, супроводжуючи його, наче винищувач прикриття!

Щойно Анатолієві спало на думку це порівняння, як на обрії з'явилася ланка фашистських бомбардувальників. Ешелон уповільнив хід, і бійці з вигуками: «Повітря! Від ешелону!» — кинулися врізнобіч, водночас палячи по літаках з усього, що тільки здатне стріляти. А орел, навіть побачивши поблизу броньованих «беркутів», і далі вперто ширяв над ешелоном, ніби хотів захистити його своїми крилами.

На щастя, літаки не скинули жодної бомби (мабуть, поверталися з нальоту на ціль спорожнілими), а три скупі кулеметні черги, які вони випустили по вагонах, ніякої серйозної шкоди не завдали. І щойно останній бомбардувальник розчинився в лісовому мареві, орел, вважаючи свою місію виконаною, теж спікірував кудись у лісову просіку і зник у ній.

Згодом, уже лежачи на нарах біля вагонного вікна, Анатолій не раз згадував його. І все чекав, що птах ось-ось з'явиться над ешелоном. А ще йому хотілося, щоб поїзд так і їхав — тільки лісом і лісом або поцяткованою темнозеленими пагорбами рівниною, на якій не було б ні руїн,

ні хрестів, ні траурних попелищ. Ліс, озерця, луки і птахи у високому блакитному небі... Та ще мирний поїзд, який довго-довго, цілу вічність, везе тебе незвіданою землею в блакитну далечінь травневих лісів.

— Цікаво все ж таки, яка вона, Білорусія...— мрійливо мовив Сергій, виглядаючи з віконця, нібито ось так, вихилившись мало не по пояс, зможе розгледіти її.

— Та, кажуть, що нічого особливого: ліси, болота...— неголосно відповів Анатолій. До нальоту бомбардувальників козаки жваво гомоніли, згадували хто Кубань, хто українські степи та переповідали невмирущі козацькі побрехеньки... А тепер раптом усі притихли: одні дрімали, інші замислено сиділи біля дверей, ще інші, примостившись, де тільки можна було, заходилися писати листи. Ланка ворожих літаків знову нагадала їм про війну та про близькість фронту, від якого під час перепочинку після одеської операції вже достоту одвикли. Отож зараз, розмовляючи з Сергієм, Анатолій намагався не порушувати цієї задумливої вагонної тиші.

— Так, на коні там не розгуляєшся. В лісах та болотах кавалерист — не вояка. Мабуть-таки, доведеться перекваліфіковуватися. Переведуть усіх нас у піхоту, а коней селянам роздадуть.

— Скажеш таке! — обурився Чехлань, зводячись на лікоть. Досі він дрімав опліч Забуги.— Козацького коня — в господарство! Кіннота, щоб ви знали, всюди воює: і в лісах, і в болотах. Інша річ, що тактику треба міняти. Підучитися, одне слово. Але розвідникові, скажу вам, у цих краях легше. Це вам не голий степ, де навіть у найглибшій балці важко знайти куща, аби свої вуса від фашиста заховати.

— Твої вуса, Григорію Дмитровичу, фашисти вже давно сфотографували і карточки роздали в усі підрозділи,— сонно озвався із кутка вагона Шайтанов.— Або зголи, або носи маскувальну сітку,— порадив він під голосний сміх козаків.

Сонце, велике й лагідне, поволі випливло з-за обрію й зависло над верховіттям, наче здійняте до піднебесся мисливське вогнище. Воно застигло на місці, й Анатолієві здавалося, що ешелон рухається безцільно, бо нічого не змінювалося: той самий ліс, ті ж краєвиди, і так само, ані на метр не відстаючи від їхнього вагона, пливе небокраєм легенький човник-хмарина.

— Напевне, ми й не помітимо, як перетнемо кордон з Білорусією,— занепокоївся Анатолій.— А хотілося б побачити, чи є хоч якась різниця.

— Ніякої,— впевнено відповів за Сергія Чехлань.— Ти засни, треба добряче відіспатися, поки маємо час. А кордони... Попереду Білорусія, за нею Польща, а там, дивись... Е, що загадувати? Нам аби хоч Україну спокійно проїхати.

Тим часом у вагоні ставало нестерпно душно, і Забуга вирішив, що далі їхати можна тільки на даху. Він перший вибрався туди через вікно і погукав Анатолія. За ними подалися Микола Шайтанов і Федір Романюк, який встиг зажити собі слави не тільки хороброго розвідника, а й кращого вершника ескадрону. Та головне для Анатолія було навіть не це. Федір чудово грав на гармошці: один-єдиний в ескадроні. Ось і зараз, щойно він видобувся на дах, як хтось із козаків подав йому гармошку. І незабаром до них уже почали перебігати бійці, що сиділи на дахах сусідніх вагонів. Ні, справді, ніхто в дивізії не вмів так грати на гармошці, і вже, звичайно, жоден із гармоністів не знав і половини тих пісень і частівок, які знав Романюк.

Вони співали, сипали жартами. Та раптом хтось із бійців гукнув: «Лягай! Фашисти!» Всі одразу ж попадали чи просто поприхилялися. Вже залігши на самому краєчку даху, Волченко встиг угледіти постаті, що причаїлися за сідловиною величезного розлогого дерева, і почув, як протінькала над головою кулеметна черга і як зболено зойкнула гармошка. Федір опинився посеред тісного гурту

і залягти не встиг. Та й нікуди було. Він один залишився сидіти і став єдиним, кого ті нападники поцілили. Куля пробила гармошку й навиліт пройшла через горло. Одна-єдина куля вбила людину, її долю, її музику і її пісню. Пісню всього дивізіону вбила одна-єдина куля.

Із останніх вагонів іще встигли вдарити по тому дереву з автоматів, але що можна було вдіяти з автоматами проти кулеметників, що зачаїлися майже за півкілометра від колії? Хто ті люди, як вони опинилися в тилу, що примушувало їх стріляти по ешелону — цього вони так ніколи й не дізнаються.

А потяг не зупинився, навпаки, машиніст наддав швидкості, аби проскочити це страшне місце. А може, це тільки здалося, може, він навіть не почув пострілів і не знав, що ешелон обстріляли.

Попереду показалися руїни вокзалу. Але все ж таки це була станція. І на пероні її, як на будь-якій іншій станції, стояв літній залізничник з прапорцем у руці. От тільки стояв він, спираючись на милиці. А кілька бійців, мабуть, невеличкий гарнізон станції, що згуртувалися біля розтрощених дверей вокзалу, тримали автомати напоготові.

— Що це за земля, батьку? — запитав Анатолій, звісившись із даху: вагон зупинився якраз навпроти залізничника.

— Білоруська земля, синку. Хіба не бачиш? — озирнувся на руїни.— Отака вона вся ниньки, Білорусь наша.

«Отже, Федора ми поховаємо вже в Білорусії»,— тужливо подумав хлопчина.

Так, з гармошкою, Федора й поховали. Першого козака їхнього ескадрону — на білоруській землі. Першого...

14

Того дня ескадрон Василевича зупинився в якомусь давно покинутому жителями лісовому хутірці. Ось уже третю добу полк переслідував відступаю-

чого ворога, і майже весь час ескадрон просувався, вступаючи в сутички з фашистами, що вирвались з оточення в районі Мінська. Отож дивно було, що цей хутірець навіть не довелося брати боєм. І хоча комеск остерігався робити привали в лісі, де кавалеристам важко було протистояти ворожій піхоті, цього разу він вирішив відступити від свого правила. Як-не-як, а тут можна було спокійно нагодувати й напоїти коней та хоча б на дві-трп години дати перепочинок бійцям.

Тим часом ситуація складалася досить дивна. Ще з півгодини тому десь на півночі, де замикалося кільце оточення, гримів бій, з півдня теж долинали вибухи снарядів і стрілянина. А тепер раптом запала тиша. Виспівував у високості жайвір, а струмочок, що огинав хутір, жебонів так тихо й мирно, що вся ця ідилія викликала в старих, загартованих вояк занепокоєння.

Щоб з'ясувати обстановку, комеск направив в усі напрямки роз'їзди, які мусять першими помітити ворога і попередити ескадрон про небезпеку.

Посилати в роз'їзд Анатолія капітан, ясна річ, не збирався. Але випало йти Сергію Забузі, й хлопчина, який намагався ніде не відставати від цього одчайдушного козака, попросився з ним.

— Поїдете цим путівцем,— показав командир на ледь уторовану і вже порослу густою травою колію, що в'юнилася просікою.— Якщо вірити карті, десь за кілометр має бути невеличке озерце, з якого починається смуга боліт. Дійдете до озерця, влаштуєте засідку і далі ні на крок. У дрібні бієчки з фашистами, які проходитимуть через болото, не встрявайте. А зараз їх тут чимало блукає і всі — курс на захід.

— Ага, по сонечку орієнтуються...— підтакував Сергій, якому вже не раз діставалося за жарти в присутності командирів та суперечки з ними.— А Сергій Забуга буде для них стовпчиком-дороговказом.

Почувши це, Толя хитрувато всміхнувся. Він уже добре знав натуру Сергія. В розвідці він дисциплінований, але в роз'їзді, де він сам собі командир, мабуть, ніяка сила, ніякі заборони не примусять його втриматися від «бієчки». Хіба що там пробиватиметься полк. Але й тоді Забуга дасть пару черг,— «щоб страху не втрачали»,— покладаючись на те, що конячка в нього гвардійська, врятує.

— Розмови! — спохмурнів командир.— Не сам їдеш,— кивнув на хлопчину.— Голову на плечах треба мати.

— Та Толя ж — старий рубака, товаришу капітан. Коли він виривається на своєму Вихорі попереду взводу, фашисти перебігають у другий ряд кукурудзи і займають кругову оборону.

— От баламут! Навіть не хочеться відпускати з тобою такого хлопця.

А проте відпускає. Він знає, що таке фронтова дружба, і знає, як це важливо, щоб у тяжку хвилину поруч була людина, яку поважаєш і на яку цілком покладаєшся. Він і командирові взводу наказував посилати Волченка тільки з Сергієм. Якщо вже хлопчина так прив'язався до нього, нехай удвох і «здобувають собі солдатської слави».

Ліс обабіч путівця був ріденьким, та все одно жоден повів вітру не долітав сюди, а липневе сонце пряжило немилосердно, і перше, що подумав хлопчина, щойно від'їхав від хутірця,— добре було б скупатися зараз в озері!

— А що, коли там справді озерце?.. — немовби прочитав його думки Сергій.— Можна влаштувати собі маленьке Сочі. З персональним пляжем кращого розвідника корпусу Забуги.

— Ти ж чув, що треба влаштовувати не Сочі, а засідку,— мало хто здогадувався, що ходити з Сергієм на завдання Анатолій напрошувався ще й тому, що боявся, аби Забуга не накоїв чогось без нього. Та й взагалі, Анатолій вважав себе удачливим і був упевнений, що, коли він поруч,— щаститиме й Сергієві.

— Та це ж і буде засідка. Ми так замаскуємось у жабуринні, що завтра про це заговорять, як про тактичну новинку корпусу.

— Несерйозний ти чоловік, Забуго,— зітхнув хлопчина, копіюючи комеска.

Неподалік розтрощеного блискавицею дуба путівець почав виповзати на узвишшя. Хлопчина пришпорив коня і, нехтуючи небезпекою, вилетів на нього першим. Він сподівався, що з вершини пагорба відкриється плесо озера, але не побачив попереду нічого, крім гущавини ялівцю та хмари комарів, що зависла над заболоченою низиною.

— Ага, справді, болотяним духом повіяло,— погодився Сергій. Він взагалі мав звичку починати розмову так, ніби погоджувався чи не погоджувався з тим, що мав сказати, але чомусь не сказав уголос його співрозмовник.— Значить, десь тут поблизу й озеро.

А щойно вони спустились у долину, як почули приглушені голоси. Розвідники зупинилися, прислухались.

— Там уже наші! — зрадів хлопчина і шарпонув повід.

— Назад! — прошипів Сергій.— Назад, не гарячкуй. Звідки тут взятися нашим, якщо ми йдемо першими?

— А сусіди?

— От зараз ми й побачимо, що там за «сусіди».

Вони проїхали ще метрів із триста, завели коней у ялівець і, перебігаючи від дерева до дерева, подалися на розвідку. Та ще перед тим, як побачити берег і людей на ньому, почули, як хтось гукав хрипким басом: «Ганс! Ганс!..»

— От гади, весь пляжний сезон зіпсували,— стиха проказав Сергій.— Скільки ж їх там?

— Скільки б не було — наказано не встрявати,— нагадав хлопчина.— Треба повертатися назад.

— Хороший з тебе ескадронний вийде. Але знай, що з твого ескадрону Забуга втік би на другий день. З нудьги втік би.

Хлопчина все зрозумів. І замовк. Далі вони вже поповзли.

Фашистів було дванадцятеро. Одинадцятеро з них роздягнулись і почали заходити в воду, а один сидів біля зеленої купи мундирів: мабуть, залишився вартувати.

— Ну, геть страх втратили,— пробурчав Сергій.

Вони лежали за кущами, за якихось п'ятдесят метрів од вартового, і якби той озирнувся, то, може, й помітив би їх. Але фашистів, напевне, ввела в оману тиша, що панувала навкруги. Видно, вони вважали, що, вирвавшись з оточення, опинилися в тилу своїх військ.

— Ні, ну яка наївність! Вони думають, що купатимуться у мене під носом і це їм так минеться,— все ще обурено шепотів Сергій.— Підповзаємо он до тих здвоєних сосен. Ти береш на мушку вартового, а я йду побажати їм приємної купелі. Зрозумів?

— Зрозумів. Але їх дванадцятеро. Може, не варто?..

— Точно, дванадцятеро. Але без штанів,— розсудливо зауважив Сергій і замислено пошкріб поросле рудою щетиною підборіддя.— Тільки-но я вискочу, стріляй у вартового і — до мундирів. Привеземо на хутір усі, бо ж не повірять. Ну, а фашистів... фашистів — скільки вдасться.

Ховаючись у густій траві, вони підповзли ще трішки, і хлопчина взяв вартового на мушку.

— Давай,— стиха проказав Сергій, кидаючись до пригірка, на якому лежали акуратно викладені в рядочок автомати. Тієї ж миті пролунав постріл. Вартовий підхопився й одразу упав у траву, а хлопчина метнувся слідом за Сергієм.

Далі все відбувалося блискавично. На якусь хвильку ті, що купалися, заціпеніли від несподіванки: звідки тут червоноармійці?! Що сталося?! Тим часом розвідники озброїлися шмайсерами й одразу відчули себе впевненіше. Але розгубленість фашистів тривала недовго. Переконавшись, що радянських бійців лише двоє, до того ж один із них — хлопчисько, четверо фашистів, які тільки-но увійшли

в воду, вискочили на берег. Але пробитися до зброї не змогли, кількома чергами розвідники поклали їх на землю. Побачивши це, інші зупинилися і попіднімали руки.

— Зв'язуй ремінцями одяг! — наказав Сергій.— І біжи по коней. Тільки пошвидше, поки не нагодилося ще зо дві роти.

Повернувшись із кіньми, Анатолій побачив, що фашисти стоять ще далі, вже по підборіддя загнані в лісове озерце, а Забуга закидає в болото їхню зброю: автомати в один бік, ріжки з патронами — в інший.

Та ось «огляд» зброї закінчено. Послуговуючись жестами та всіма відомими йому німецькими фразами, Забуга запропонував фашистам закінчити водні процедури, вийти і взутися. Діватися фашистам було нікуди, купання й так затяглося. Тремтячи від холоду, вони один за одним вибрели на берег, взулися і збилися в тісний гурт.

— Вони ж розбіжаться! — розгублено мовив хлопчина, коли, вже сидячи на конях, розвідники вивели полонених на лісову дорогу.

— Можливо, котрийсь і втече, якщо геть совісті позбувся,— по-філософському зауважив Сергій, уже вкотре вражаючи хлопчину своєю дивовижною здатністю за будь-якої ситуації не втрачати витримки і почуття гумору.— Ти, головне, тримайся подалі від них.

І про всяк випадок дав чергу над головами фашистів.

Коли хлопці вивели своє «військо» на галявину, на якій розташувався хутір, козаки, що повисипали з хат, спочатку остовпіли від подиву, а потім вибухнули таким реготом, наче вдарила полкова артилерія. Багато всього бачили вони на своєму віку, але такого голого, обліпленого жабуринням та лататтям вояцтва бачити ще не доводилось.

— ...А ми не встрявали! — поспішив пояснити Забуга, побачивши комеска, який, ще не розуміючи, що сталося, вибіг із командирської хатини.— Самі здалися. На парад з таким військом, правда, не підеш, але ми не винні, які

були... І пробачте, що не зовсім по формі. Штани здали добровільно, на збереження.

— Скільки ж їх там було?! — вражено запитав командир, оглядаючи купу мундирів, яку Сергій відв'язав від свого сідла і кинув на траву.

— Дванадцятеро. Правда, п'ятеро виявилися «сором'язливими». Але мундири тут. І доповідаю: тепер за кілометр звідси — тихо і безлюдно.

15

Окремий винищувальний протитанковий дивізіон, до складу якого входив ескадрон Василевича, пробивався лісовими нетрями, раз у раз натрапляючи на болота та невеличкі річки, які, однак, повиходили з берегів, і тепер їх доводилося форсувати за всіма правилами воєнної науки. Траплялися, щоправда, і невеличкі села та хутірці, але, по суті, від них залишилися тільки назви на штабних картах. Де б не проходили козаки, скрізь бачили попелища, руїни, безлюдні хутори й майже спустілі містечка.

Проте лісового села, до якого вони ввійшли надвечір, війна, здається, тільки ледь-ледь торкнулася своїм нищівним крилом. Фашистів ніде поблизу не було, на лісових луках за селом знайшлося досить паші для коней та джерельний струмок для водопою. Збереглися навіть старі колгоспні конюшні.

В одній із конюшень було відгороджено закутень, в якому лежали зопріле сіно, стара упряж та валялися поіржавілі вила і в якому колись, мабуть, відпочивали під час нічних чергувань конюхи. Сергієві й Анатолієві не хотілося йти до когось на постій, бо знали, що в кожній хаті тепер людно, то, поспитавши дозволу в лейтенанта Ласкіна, якого оце недавно призначили командиром їхнього взводу, вони залишилися при конюшні.

Вечір видався прохолодним, але тут, у закутні, було тепло й затишно. Запах сіна, звичне, мирне посапування коней, а через дірки в тесовому даху зазирають миготливі лагідні зірки.

— А знаєш, все-таки я стану мостовиком,— стиха каже Анатолій, ніби продовжуючи щойно перервану розмову,— й будуватиму мости. Їздитиму по країні й будуватиму.

— Що-що ти будуватимеш? — зводиться на лікті Сергій, що вмостився вище за Анатолія, нагромадивши собі височеньку копицю сіна.

— Ніби ти не знаєш що,— незворушно мовить хлопчина, заклавши руки за голову і мрійливо вдивляючись у шматочок неба з двома зірками по краях.— Мости. Як отой дід-мостовик, пригадуєш? От як ти вважаєш: багато в нас до війни було майстрів, які вміли будувати мости? Не понтонні, звичайно, а справжні — металеві, дерев'яні або навіть кам'яні.

— Та хто його зна? — нехотя відповідає Сергій, даючи зрозуміти, що фантазування Анатолія вже достоту набридли йому. Він лягає і, ще з хвилину помовчавши, додає: — Небагато, мабуть. Хоча, що там особливого? Аби креслення були. Інженер креслення зробив — ось і варгань по них.

— «Вар-гань...» — передражнює Анатолій.— Спробуй зваргань залізничний міст. Він тобі під першим же поїздом упаде. Так-от, після війни їх лишиться ще менше. А зруйнованих мостів, бачив, скільки?

— От далися тобі ці мости! Чого це ти раптом вчепився за них?

— Не знаю. Красиві вони... бувають.

— Мости красиві? — здивовано перепитує Забуга.— Що в них красивого? Міст він і є міст. Аби тільки надійний.

І надовго замовкає. А хлопчина починає здогадуватися, що досі Забуга просто ніколи не помічав краси мостів і не замислювався над тим, хто і коли їх будував.

Анатолій заплющує очі й відроджує в уяві міст, який

він бачив у передгір'ях Кавказу. Вони тоді разом із батьком до родича їздили. Стрімка ущелина, така глибока і похмура, що, здається, й птахові страшно перелітати. А люди якось примудрилися спорудити через неї міст. Пригадує, це дуже вразило його і він усе допитувався в батька: «Ну як це вони зуміли? Як їм вдалося?» А батько сказав тоді: «Кожне ремесло має свого майстра. Так-от, люди, які зводили тут міст, напевне, над усіма майстрами майстри».

Дивно, скільки часу минуло, а він ще й досі пам'ятає ці батькові слова. І відтоді почав уважно придивлятися до кожного мосту, який траплявся їм на шляху. І хоча всі інші вже не могли зрівнятися з тим першим, що вразив його, все одно кожен по-своєму був красивий і таїв у собі якийсь секрет майстра над майстрами, розгадати який він, хлопчина, ще не міг.

Забуга мовчить, однак Анатолій чує, як він перевертається з боку на бік, покректує й зітхає. Спати Сергієві не хочеться, але й починати нову балачку — теж. Хлопчина розуміє це.

— Не знаю... Я ось, наприклад, хочу стати танковим механіком,— все ж таки не стримується Сергій.

— А чому не хочеш бути кавалерійським офіцером? Ти ж у кавалерії служиш.

— Та не буде ж її. Нас і зараз усього кілька дивізій на всю армію. Та й то не для кожного бою придатні. Так, на підтримку піхоти та на прорив, у рейди... І ми, як бачиш, уже «кінно-механізовані». А після війни кавалерію зовсім розформують. Я від одного офіцера таке чув. Тямущий офіцер, танкіст...

— То що, тоді й козаків уже не буде?

— Козаки будуть завжди, от тільки козакувати їм уже не доведеться,— сміється Сергій.— Все одно кінь проти техніки не вистоїть. А чого це ти занепокоївся? Тобі ж однаково: ти мости будуватимеш. А я, тільки-но війна закінчиться, до танкового училища вступатиму. Як думаєш, мене з моїми дев'ятьма класами приймуть?

— Ні, не приймуть,— рішуче мовить син розвідки.— Скажуть: всю війну коням хвости крутив, а тепер у танкісти вирішив податися. Сором та й годі.

— От нема для тебе більшої радості, ніж зіпсувати людині мрію,— удавано зітхає Забуга.

— А справді, чому ти зараз не просишся в танкову частину?

— Та ти ще й темний. Я ж не в кавалерії служу, а в розвідці. Ну, подумай сам, яка може бути розвідка в танкістів? Хіба що поповзти танком на бугор та глянути, де там поблизу фашистська кухня.

— Справжньої розвідки в танкістів нема й бути не може,— погоджується Толя, трішечки подумавши.

— Ну от. І хоча мене більше тягне до техніки, ніж до коня, я, правду кажучи, все життя лишався б розвідником. Ризик люблю — ось у чому річ.

— Після війни всіх фронтових розвідників переведуть будувати мости. Ось побачиш.

— Які мости? Слухай...— лінькувато якось обурюється Забуга.— Якщо ти не вгамуєшся зі своїми мостами, то це остання ніч, яку ми проводимо під одним дахом. Зрозумів? І взагалі знай: за все життя своє нуднішої людини, ніж ти, я не зустрічав.

— Це я з тобою ніколи більше під одним дахом не ночуватиму,— віддячує Анатолій.— А як буде змога, то й в одному селі...

— «Копав, копав криниченьку у вишневому саду»,— замість відповіді стиха заспіває Сергій.

— «Чи не вийде дівчинонька рано-вранці по воду...» — підхоплює Толя, й ось уже лунає край білоруського села давня українська пісня, яку завжди найкраще співати на два голоси.

16

На світанку вони прокинулися від вибуху, що пролупав десь зовсім поруч.

— Що?! Хто стріляє?! — першим підхопився на ноги Сергій.

Відповісти Анатолій не встиг. Та й що тут можна було відповісти? Одразу пролунав другий, третій вибух, і раптом конюшня гойднулася, заскрипіла й на хлопців градом посипалися тесові дощечки із тепер уже майже зруйнованого даху.

— Пряме влучання! Горимо! — вигукнув Сергій, виборсуючись з-під сіна та з-під уламків тесу.— Толю, ти живий?

— Та, здається, живий.

Те, що вони побачили, вскочивши до тієї частини конюшні, де вночі стояли коні, вразило їх: усе ліве крило будівлі було рознесене вщент, іншу частину конюшні обіймало полум'я, а по двору і по конюшні в полум'ї металися схарапуджені коні.

— Відв'язуймо коней! — скомандував Анатолій, першим кидаючись до конов'язі. Сергій метнувся йому на допомогу.

— Фашисти з лісу! З танками! — постав на мить у дверях вартовий і, скочивши на коня, якого відв'язав Анатолій, понісся просто через пробиту стіну, через вогонь і трупи коней.

— Ти теж — на коня! Відходимо! — гукнув Сергій.

Тепер стрілянина долинала вже з усіх сторін: бахкання гармат, автоматні черги.

Хлопці вибігли в двір, але кінь, якого Сергій виводив, вирвався в нього з рук і понісся просто до лісу, на постріли, туди, де в сивому досвітку вже вимальовувався густий цеп гітлерівців.

Вони кинулися в провулок, що починався одразу за сільським майданом, але, вже добігши до першої хати,

зрозуміли, що час втрачено. Їх оточують або й уже оточили. В кінці провулка з'явилися вороги.

Волченко і Забуга кинулися городами, садками, намагаючись пробитися до ліска, що по той бік села, але потрапили під кулі своїх же бійців, котрі, відстрілюючись, відходили попереду них метрів за триста. А вибалок уже зайняли фашисти.

— Ми відрізані! Назад! — схопив Сергій Анатолія за плече, бачачи, що той поривається вскочити в ярок, який вів до долини.

І вони побігли назад, хоча розуміли, що порятунку нема. Опинилися на городі. Що робити? Вскакувати до якоїсь із спустілих хат і відстрілюватися? Залягати прямо в городі, в бур'янах? Спробувати заховатися в якомусь сараї чи підвалі?

З-за рогу крайньої хати вискочив фашист. Натис на спусковий гачок, повів автоматом. Розвідники завмерли. Пострілу не було. Коли після пострілу Сергія фашист випустив з рук автомат, вони зрозуміли, що сталося: в нього закінчилися патрони. Хлопці кинулися до сусіднього обійстя, і раптом, перебігаючи город, Сергій спіткнувся, впав і покотився кудись униз. Анатолій з маузером напоготові заліг біля рівчака, в якому опинився Сергій, і, не бачачи, куди він зник, гукнув товариша.

— Сюди! — почулося у відповідь.— Тут землянка.

То ось чому хати спустіли! Люди не відійшли з нашими бійцями, мабуть, не встигли, а поховалися в землянці, спорудженій, напевне, всім кутком, щоб відсиджуватися під час боїв та обстрілів. От і зараз тут було щось із п'ятеро жінок, двоє старезних дідів і дівчинка років тринадцяти.

Як не дивно, під стелею світився ліхтар.

— Навколо фашисти. Гасіть ліхтар,— рішуче мовив Сергій.

— Не треба гасити,— спокійно і владно мовив дід, що сидів найближче до дверей.

— Істинно так, Романе,— підтримав його другий дід.—

Не треба. В темряву вони й гранату можуть кинути. А так видно, що старі люди та діти... Може, й не наважаться вбивати, схаменуться, нелюди. Е, та ти ще геть хлопчисько,— дотягся рукою до Толикового рукава.

— Так,— розгублено відповів син розвідки.

— Ну, то хлопчина він і є хлопчина. А ти, солдатику,— звернувся до Сергія,— давай за бочки. Жінки, сховайте його. Вже будь що буде. Ганю,— мовив дівчинці,— глечик з молоком сюди. Швидко!

Поруч зі стільчиком, на якому сидів старий, стояла бочка. Глечик з молоком поставили на ній, на видноті, під ліхтарем.

Щойно жінки встигли заховати Сергія за бочки та вкрити мішками і всіляким ганчір'ям, як двері землянки розчахнулися від удару ногою і на порозі з автоматом у руках став фашист.

Анатолій не бачив його, бо стояв під стіною біля дверей. Чув тільки, як по якійсь хвильці гітлерівець ударив чергою понад головами людей і, почекавши, поки стихне жіночий вереск, гаркнув: «Рус зольдат, віході!»

Заплющивши зі страху очі, Анатолій обережно зробив крок, другий, але не на середину землянки, а попід стіною, протискуючись за розчинені, збиті з грубих дощок двері.

— Зольдат, віході! — знову гаркнув фашист, ударивши ще однією короткою чергою понад головами селян.

Анатолій завмер. Він не стрілятиме в фашиста, тому що тоді погубить усіх. Він добре пам'ятав наказ командира взводу: в які б ситуації вони, розвідники, не потрапляли — робити все можливе, щоб не ризикувати життям мирного населення.

— Млєко, гер солдат,— раптом почувся напрочуд спокійний голос старого, який порадив сховати Сергія.— Ось, випийте. Млєко... Ніхт зольдатен, ніхт. Млєко. Пийте...

Солдат, що досі тільки зазирав у землянку з-за одвірка, ступив на дерев'яні східці, прорипів ними, роззирнувся

і, не помітивши нічого підозрілого, взяв із рук старого глечик з молоком.

Тим часом біля землянки почулися голоси ще двох чи трьох солдатів. Один із них зазирнув у землянку, але, побачивши, що там стоїть свій, спокійно ввійшов усередину. Відтак і той, перший, посміливішав, пройшовся по досить просторій землянці, розрахованій на значно більше людей, ніж ховалося (напевне, не всі встигли добігти сюди), зазирнув у закутень за бочки, де на мішковині, якою було вкрито Забугу, сиділо двоє жінок.

Як повільно і як довго пив молоко гітлерівець! Як нестерпно довго смакував молоко цей розпашілий від бігу і бою фашист! І як потім так само повільно вицмулював його той, що стояв на східцях. Він раз у раз відривався від глечика, перемовлявся з солдатом, який стояв біля старого, і з тими, що лишилися надворі. Потім, здається, передав глечик далі, а той, перший, раптом ступив до дверей, за якими стояв Толя, і сперся на них рукою.

«Все! Зараз!»

Яке щастя, що тривало це тільки якусь мить! Тільки мить він стояв притиснутий, майже вм'ятий у глиняну стіну, а потім почулися кроки. Обидва фашисти вийшли.

— Живий ти ще там, синашу? — першим подав голос дід, підходячи до дверей, за якими стояв Анатолій. Коли він зачинив їх, то побачив, що хлопчина повільно осідає. Від перенапруження і втоми в нього підкосилися ноги. Водночас жінки визволили зі свого «полону» Сергія.

— Ганко, ану виглянь,— наказав дівчинці дід Роман,— де там фашисти.— А коли дівчинка, яка досі весь час тулилася біля нього, вийшла, звернувся до Анатолія: — Скільки ж тобі годочків, синку? — Він говорив по-білоруськи, одначе хлопчина добре розумів його.

— Чотирнадцять.

— Чотирнадцять? — сплеснула руками одна з жінок.— І скільки ж ти воюєш?

— З початку війни, з сорок першого,— відповів за нього Сергій.— Бувалий солдат, можете мені повірити.

Він хотів ще щось додати, але в цей час повернулася знадвору Ганка і сказала, що фашистів близько нема, але вони скрізь. Усе село забите ними, і є навіть кілька танків. Вони стоять на майдані біля спаленої церкви.

— А наших солдатів на майдані нема? — запитав Сергій.— Полонених наших не бачила?

— Ні, полонених не бачила. Вбитий один наш лежить. Біля ваших воріт, діду Романе. Але тільки один.

Анатолій і Сергій перезирнулися. Отже, всі відійшли. Якби вони не забарилися біля конов'язі, то теж устигли б. Всього кілька хвилин не вистачило їм, аби проскочити через долину й опинитися поза оточенням.

— Зараз германці прийдуть ще раз,— знову озвався дід Роман. Приземкуватий, зсутулений, він ледве тримався на покручених старістю й ревматизмом ногах. Але голос мав басовитий.— Виганяти прийдуть,— він говорив це з такою впевненістю, нібито наперед усе знав.— Отой, що молоко пив, приведе їх. Отоді, як усіх виганятимуть, то й вам, солдатики, треба виходити. Безоружними, звичайно. Бо залишитесь — повбивають. Вони завжди оглядають землянку, чи всі вийшли. А ще краще — спробуйте вийти зараз і городами проповзти до долини. А звідти — до лісу. Тільки гімнастерки не скидайте, щоб бачили, що ви не партизани. Партизанів фашист не розстрілює — вішає.

— Дякую за пораду,— пробурчав Сергій.— Ні гімнастерок, ні штанів, виходячи з фашистського тилу, досі не скидали. Будемо пробиратися до лісу в чому є.

Проте скористатися порадою старого вони не встигли. За кілька хвилин неподалік знову почулася німецька мова. Хлопці кинулися до стіни і стали так, щоб, коли фашисти увійдуть, опинитися за дверима.

Ось двері розчахнулися і пролунав окрик:

— Віході! Буду стреляйт! Віході!

Останнім вийшов дід Роман. І одразу ж по бочках вдарила автоматна черга. Фашист, може, й не сумнівався, що в землянці нікого не залишилося, але все ж таки зрадити своїй вовчій натурі не міг.

Навіть по тому, як голоси німців затихли, Анатолій і Сергій ще кілька хвилин стояли за дверима, німі й нерухомі. Обидва вони думали зараз про одне й те ж: щойно їм пощастило, та чи надовго вистачить цього зрадливого солдатського щастя?

— Як ти вважаєш, куди їх повели? — стиха запитав Анатолій, коли і їм настав час виходити зі свого укриття.

— Усе може бути,— замислено відповів Забуга, розуміючи, які побоювання приховуються за цим запитанням.

— І може статися так, що їх розстріляють, а ми залишимося живими?

— Може статися й так.

— Але ж тут, за дверима, міг заховатися й хтось із них, правда?

— Не думаю, що їх поведуть на страту. Мабуть, поженуть на сільський майдан. Там оберуть старосту. І накажуть активістам вийти з гурту.

— Але якби їх розстрілювали через нас, ми теж пішли б туди.

Сергій знервовано пересіпнув плечима. Не подобалася йому ця розмова.

— Звичайно, пішли б. Але тільки в тому випадку, якби знали, що це врятує їх. А вмирати просто так, за компанію, Забуга не згоден. Може, ми ще хоча б по одному фашисту на той світ відправимо. Все ж таки користь. І помста.

— Так, якби від цього залежав їхній порятунок, ми обов'язково вийшли б,— уже твердіше проказав Анатолій.— Уявляєш, як би це вразило їх всіх? Особливо те дівча, яке виходило на розвідку.

— А, Ганку? Так, її вразило б. А я думаю: чого це ти раптом став таким хоробрим і швидким на смерть? Ану, герой, виглянь, що там у світі діється. Та тільки ж кубанку зніми, демаскує.

17

Після землянки повітря здалося Анатолію чистим і п'янким. Ні запаху стріляних гільз, ні запаху пожарищ, хоча позаду нього, мабуть, догоряла конюшня, ні запаху смерті, що витала тут над кожною хатою, над кожним клаптиком землі.

Лежачи в зволоженому росою бур'яні, помережаному торішнім вижовклим картоплинням, Анатолій бачив праворуч частину вулиці, а ліворуч — дві хати в провулку, яким вони з Сергієм намагалися пробитись до долини. В провулку тепер стояв танк, над баштою якого час від часу з'являлася голова танкіста. Неподалік вешталося кілька фашистів. На вулиці ж не видно було нікого.

«Невже сьогодні наші вже не атакуватимуть, не спробують відбити в них село? А як було б добре! — мрійливо примружився хлопчина.— Наші наступають, а ми з Забугою б'ємо фашистів з тилу. Може, й паніка знялася б. Фашисти подумали б, що їх оточують. А може, й ні...— зітхнув.— Просто закидали б нас гранатами. Або пальнули з танка...»

І раптом почув гупання копит і голосне іржання. Звівся на руках і обережно визирнув зі своєї схованки. У просвітку між хатами він побачив коня, що незграбно вигарцьовував, припадаючи на передню ногу. За конем тяглося щось таке, що диміло. Мабуть, нещасна тварина зуміла вирватися з палаючої стайні, виламавши дошку з коновʼязі.

«А мій коник, напевне, загинув,— з сумом подумав Толя.— А може, поранений і шукає мене, блукаючи лісом».

Кінь немовби здогадався, що на городі ховається хтось із своїх, бо вскочив у двір і спробував перестрибнути через невисокий пліт. Якби він не був поранений, а може, й обпечений, то, звичайно, легко подолав би цю перешкоду,— адже кінь кавалерійський. Проте зараз це виявилося йому не під силу, і кінь застряг на плоті, зависнувши животом на кілках. Він шалено іржав, брикався, намагаючись зповзти з кілків, але те, що він тягнув,— обапол чи дошка,— за щось там зачепилося і не давало йому зрушити з місця. Анатолієві жаль було тварину. Хотілося кинутись на допомогу. Але зараз він не міг зробити цього. Зараз він нічим не міг допомогти пораненому коневі, навіть «пострілом милосердя».

Та це тривало недовго. Пролунала автоматна черга — і кінь ще раз, уже в передсмертній агонії, ставши дибки, повалився на спину. Анатолій не бачив того, хто стріляв, але подумав, що, мабуть, то була єдина на цій війні автоматна черга, яку він тому фашистові пробачив би. В них у козацькому корпусі існувало правило: ніколи не залишати пораненого коня. Навіть якщо він виявився на «нічийній землі», господар чи будь-хто з козаків, ризикуючи життям, підповзав до нього на прицільний постріл і добивав. Оце й звалося «пострілом милосердя».

Коли іржання затихло, хлопчина знову почав оглядати вулицю. Попереду, неподалік огорожі, що підступала до найближчої хати, виднілося кілька кущиків, і Анатолій переповз туди. Та щойно замаскувався, як помітив дівчинку, що, присівши за дощаними воротами, теж пильно оглядала вулицю крізь щілини між дошками. По брезентовій курточці, пошитій, мабуть, з якогось чохла, та по русявій косі він упізнав Ганку.

Якусь мить Анатолій повагався: видавати себе чи ні, але, зрештою, зважився. Чого боятися, адже досі Ганка не виказала їх. Та й сама ходила на розвідку. Отже, старий вояка довіряв їй.

— Егей, Ганко! — неголосно покликав він. Дівчинка зля-

кано відсахнулася від щілини, підхопилася, але одразу ж присіла.— Ганко, не бійся, це я,— висунувся так, щоб дівчинка змогла розгледіти його.— Чого ти там сидиш?

— Розвідую.

— Сиди так, до мене не підходь. Де всі інші, що переховувалися в землянці?

— Фашисти погнали за село, копати окопи.

— Для кого ж ти розвідуєш?

— Для діда. Він залишився.

— Це для того діда, Романа?

— Ні, Роман пішов із жінками. Він завжди йде з людьми. Він зараз за старшого в нас на селі, бо трішечки розуміє німецьку. Це мій дід залишився. Той, другий, що був у землянці. Дід Істина. Це ми всі так прозиваємо його. Насправді його звуть Саливоном.

Анатолій пригадав, як після кожного слова діда Романа дід Істина підтверджував: «А так, істинно так...», і всміхнувся: «Дід Істина. Влучне прізвисько».

— Де він зараз?

— У хаті. Тільки не в цій. Наша он, сусідня. Але від нашої погано розвідувати. Звідти не видно, що діється на вулиці.

— А це точно, що їх погнали на окопи, а не розстрілювати?

— Дід Роман сказав. Фашистський офіцер вигукував, а він зрозумів. І пояснив усім жінкам. Тебе як звуть?

— Толею,— а хвильку повагавшись, додав: — А ще мене називають сином розвідки.

— Ти що, справжній козак?

— Хіба бувають несправжні?

— Звичайно, бувають. До нас у село колись зайшли четверо «партизанів». Усе випитували та допитувались. А потім приїхали фашисти й кількох наших дядьків розстріляли. Партизани справжні, наші, з села, пояснили нам потім, що то були не партизани, а переодягнені поліцаї, це фашисти навмисне підіслали їх.

— Ну, мене ніхто не підсилав,— образився Анатолій.

— Хіба я кажу? — розмовляючи, Ганка все ближче й ближче підсувалася до нього. І тепер він виразно бачив її змарніле, але все ще підфарбоване рум'янцем обличчя з ледь задертим догори носиком і великі блакитні, наче дві прозорі крижинки, очі.— Просто дивно. Якби ще солдат. А то ж козак! Козаків у нас тут досі ніхто не бачив. Тільки в школі нам розповідали...

З вулиці долинув гуркіт моторів. Одна за одною пройшли три машини з причепленими до задків гарматами. В кузовах голосно перемовлялися і реготали солдати в рогатих касках. «Есесівці! — здогадався Анатолій.— Проїхав артилерійський взвод якоїсь есесівської частини».

Він знав, що командування корпусу завжди найбільше цікавило, чи є на ділянці есесівці і де вони знаходяться. Одначе кому він зможе передати ці розвіддані зараз? Та не в цьому справа. Хоча б вони не зупинилися в селі. Есесівці лютують сильніше, ніж солдати будь-яких інших частин,— він це знав.

— А ви, напевне, посидите в землянці до ночі й підете до лісу? — знову озвалася дівчинка.

— Не будемо ж ми сидіти тут вічно.

— А якщо не зумієте пройти? Адже вас можуть схопити фашисти.

— Можуть, звичайно,— Анатолій намагався вимовити це якомога безтурботніше.— Але й ми не вперше у ворожому тилу.

— То ви розвідники?! — зраділа Ганка.

— Ну розвідники... Тільки не треба кричати про це на все село.

— Добре, не буду. А вам краще сховатися десь тут, поки не повернуться наші. Адже вони повинні повернутися, правда? Вони ж зовсім близько звідси. Колись були аж під Москвою і все одно прийшли, а тут... І ви їм розповісте все, що розвідали.

«Якщо наші повернуться сюди, то кому потрібне буде те, що ми бачили в селі до їхнього приходу?» — подумав Толя. А вголос сказав:

— Ми ж солдати. Нам треба до своїх.

— А якщо не вдасться, то приходьте до нас. Ми з дідом заховаємо вас у погребі. Або на горищі.

— Добре, ми подумаємо,— милостиво погодився син розвідки.— А тепер мені пора до землянки. Сергій чекає.

Якусь мить вони мовчки дивилися одне на одного. Анатолій почувався незручно перед дівчинкою: він козак, розвідник і змушений ось так плазувати поза тинами. Але що вдієш: розвідка є розвідка. Та й повертатися до землянки йому теж не хотілося, і він усе відтягував і відтягував мить розставання з Ганкою. Були в її погляді співчуття, жаль і ще щось таке, що зворушувало хлопчину. І він із відчаєм подумав, що ось зараз вона піде до свого діда Істини і ніколи в житті вони вже не побачаться. Ніколи.

— Ти, напевне, голодний?

— Та так собі...— стиха відказав Анатолій і тільки тепер по-справжньому відчув, що він страшенно зголоднів.— Щоб дуже, то не дуже...— І голоднувато ковтнув згусток слини.

— Хліба в нас нема. Молоко тітки Марії фашисти випили. При тобі.— Анатолієві здалося, що вона мовила це з докором. Мовляв, як же це ти, розвідник, допустив, щоб фашисти прийшли й на твоїх очах спокійнісінько випили все молоко тітки Марії? — Хіба що, може, знайду кілька картоплин, та спечемо.

— Та ти й сама голодна.

— Ні, вчора я пила молоко. В нас у селі корова залишилася тільки в тітки Марії. Коли фашисти забирали корів, вона її в лісі заховала, в курені. А картоплі ми з дідом спечемо — і принесу вам.

— Тільки дивись, щоб фашисти не помітили, куди ти йдеш.

— А я теж розвідниця,— труснула вона косою.— Мене навіть за село кілька разів посилали. Щоб подивилася, чи далеко фронт. І я ходила. Аж до Васюкового хутора. І нічого.

— Теж мені розвідниця! — насмішкувато гмукнув Анатолій. І поповз по своєму сліду назад у бур'яни, а звідти — до землянки.— Подумаєш, до Васюкового хутора вона ходила! Знала б ти, до яких «хуторів» доводилося ходити нам із Забугою!

18

Відтоді, як Анатолій і Сергій залишилися в землянці вдвох, минуло зо три години. Час від часу хтось із них виходив з укриття оглядати, що діється навколо, а потім знову наставали довгі, виснажливі хвилини чекання — вечора, наступу своїх, якихось інших подій, чекання взагалі невідомо чого.

Сонце вже піднялося високо над небокраєм, але надовго застрягло там, і хлопцям здавалося, що час зупинився. Раз і назавжди. А їм би пошвидше дожити до сутінок, до ночі.

Біля входу саме випало чергувати Анатолієві, коли він помітив, як з-за хати діда Істини вийшла Ганка. Ось вона на мить зупинилася, а далі спокійно, не криючись, подалася до землянки.

Хлопчина спочатку занепокоївся і навіть неголосно проказав: «Ну що ж ти робиш? Ну навіщо ж ти показуєш хід сюди? Адже хтось може вистежити». Проте, побачивши, що дівчинка почала збирати сухе бадилля, зрадів: «Та ні, вона-таки молодець. Якби озиралася чи наближалася перебіжками — це одразу могло б видати її. А так ходить собі городом, збирає бадилля, щоб топити. Нічого підозрілого... Хтозна, може, вона й справді годиться для розвідки?»

— Ганко! — стиха покликав він.

— Я тебе бачу,— так само неголосно озвалася вона.

— Ти йдеш до нас?

— Так. Не виглядай. На вулиці повно фашистів.— Вона говорила все це, дивлячись не на нього, а просто поперед себе.— Я несу вам картоплю...

Анатолій відповз у землянку. А слідом, швидко роззирнувшись, пірнула й Ганка.

— У мене всього п'ять кортоплин і шматочок коржика. Більше в нас нічого не знайшлося. Та й то коржик черствуватий.— Вона видобула принесене з великих кишень піджачка й подала Сергієві.— Тільки ви чесно поділіть. Бо картоплин п'ять, не порівну.

— Ми чесно,— пообіцяв Сергій.— Ми завжди чесно. Жінки з окопів ще не повернулися?

— Ще ні. Але там, куди вони пішли, ніхто не стріляв. Я прислухалася.

— А чому там повинні були стріляти?

— Чому-чому? Ну, якби наших повели не на окопи, а розстрілювати,— пояснила дівчина, дивуючись з його недогадливості.— Адже могли й обдурити.

Сергій віддав дві картоплини Анатолієві, одну залишив собі, а дві останні картоплинки тицьнув у руку дівчині.

— Навіщо це? — слабко опиралася вона.— Я вже їла.

— Нічого, з'їси ще. В армії в нас ситніше, ніж тут, в окупації.

Не обчищуючи картоплину, дівчинка піднесла її до рота і, розчулено схлипнувши, відвернулася.

«Ну от,— подумав Анатолій.— Ще не вистачало, щоб вона розревілася тут. Дівча... що з неї візьмеш?..»

І поклав їй у кишеню й одну свою картоплину.

— А потім я принесу вам чаю,— мовила Ганка, не повертаючи обличчя й стиха схлипуючи.— Дід заварює його на якійсь лісовій траві. Від застуди, каже.

Хлопці подякували, а дівча підхопилося і, вже не остерігаючись, вискочило з землянки.

— Знаєш,— зітхнув Анатолій, почухавши потилицю,— якщо нам справді вдасться вирватися звідси, а потім повернутися сюди з нашими, треба буде випросити в кашовара трохи крупи, цукру, а може, й банку-другу консервів та й принести все це Ганці. Ти ж бачиш, яка вона змарніла.

— Я б їй усю кухню польову віддав,— сказав Сергій.— З харчем на весь наш дивізіон і два сусідні ескадрони.

Чай Ганка принесла через годину, коли хлопці вже було подумали, що вона забула про них.

— У нас повно фашистів. На постій прийшли,— прошепотіла вона, поставивши глечик біля входу.— Я буду в тітки Марії. Там хвора бабця, в неї сухоти, отож фашисти нікого туди не поселили. Бояться. А ви заховайтеся десь-інде. Тут вони вас можуть знайти. Стежину помітно.

І пішла далі, до тієї хати, біля якої було вбито пораненого коня. Але в двір не ввійшла — Анатолій помітив це. Отже, тітка Марія жила десь далі.

— Може, в цій хаті справді ніхто не живе й можна заховатися на горищі,— запропонував він, віддаючи глечик Сергієві, що стояв у дверях, чув їхню розмову і бачив, куди пішло дівча.

— Якби ж знаття, що наші повернуться хоча б завтра надвечір. Добу ми б ще якось пересиділи. А якщо ні? Навіщо ризикувати? Бачиш он, біля тину, гущавину? Треба переповзти туди. Там, звичайно, не так затишно, як тут, зате безпечніше. Хто придивлятиметься, що там, у лопухах? І оборону тримати зручніше.

Чай був несолоджений, навпаки, мав якийсь гіркуватий присмак. Одначе обидва з задоволенням випили його. Все ж таки теплий, майже гарячий чай. Та ще й настояний на якихось лісових травах. У їхньому становищі це розкіш.

Через кілька хвилин вони обережно вибралися зі свого укриття і переповзли до заростей. Вже звідти вони побачили, як один із фашистів, що поселилися в діда Істини,

зайшов на город, постояв, наче господар, який прикидає, що й де краще садити, потім пройшовся і несподівано помітив землянку... Помітив, кинувся назад до хати і вискочив звідти вже з автоматом. Слідом за ним поспішали ще троє фашистів. Вони оточили землянку і почали вигукувати: «Рус, здавайся!» Один із них навіть наважився підійти до входу і дати кілька черг.

Хлопці перезирнулися.

— Давай свою солдатську книжку,— прошепотів Сергій.

— Навіщо?

— Документи краще заховати. Місцина примітна — потім знайдемо.— І дістав свою книжку, загорнуту в шматок брезенту.— У такій обгортці не пропадуть,— пояснив Анатолієві, прикопуючи обидві книжки.

Тим часом німці посміливішали. Бачачи, що ніхто не стріляє й не озивається, один зайшов у землянку. За ним — троє інших.

Почувши постріли, з хати вийшов дід Істина й теж чомусь подибав до землянки. Навіщо він робив це — Анатолій і Сергій зрозуміти не могли. Адже якби вони не встигли вийти звідти і почали відстрілюватися, то фашисти вбили б і старого. Невже дід Істина не розумів, що він іде по свою смерть? «А може, він вийшов,— спало на думку Волченку,— щоб загинути разом із нами, але показати, що не зраджував».

Обшукавши укриття, фашисти вийшли з нього й одразу ж накинулися на старого, штовхаючи його автоматами в груди та щось вигукуючи. Мабуть, вимагали пояснити, чому там збудовано землянку і хто в ній переховувався. А старий показував рукою на небо, потім на землю і гудів, наслідуючи ревіння авіаційного мотора та даючи зрозуміти, що то бомбосховище. Фашисти, звичайно, збагнули, що він хотів сказати, але все одно, розлютовані невдачею, повалили старого, й отой рудий, що першим помітив землянку, кілька разів ударив його ногою в бік.

Сергій стиснув в руках карабін, Анатолій — пістолет. Але зараз вони нічим не могли допомогти старому. Нічим! Якби відкрили вогонь, то тільки запапастили б і його, і себе, й, можливо, багатьох інших селян, які жили поблизу.

Щойно фашисти повернулися до хати, дід Істина підвівся, сів і, побачивши, що мучителів нема, кілька хвилин сидів, втупившись у вхід до землянки. Напевне, він не міг зрозуміти, куди поділися ті двоє козачків, які переховувалися там.

Звестися на рівні він уже не міг, то став навколішки й так добувся до землянки. Йому хотілося самому побачити, що сталося з хлопцями. Переконатися, що вони загинули або що їх там нема. Дід Істина довго не виходив із землянки, а коли вийшов, хлопці вгледіли в руках у нього глечик. Той самий, в якому Ганка приносила їм чаю.

Старий зупинився біля входу, випрямився, повільно повів поглядом довкруг себе і затримав його на заростях.

— Помітив нас,— прошепотів Анатолій.

— Ні, просто здогадався: далеко відійти ми не могли. Це добре, що він вийшов і пояснив фашистам, що це бомбосховище. А то б вони всю околицю обнишпорили. Молодець старий!

Тим часом дід Істина подибав до хати. Йому, напевне, теж слід було податися до тітки Марії. Але він повертався додому. Можливо, з принципу. Це його дім, його, а не тих зайд.

19

Пізно ввечері розвідники виповзли за село, перебралися через долину, а вже звідти короткими перебіжками дісталися до узлісся. Там вони сіли під перше ж дерево, що трапилося їм, відхекалися і розсміялися: «Врятовані!» Їм ще, власне, й не вірилося, але відчували: найстрашніше вже позаду. Перед ними ліс. А тут вони зі

своєю розвідницькою винахідливістю якось врятуються. До того ж, у них є зброя. Щоправда, в маузері Анатолія залишався тільки один патрон, та ще два — в маленькому трофейному пістолетику. А в Сергія — одна обойма до карабіна. Але все ж таки вони озброєні. І лінія фронту неподалік.

Десь далеко, мабуть, по той бік цього великого лісу, лунали гарматні постріли. То був чудовий орієнтир, і хлопці вирішили йти туди. Але незабаром гармати вгамувалися і над лісом запанувала тривожна тиша.

— Лінію фронту будемо переходити па світанку,— сказав Сергій, що йшов попереду.— Якщо наблизимось до неї раніше, треба пересидіти й розвідати обстановку. Головне — не напоротися на засідку. Тут, у лісах, суцільної лінії оборони у фашистів не повинно бути.

— Найкраще переходити болотом, якщо це, звичайно, не трясовина.

Ніч видалася темною, на небі — ні зірки. Вони йшли вже другу годину, але досі натрапили тільки на спалену хату лісника, поблизу якої не було жодної живої душі. А десь опівночі зрозуміли, що заблукали.

— По-моєму, ми йдемо вже не до лінії фронту, а від неї,— першим схаменувся Анатолій.— Біля лінії фронту німці хоч коли-не-коли пострілюють. А поки що попереду зовсім тихо. Так не буває.

— Справді, так не буває,— погодився Сергій, проте назад не повернув і навіть не зупинився.

— Але ж ми заблудимося,— несміливо нагадав син розвідки.— І тоді взагалі не знайдемо своїх.

— Не повинні. Поки що ходімо прямо, куди йдеться. Натрапимо на якесь село чи хутірець — там і з'ясуємо, де ми, а де фронт.

Проте довго йти їм не довелося. Вони натрапили на болото. Трохи повагавшись, хлопці взяли ліворуч, однак через кілька кроків відчули, що під ногами трясовина. Тому, коли вийшли на сухий, густо встелений сосновою глицею

пагорбок, вирішили далі не ризикувати й дочекатися тут світанку.

Уранці Анатолій передусім заліз на сосну, оглянув місцевість і побачив удалині невеличке село. Але не те, з якого вони вийшли,— він визначив це одразу. Хвилин п'ять хлопчина оглядав його і ні солдатів, ні техніки, ні взагалі якихось ознак життя в ньому не виявив. Село наче вимерло.

— Не може бути, щоб воно зовсім спустіло,— твердо мовив Сергій, що стояв під сосною.— Хтось та мусить бути. Злізай, підемо до нього.

У невеличкому хутірці справді не виявилось жодної живої душі. Сам хутірець майже не постраждав: ні попелищ, ні руїн. Але куди поділися хуторяни — цього вони зрозуміти не могли.

— Мабуть, перебралися до села,— припустив Сергій.— Якщо є хутір, десь поблизу має бути й село.

Він виявився пророком. Пройшовши ще трохи, хлопці побачили осяяну сонцем широчезну долину, схожу на ті, які їм доводилося бачити під Новим Бугом. Тільки не випалену, як там, а яскраво-зелену. А посеред неї — село. Велике, розкидане по долині по той бік дороги, що петляла схилом узвишшя, на якому вони стояли.

Ще остаточно не вирішивши, що їм робити: наближатися до села чи ні, бо ж невідомо, в чиїх воно руках, хлопці спустились до ліщини, що розрослася обабіч дороги, і раптом почули: «Хенде хох!» [1]

Хлопці зупинилися, оторопіли з несподіванки, ще не вірячи, що то їм не причулося, і тільки коли оте «хенде хох» пролунало вдруге, підняли руки. Підняли і побачили, що вони оточені. Спереду, з ліщини, на них дивилися стволи автоматів, а ззаду наближалися двоє поліцаїв. Засідка!

— О, рус партизанен?! — фашистів було троє. Двоє лишилися в гущавині й тримали хлопців під прицілом, а

---

[1] Руки вгору! (*Нім.*)

третій, фельдфебель, підійшов до них збоку, щоб не закривати від своїх автоматників.

— Рус партизанен?! — закричав він уже грізніше.

«Партизанів фашисти вішають,— пригадалися Анатолієві слова діда Романа.— І в полон не беруть. Але гімнастерок вони не зняли. Отже, ще є надія. З полону можна втекти».

— Іх бін зольдатен. Ніхт партизан,— відповів Сергій.

Фашист, здається, тільки тепер звернув увагу на погони. І зірвав з плеча Сергія карабін.

— Ето єст зольдат? — насмішкувато тицьнув пальцем в Анатолія. Фашисти, що лишалися в засідці, теж вийшли. Тепер вони переконалися, що партизанів тільки двоє. Але, як і поліцаї, що стояли позаду, в розмову не втручалися.— Нєт,— злорадно вишкірився фельдфебель, махаючи пальцем перед носом у Сергія.— Ві єст партизанен. Такой маленькій зольдат нє біваль. Поліцай, ком! — підкликав поліцая.— Кто єст єті?

— Солдатські книжки маєте? — підійшов до них похмурий здоровань років сорока.

— Нема документів, у старшини залишилися,— відповів Анатолій.— Ми справді солдати, а не партизани. Нас послали розвідати місцевість. А тут контрнаступ.

Здоровань зняв з Анатолія кубанку і здивовано оглянув її.

— І що ж це за війська такі, щось такої фрукти-ягоди я ще не бачив.

— Та козаки це,— втрутився другий поліцай, худорлявий, виснажений, із жовтуватим, хворобливим обличчям.— Кубанські козаки. Такі шапки тільки в них.

— А не такі, високі? — недовірливо перепитав його здоровань, показуючи руками, які він має на увазі.

— Високі — то в донських козаків, темнота,— презирливо мовив Сергій і відвернувся.

— Ну-ну, ти, грамотій знайшовся! — визвірився на нього здоровань.— Козаки це,— мовив фельдфебелеві.— Не

партизани. Кавалерія,— пояснив, зображуючи, ніби сідає па коня й рубає шаблею.— Кавалерія.

— О! — здивовано витріщився фашист.— Козак, кавалерія? — Він і собі оглянув кубанку, потім придивився до емблеми на погонах.

— І димом від них не пахне, як від партизанів,— додав той другий, худорлявий. І негайно повторив те ж саме по-німецьки. Як виявилося, німецькою він таки володів непогано. Не зрозуміло було тільки, чому досі мовчав.

— Поясни йому, що ми оточенці,— звернувся до нього Сергій, відчуваючи, що цей поліцай настроєний не так вороже.— Потрапили в оточення і пробивалися до своїх. В Журавичах нас оточили.

Вислухавши пояснення поліцая, фашист знову здивовано похитав головою:

— Журавич... Там уже єст СС.

Анатолій і Сергій полегшено перезирнулися. Фельдфебель знав про контрнаступ есесівців і, очевидно, навіть чув, що есесівці захопили це село. Отже, повірив.

— Ну, якщо не партизани...— пробурчав здоровань.— Кирило, переклади панові фельдфебелю: — В розхід їх одразу, якщо не партизани.

— Ну чому одразу в розхід? — невдоволено зиркнув на нього худорлявий.— Вони вже полонені. Може, їх у табір відправлять. Німеччині робоча сила потрібна.— І, прокашлявшись, заговорив до фельдфебеля.

Анатолій вловлював лише окремі слова, але й цього було досить, щоб зрозуміти: худорлявий пропонує не розстрілювати їх, а відвести до села, в штаб, і там допитати, бо полонені можуть дати важливі свідчення. Він навіть сам брався відвести.

Згоди фельдфебель не дав, проте наказав худорлявому обшукати хлопців. Поліцай облапав спочатку Сергія, потім Анатолія. Намацавши в кишені пістолетик (маузер з одним патроном Анатолій уже кинув собі до ніг), він на якусь мить завмер і зустрівся поглядом з хлопчиною. «Говорити

про це фельдфебелю чи ні?» — ось що вичитав у його очах син розвідки. Але тривало це лише мить.

— Зброї більше нема,— доповів він фельдфебелю, піднімаючи Сергіїв карабін та маузер і віддаючи їх здорованеві.

Анатолій остовпів від подиву. Адже поліцай намацав пістолет! Знайшов і не видав. Що це за дивний такий поліцай?

Фельдфебель щось буркнув і махнув рукою в бік села.

Здоровань розчаровано зітхнув, нап'ялив кубанку Анатолієві на голову і при цьому так ударив його кулаком по голові, що хлопчина ледве втримався на ногах.

— Шкода,— прохрипів він.— Моя б воля — я б вас обох... Шкуру б із вас...

Поки вони спускалися схилом, фашисти й поліцай дивилися їм услід.

«Хоча б не передумали, хоча б не вернули,— подумки повторював Анатолій.— Якщо повернуть — розстріляють. А так ще є шанс. Цей дивний поліцай... Чому він не сказав, що в мене пістолет? І чому не боїться вести нас двох, знаючи, що я озброєний? Ні, тут щось не те. Не міг він промовчати про зброю тільки тому, що хотів насолити здорованеві».

Підходячи до дороги, вони побачили, як з-за гайка вийшов офіцер, а за ним невеличка колона полонених з конвоїрами по боках.

— Ідіть повільніше,— неголосно наказав поліцай.— І слухайте мене. За селом, зліва від дороги — круте урвище. Спробуйте втекти. Відпустити я вас не можу.

— То ви наш? — озирнувся Толя.

— Не озирайся,— прошепотів поліцай, дивлячись на офіцера, що поволі наближався.— Спробуйте втекти. Конвой невеличкий, полонених чимало. А там круча. Неподалік урвища — партизанський пост. Скажете: «Від Василя Холодного». Повірять.

— Гер офіцер,— звернувся він до офіцера, що чекав край дороги, доки вони підійдуть.— Наказано передати цих полонених вам. Пан фельдфебель наказав,— повів очима в бік фашистів і поліцая, що все ще стояли на узвишші.

Він сказав це по-російськи, але офіцер зрозумів його. І мовчки махнув стеком, яким досі виляскував себе по халявах.

— Давай. В колона. Германія. Работай. Совсєм мєлькій зольдат,— презирливо оглянув Анатолія.

— Пішли,— підштовхнув Холодний прикладом спочатку Анатолія, а потім Сергія.— В середину колони. В середину.

— Теж мені добродій: віддав фашистам у полон,— невдоволено прошипів Сергій, уже йдучи в колоні.

— А в селі, після допиту, нас розстріляли б,— пошепки відповів Анатолій.— Що він повинен був робити?

— Не вистачало мені ще тільки табору для полонених. Гей, козаків-кубанців серед вас нема? — оглянувся на бійців, що йшли позаду.

— Не вертися, пристрелять,— похмуро застеріг його поранений в голову боєць, що йшов за Волченком.— У них це швидко.

— Козаків нема. Відкозакували. Залишилися полонені,— відповів сержант-танкіст. Одяг на ньому був обпалений, обличчя в опіках, руки перебинтовані. Варто було глянути на нього — і одразу ставало ясно, як і в якому стані він потрапив у полон.

— Ти це кинь: «відкозакували»,— пробурчав Сергій.— Це фашисти відкозакували, раз і назавжди. А ми ще повоюємо.— Тепер він говорив не озираючись.— Передайте товаришам: за кілометр від села — урвище, за ним — ліс. Треба втікати.

Поки цю пропозицію передавали з ряду в ряд, Сергій згадав про пістолетик.

— Слухай, а де твоя друга «гармата»? Ти що, десь загубив її?

— Ні, в кишені,— відповів Анатолій. І навіть промацав його рукою: самому не вірилося, що зброя ще при ньому.— Там два патрони.

— Ага, вони можуть знадобитися. А той, Холодний, чи як його там, виходить, справді свій, якщо не вийняв його. Якби фашист обшукав тебе після нього, то і його розстріляли б разом із нами. Ризикував чоловік.

— А ти помітив, що він не дуже й хотів показувати, що знає німецьку.

— Помітив. Потім розберемося. Придивляйся до конвою.

Конвоїрів було восьмеро: один попереду, одразу за офіцером, по два з боків, і двоє теліпалися позаду. Всі вони, мабуть, були з тиловиків — літні, вайлуваті, розморені спекою і дорогою. «Стріляти, звичайно, будуть,— подумалося Анатолієві,— проте наздоганяти в лісі навряд чи наважаться».

Одначе про те, щоб утікати біля урвища, годі було й думати. Ще здалеку примітивши його, офіцер наказав двом солдатам перейти на лівий бік, щоб іти між колоною і схилом. Сам він теж видобув пістолет.

— Відставити втечу,— попередив Сергій, який уже, здається, прийняв на себе командирські обов'язки.— Передайте: відставити.

— А може, варто було спробувати? — стиха запитав Анатолій, коли урвище з густими заростями залишилося позаду. Там, попереду, теж виднівся ліс, але він був уже метрів за п'ятдесят від дороги. А ще далі справді відкривалося поле.

— Перебили б.

На ланку літаків, що з'явилася далеко на обрії, ніхто з полонених спочатку не звернув уваги. Літаки наближалися з заходу, отже, ворожі. Та ось трійка різко знизилася і пішла в атаку на колону.

— Наші! — першим зрозумів танкіст.— Штурмовики!

Льотчики, напевне, вважали, що атакують колону фашистів. Вони заходили на штурм якраз посеред дороги. Офі-

цер верескливим голосом подав якусь команду, і конвоїри кинулися врозсипну. Колона — теж. Постаті в зелених мундирах заметалися поміж сірими, випаленими гімнастерками. А по дорозі вже била перша кулеметна черга з ведучого літака. Пілоти двох інших машин тільки з ревищем пронеслися над путівцем і знову почали набирати висоту.

Одразу ж пролунали автоматні черги. На дорозі зав'язалася рукопашна.

Анатолій спіткнувся і впав. Він відстав від Сергія, який уже досягав ліска. А просто перед ним піднімався з землі фашист. Волченко вистрілив у нього саме в ту мить, коли фашист підняв автомат, щоб скосити його, і кинувся наздоганяти Сергія.

Хлопці вже опинилися за негустим ялинником, та ще довго бігли, не вірячи своєму рятунку. Бігли, аж поки Сергій не схопився за бік і не осів на мокру болотяну траву. Анатолій пробіг ще на кілька кроків далі і теж упав. Прислухався.

Стрілянина вщухла. В лісі запанувала тиша.

— Ну й драпали ж ми з тобою,— проказав Сергій, віддихавшись.— Ще б кілька хвилин — і мій мотор не витримав би. І в боці щось пече вогнем.

Толя лежав горілиць і відчував, що не здатний відповісти. Він дивився широко розкритими очима на небо і дихав так спрагло, ніби кожен подих його був останнім. Але пістолет усе ще тримав у руці. Пістолет з єдиним патроном.

— Якби ми з тобою так наступали,— правив своєї Забуга,— то вже давно були б під Берліном.

— Або й далі,— нарешті спромігся на кілька слів і Волченко.

— Ага, може, й далі,— погодився Сергій. І раптом розсміявся. Він сміявся усе голосніше, він реготав, захлинаючись сміхом.— Ні, якби тільки хтось бачив, як ми драпали! Нам би видали по спеціальній медалі. Ти не знаєш, досі ще нікого не нагороджували такою медаллю?

— Бо ще ніхто так не драпав,— розсміявся й Анатолій, заразившись сміхом товариша.

— А чому нікого більше не видно з нашої колони? — роззирнувся Сергій і враз посерйознішав.— Невже тільки ми одні врятувалися?

— Не одні. Я бачив двох. Вони бігли попереду. І вскочили в лісок раніше.

— Отже, четверо. І все?

— Дехто кинувся в той бік, у поле. Там, вдалині, теж виднівся лісок.

— Тим, мабуть, пощастило менше. І взагалі, якби ми краще підготувалися до втечі, то могли б і конвой перебити. Фашисти ж розбігалися разом із нами. А де танкіст? Ти не бачив його?

— Здається, він бився з якимось конвоїром.

— Він бився, а ми втекли,— посмутнів Сергій.

— Хоч як би там було, але на одного конвоїра в них точно поменшало — я застрелив його.

— Невже? Правда, застрелив? — не повірив Сергій.— Я, звичайно, чув постріл.

— На одного поменшало — це точно.

20

Через два дні після навального нічного контрнаступу фашистів під Журавичами, під час якого Анатолій Волченко і Сергій Забуга опинилися в оточенні, танковий батальйон Червоної Армії прорвав лінію оборони фашистів і взяв Журавичі в лещата. Бій був важкий, але короткий. Зрозумівши, що можуть потрапити в оточення, гітлерівці почали кидати техніку і відходити на захід. А ще через півгодини в село увійшла піхота, що наступала вслід за танковим батальйоном та десантниками. Кіннотники, що були перекинуті в цей час південніше Журавичів, у прориві участі не брали.

Знаючи, що син пропав безвісти саме в цьому селі, капітан Волченко дуже шкодував, що не його ескадронові довелося підтримувати танкістів. А щойно стало відомо, що Журавичі визволено, одразу ж звернувся до командування з проханням дозволити йому побувати в селі та спробувати розшукати хоча б могилу сина. В полку саме перебував командир корпусу. Він добре пам'ятав розвідника Волченка, якому подарував під Одесою коня, і, дізнавшись про прохання батька, наказав дати йому штабну машину, а командир полку дав добу відпустки на розшуки. Всього добу. Бо полк мав іти в наступ.

— Ще не все втрачено,— мовив генерал капітанові Волченку.— Пропав безвісти в такому бою... Все може бути: десь переховується або потрапив до партизанів. Повірте, я сам хвилююся не менше за вас, батька. Тому що добре знав вашого сина. Справжній козак.

— Дякую, товаришу генерал,— стримано відповів капітан.— Постараюся розшукати. Хтось щось повинен знати про нього.

— Візьміть з собою двох бійців для охорони,— наказав полковник.— Все ж таки дорога лісова.

— Найкраще було б узяти старшого сержанта Чехланя,— додав генерал.— У роті розвідки він був хлопчині за батька. І ще когось із розвідки. Хлопці там бувалі. Та й місцевість знають.

— Так, старшого сержанта Чехланя треба взяти, товаришу генерал,— погодився Волченко.

В машину разом із капітаном сіли Чехлань і Іван Цариков — обидва в маскхалатах, обвішані гранатами, неначе вирушали за лінію фронту.

— Це я винен,— повинився Чехлань, коли машина рушила.— Не відпустив би його з тим баламутом Забугою, то ночували б разом із нами. А ночували б — то й відійшли б разом. Із боєм відійшли б, як увесь наш ескадрон. А так вони спали в конюшні. На сіні, бач, Забузі захотілося порозкошувати. Е, та що казати, хлопчаки — вони і є хлоп-

чаки, хоч Забузі вже й дев'ятнадцять. А конюшня на тому кінці села була, з якого фашисти під світанок поперли. Що там сталося — не знаю, але снаряд у конюшню влучив. А може, запалювальними підпалили.

— Горіла — це точно, товаришу капітан,— підтримав його звичайно мовчазний Цариков.— Сам бачив.

— Я винен, старий дурень. Ніколи не прощу собі...

— Не карайтеся, Григорію Дмитровичу. Що вдієш? Війна. А він був солдатом. Як і всі ми.— Капітан скрушно похитав головою і замовк.

Чехлань теж уже не наважувався турбувати його. Так і їхали до самих Журавичів не перемовляючись.

До села вони добулися в надобідню пору. Й одразу ж подалися туди, де стояли конюшні. Одна з них лишилася майже неушкодженою, і коней з неї козаки встигли вивести, а та, дальня, що була майже під лісом, згоріла вщент. Капітан, розвідники і водій кілька разів мовчки обійшли згарище, пробували навіть розкидати його. Видно було, що частину конюшні рознесло снарядом. Прямим попаданням. Хтозна, може, хлопці були саме там?

— Треба пройти вулицями села, поговорити з людьми,— запропонував Чехлань, коли стало ясно, що пошуки нічого не дадуть.— Чую, не загинули вони. Чи принаймні загинули не тут,— додав він уже не так упевнено.— Хтось повинен був бачити хлопців.

— Так, хтось повинен знати,— автоматично повторив капітан.— Хоча б могилу його... Хоча б могилу...

Вони всі четверо розійшлися вулицями і, переходячи від хати до хати, почали розпитувати людей. Першому пощастило Чехланю. Він натрапив на одну з тих жінок, що ховалися в землянці. Ні імен, ні прізвищ хлопців вона не знала, сказала тільки, що на головах мали якісь дивні шапки і що меншому було років чотирнадцять-п'ятнадцять. Коли фашисти вигнали їх з землянки, хлопці залишилися там непоміченими.

Вислухавши жінку, капітан і старший сержант переглянулися: це вже щось, це вже надія.

— А ви хто їм будете? — звернулася вона до капітана. Мабуть, відчула, що найбільше переживає саме він.

— Отой хлопчина років чотирнадцяти — мій син.

— Он воно що... А ми, бач, і не розпитали їх ні про що. Та й про що розпитуватимеш на волосині од смерті? Там у нас дід Роман за старшого був. Тямущий був старий. Жаль,— приклала кінець хустини до очей.

— Діда Романа я, здається, знав,— мовив Чехлань.— Це той, що жив неподалік школи? Міцний такий дідок, сивоголовий? Невже помер?

— Та якби ж помер,— схлипнула жінка.— Від смерті ніхто не заворожений. Загинув...

— Істинно так, загинув Роман,— раптом озвався з-за спини капітана приземкуватий, худющий — кістки та шкіра — дід. Ніхто й не помітив, коли він підійшов.— Як герой загинув. Такі, щоб ви знали...

— Як він загинув? — перебив його Чехлань.

— Роман був тут у нас нібито за старшого. Всю окупацію. Не старостою, ні. Староста, кровопивця, був сам по собі, а ми з Романом — самі по собі. Слухалися ми його, яко наймудрішого — істинно так. То як ви нещодавно... відійшли,— знайшов старий якомога делікатніше слово,— то нас погнали на окопи. Укріплятися фашист хотів. А командував там офіцер, який до Романа ж таки й на постій став, разом зі своїм денщиком, чи як його. І примітив офіцер, що дід Роман за старшого і люди слухаються його. А тільки-но помітив — одразу почав знущатися над ним, прилюдно, на роботах: то свинею обізве, то прутиком по обличчю шмагоне, то за пістолет хапається: «Арбайтен, арбайтен...» Мовляв, працюй, як віл.— Слухаючи розповідь старого, жінка кивала і підтакувала.— Ну, а вдома, в Романа в хаті тобто, цей офіцер та двоє інших перепилися, мабуть, бо захотілося їм довести старому солдатові, Георгіївському кавалерові, що він-таки не людина, а твари-

на — покірна і безсловесна. І це Романові, який ще в першу імперіалістичну, а потім і в громадянську германця бив — істинно так! І ото перепилися та й звеліли денщикові вивести старого з хати, щоб стелився на ніч у хлівці, де ото баба, дідова покійниця, влітку свиней відкормлювала. Роман заходити до хлівця не захотів, то вони його силою туди заштовхали і, регочучи, наказали денщикові: «Вийде до ранку — капут». Мабуть, хотіли, щоб люди вранці бачили, де їх старійшина ночує. Інший би, може, й змирився, стерпів, аби життя зберегти. Але то інший, а не дід Роман, істинно так. А він дочекався, коли під ранок денщик задрімає на ганку, вийшов з хлівця — і лопатою його по пілотці, лопатою! Та забрав автомат — і до хати. Всіх трьох офіцерів там і поклав. А потім ще двох солдатів на вулиці, які, почувши стрілянину, повискакували з сусідньої хати, поранив. Хотів до лісу пробитися, істинно так. Але хіба ж проб'єшся, як тобі під сімдесят, а їх — наче тої саранчі? Тоді ж, на світанку, й повісили старого. Прямо перед хатою. Напевне, й усе село спалили б од люті, але не встигли. Танки наші за селом з'явилися. Героєм помер дід Роман — от що я вам скажу.

Щойно дід закінчив свою розповідь, як із провулка вийшли Цариков, шофер і з ними якесь золотокосе дівча.

— Товаришу капітан,— здалеку гукнув Цариков.— Ця дівчинка, Ганка, носила двом козакам варену картоплю. І чай.

— Двом хлопцям-козакам? — враз пожвавішав дід.— Та істинно так: носила! Вони в нас у землянці залишилися, я ще для них чай на лісових травах настоював. Ви що, товаришу офіцер, отих хлопців розшукуєте? В землянці вони були.

— Тоді ходімо до цієї землянки,— рішуче мовив капітан. І в очах його знову зблиснула надія.— Де вона?

Уже дорогою старий розповів їм, як фашисти помітили землянку й оточили її, вважаючи, що там переховуються червоноармійці. А потім Ганка розповіла, як носила їм

картоплю й чай і порадила переховатися в якесь інше місце. А ще вона сказала, що молодшого козака звали Анатолієм.

— Анатолій! Вірно: Анатолій Волченко! — аж затряс кулаками в повітрі Чехлань, від радості затряс, ніби хлопчина вже знайшовся.— Я ж казав, що це вони! Ну, все!.. Головне, що ми натрапили на їхній слід.

— Та що ж натрапили? — зітхнув капітан.— Натрапили й загубили. Ну, залишили вони землянку. Але ж серед білого дня. А де переховувалися? Що з ними далі сталося?

— Переховувалися вони, напевне, там,— показала Ганка на гущавину бузку неподалік хати-пустки. Більше тут ніде. Або, може, на горищі.

Чехлань і Цариков уважно, по-розвідницьки оглянули кущі. Так, схоже, що переховувалися тут, проте жодних речових доказів по собі, звичайно, не залишили. Воно й не дивно: розвідники.

По тому вони ще оглянули хату й горище, порозпитували інших людей. Але ніхто нічого до розповіді діда та Ганки додати вже не міг. Дівчинка бачила їх у селі останньою.

Поговорили вони і з офіцером-піхотинцем, що командував ротою, яка визволяла село і зараз відпочивала тут. Той при капітанові Волченку допитав двох полонених, яких не встигли відправити на збірний пункт. Ті засвідчили, що вони тримали оборону за селом, знали про страту якогось старого, який убив їхніх офіцерів. Але про хлопців нічого не чули. Один з гітлерівців був штабним писарем, і, якби хлопців справді затримали, він би про це, звичайно, знав.

— Отакі пироги,— пригнічено підсумував капітан Волченко, коли полонених передали конвоїрові.— Тепер навіть не знаєш, чого більше: сподівання на те, що вони живі, чи цілковитої безнадії.

Проводжали їх мало не всі журавичани. Вже з підніжки машини капітан сумовито поглянув на ліс.

Зараз він готовий був обійти його весь, сходити від краю до краю, аби тільки натрапити хоч на щось, що нагадало б

йому про сина. Але вже вечоріло і треба було повертатися в частину.

Він сів поруч з водієм і не помітив, як підійшла Ганка й обережно торкнулася його руки.

— Чого тобі, дитинко? — лагідно запитав капітан, погладивши її волосся.

— Якщо розшукаєте Толика, передайте йому це,— розтулила кулачок. Там лежала маленька печена картоплинка.

— Що це? — не зрозумів капітан.

— У нас більше не було. Це я знайшла одну-однісіньку. І спекла. Для нього.

— Для нього? Одну-однісіньку? — розчулено перепитав капітан, обережно беручи з долоні прив'ялу картоплинку. А тоді не стримався, пригорнув дівча і ніжно, по-батьківськи, поцілував.— Я обов'язково збережу її.— На очах його забриніли сльози.— Я знайду сина, ось побачиш. І передам. І скажу: «Це тобі. Від Ганки».

21

Час минав, а Забуга все ще не поспішав залишати місцину, в якій вони отаборилися після такої щасливої втечі. Й Анатолія це занепокоїло.

— А тобі не здається, що втекли ми не так уже й далеко? — обережно нагадав він Сергію. Йому не хотілося виглядати в очах Забуги боягузом, але й сидіти тут, за якихось півтора кілометра від путівця, по якому сновигають фашисти, він теж вважав безглуздям.

— Гадаєш, вони викличуть провідників із собаками і влаштують погоню? — всміхнувся Сергій, притулившись плечима до теплого стовбура сосни і ніжачись на сонці, що пробивалося крізь негусті крони дерев.— Так-от, зараз їм не до цього. Подумаєш, утекло кілька полонених! Зараз вони думають, як їм самим врятуватися.

— То що, сидітимемо, поки не прийдуть наші?

— Ми посидимо тут ще хвилин двадцять. Щонайбільше. А потім повернемося туди, де на нас напали штурмовики. Може, коло котрогось з убитих фашистів залишилася зброя. Переходити лінію фронту з палицею мені ще не доводилось.

— Але ж нас можуть помітити.

— Звичайно, можуть. Ти що, під час усієї цієї біганини забув, що ми розвідники? Ану позич-но мені свою «гармату» при одному патроні. Й зараз підемо глянемо, що там робиться.

Анатолій видобув з кишені пістолет, оглянув його і нехотя віддав Сергієві. Він стільки разів рятував його, цей трофейний пістолетик, і віддавати його було шкода. Навіть найкращому другові.

Через кілька хвилин обидва були на узліссі. Виявилося, що відбігли вони справді не так уже й далеко. Обережно визирнувши з-за кущів, хлопці оглянули поле й дорогу. Перше, що вони побачили,— тіло фашиста, в якого стріляв Анатолій. Воно лежало найближче до них, і навіть звідси видно було, що автомат у фашиста на грудях.

Трохи далі від лісу вони нарахували ще шістьох убитих. Серед них помітили одного гітлерівця. Що було по той бік дороги, вони не бачили.

— Отже, наших загинуло п'ятеро,— зітхнув Сергій.— Жаль. Знати хоча б, скільком вдалося втекти. Але видно, що втекли не всі. Багатьох вдалося знову загнати в колону.

— Чому ти так вважаєш?

— Бо інакше конвоїри переслідували б нас. А потім зібрали б зброю з убитих. А так вони поспішали, боячись, щоб не розбіглись і ті полонені, що лишилися. Або не напали партизани. До того ж, офіцер боявся з'являтися на очі командуванню без полонених. За це й під суд можна піти.

— Так, справді, в колоні було чимало поранених. Вони не могли втекти.

Дорогою проїхала вантажівка. В кузові солдатів не було. А водій, помітивши сліди бою, наддав газу. І знову тихо й безлюдно.

— Ну, пішли,— мовив Сергій.— Ти стежиш за правою частиною дороги, я — за лівою. Короткими перебіжками.

Сергій перший досяг убитого фашиста, зняв його автомат і передав Анатолієві.

— Приймай трофей. Це твій.— Потім вийняв з-за халяви вбитого два запасні магазини з патронами, а з підсумка — гранату і теж передав йому.

Затиснувши в руці німецький автомат, лежав убитий танкіст. Анатолієві було досить одного погляду, щоб зрозуміти, що тут відбувалося. Танкіст зчепився з конвоїром врукопашну, збив його з ніг, вирвав автомат, розкроїв ним фашистові череп і, можливо, хотів прикрити втечу інших полонених, але не встиг. Хтось із гітлерівців прошив його чергою.

— Танкіст! — з повагою мовив Сергій, ніби цим було сказано все, що можна сказати про його мужність.— Спасибі тобі, браток. А тепер віддай зброю мені,— потяг до себе автомат.— Мені він ще знадобиться.

І знову два ріжки з патронами з чобіт конвоїра, дві гранати з підсумка. І навіть зняв з ременя багнет.

— Ось тепер можна чи через фронт, чи до партизанів,— мовив Анатолій, перевіряючи свій автомат.

Вони якось одразу заспокоїлися, ніби знаходилися не у ворожому, а в своєму тилу. Тепер у них є зброя. А поблизу ліс. В степу — там доводилося важче.

Обережно роззираючись, вийшли на дорогу. В лощині, що відкривалася по той бік її, лежало ще четверо вбитих. Але всі полонені.

— Цим і втікати було нікуди,— зітхнув Сергій, оглядаючи далеку, кілометрів за два від дороги, смужку лісу.

— Машина! — вигукнув Анатолій, помітивши, що з долини, з якої виповзала дорога, здіймається гриб куряви.

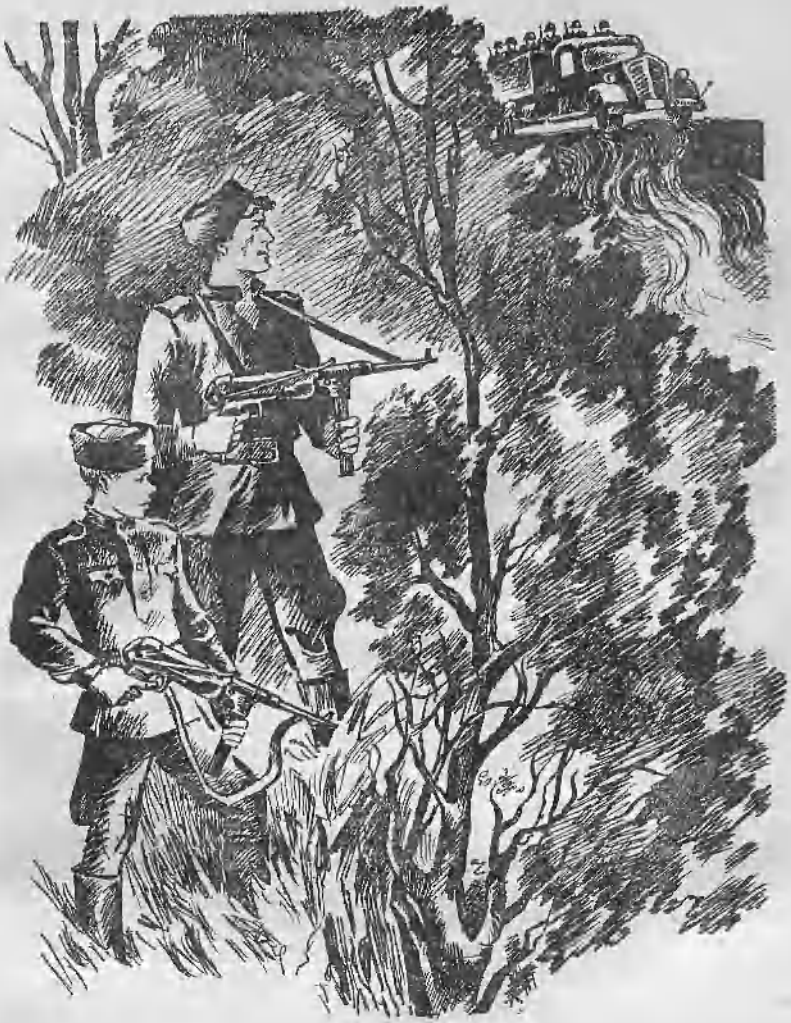

— Ну, прощавайте, хлопці,— мовив Сергій, сходячи з дороги.— Прощавай, танкісте. Цього разу нам пощастило більше.

Але побіг Забуга не до лісу, а навскоси, до кількох кущів, що росли між дорогою й узліссям. Анатолій мовчки подався за ним. Він одразу зрозумів задум товариша. А від гайка до лісу якихось двадцять метрів відкритого поля.

На машині було повно фашистів. Побачивши попереду вбитих, водій зменшив швидкість. Якраз навпроти гайка. В цей час хлопці і вдарили по кузову з двох автоматів.

— Відходь першим! — наказав Забуга Волченку. І жбурнув гранату.— Прикриєш мене з лісу.

Напад був несподіваним, проте фашисти були готовими до несподіванок. Водій наддав газу, а солдати почали зіскакувати з машини на ходу. Залягли по той бік дороги й одразу ж відкрили шалений вогонь. Гітлерівці спробували було переслідувати розвідників, одначе заглиблюватися у хащі не наважилися, мабуть, побоюючись партизанської пастки.

— От бачиш, добре, що ми встигли забрати зброю,— задоволено проказав Забуга, відхекуючись і оглядаючи прострелений рукав Толикової гімнастерки: куля пройшла за якийсь міліметр од тіла.— Ще б кілька хвилин — і блукали б ми цим лісом беззбройні. А так дали перший бій.

22

Струмок був на диво чистий і прозорий, а вода — такою приємною на смак, що вони пили й не могли напитися. І жайвір десь високо в небі виспівував. Він завис над верховіттям височезних сосен, немовби заплутався в невидимому неводі, сплетеному з віття і сонячного проміння. А ще пахло розігрітою живицею, і десь неподалік невтомно вистукував свою морзянку дятел, ніби

сповіщав усьому світові, що ці двоє хлопців живі, що вони врятувалися.

Навколо Армавіра, в якому зростав Анатолій, були степи та десь далеко на синьому мрійливому небокраї — гори. До лісів він не звик. І ліс завжди трохи відлякував його своїми нетрями, вечоровою та нічною темрявою, незнайомими звуками, урвищами, болотами. Особливо важко доводилося йому в перші дні боїв у Білорусії. Але з часом почав відчувати, що потроху звикає і що ліс поступово починає відкривати йому свій таємничий, непізнаний світ.

— Слухай, Сергію, а ти зміг би все життя прожити в лісі?

— Якщо оце, блукаючи з тобою, здичавію, то, звичайно, зможу,— безтурботно відповів Забуга. Відтоді, як вони вчинили напад на машину з фашистами, веселий настрій не полишав його.

— Ні, я серйозно. Ну ось лісником, наприклад, зміг би?

— Лісником? — перепитує Сергій.— Ні за які гроші. Ти знаєш Забугу. Його душа вимагає сцени. І глядачів. Хтозна, може, оце я мрію про танки, а насправді я — талановитий артист. Краще давай влаштуємо собі лазню, бо моя сорочка вже присолилася до тіла.

Вони роздяглися і довго, з насолодою обмивалися крижаною водою, а потім голі-голісінькі, тільки про всяк випадок навісивши на худі животи автомати, обсихали.

— Ні, що не кажи, а бувають і на війні золоті днини,— просторікував Сергій, ласуючи черницями.

Анатолій і собі підійшов до кущів і почав їсти ягоди, хоча від черниць його чомусь нудило. Мабуть, занадто зголоднів.

— А знаєш, мені здається, що я погодився б стати лісником. Мати коня, віз, косу, рушницю... Щодня об'їжджати ліс. Вивчив би всі вовчі та лисячі повадки. Та й усі легенди теж знав би.

— Ба, що я чую? — здивувався Забуга.— А ще недавно я знав одного мрійника, який забудував би всі річки й

ущелини мостами небаченої краси, незнаної міцності й вражаючої довжини. Та тобі, малий, бачу, фантазувати — як дурному з гори котитися.

Анатолій ображено замовк, а потамувавши образу, сказав:

— Бо не можу ж я жити, як ти. В тебе ж ніякої мрії, ніякої фантазії.

— Ну, мрія в мене, припустимо, є.

— Нема в тебе ніякої мрії. Нема й не може бути. І фантазії теж,— незлостиво піддрочив Анатолій і почав одягатися, заспокоюючи себе: «А що? А раптом справді стану лісником? Хто може знати, ким я стану після війни? Якщо тільки не загину. І взагалі, чому так: ще кілька годин тому я міг загинути, мене могли розстріляти фашисти, що сиділи в засідці, або вбити конвоїри, чи поцілив би хтось із тих, що їхали на машині. Протягом одного дня кілька разів був на якусь волосину від смерті. А зайшов у ліс — і одразу все забулося. І ніби нічого й не сталося. От тільки ліс чомусь здається красивішим та привітнішим, ніж завжди, і вода смачнішою, і птахи голосистішими...»

— Ну що, пішли? — обірвав його роздуми Сергій, що теж устиг одягнутися.— Сьогодні нам треба будь-що дістатися лінії фронту. А вночі перейти її. Повинні ж ми колись добутися до своїх.

І знову їх орієнтиром був гуркіт бою, що долинав звідкись здалека.

Перемовляючись, вони натрапили на ледь помітну стежину, що все вище й вище виводила пологим схилом якогось великого, порослого лісом узвишшя. Схил цей ставав дедалі кам'янистішим, сосни і берізки траплялися на ньому все рідше, зате ягідні галявини ставали все ряснішими.

Нарешті підйом закінчився, вони опинилися на гребені узвишшя, але перш ніж Анатолій встиг роззирнутися, Сергій наказав: «Лягай! Фашисти!»

Хлопчина заліг поруч Сергія, приготував автомат і якусь мить напружено чекав пострілів. Одначе їх не було. Як ви-

явилося, фашисти неблизько. Пологий схил вершини далеко, десь за два кілометри від них, спускався до річки. Ліс тут відступав праворуч, а ліворуч відкривався чудовий, ніби вималюваний пензлем талановитого художника, сільський краєвид. Щоправда, про саме село «художник» забув. Просто дивно, що нікому не спало на думку поселитися тут. Луки вигравали всіма відтінками літа. Було щось первісне, незаймане в цьому краєвиді, і неможливо було відірвати від нього погляд.

А між тим річка була нейтральною смугою, по обидва боки якої пролягли окопи. Їх видно було навіть звідси, без бінокля. Що діялося на тому боці, за окопами, розгледіти важко: заважав гайок. А по цей бік, на схилі, фашисти прокладали другу лінію окопів. Втім, не це насторожило Сергія: окопи все ж таки далеченько. Річ у тім, що метрів за двісті від них в прихованому ліщиною виярку стояла старанно замаскована сіткою та гіллям гармата. Відкинувши маскувальні кущі, «насаджені» перед нею, фашисти могли тримати під прицілом і поруйнований міст, і розвилку доріг, а викотивши гармату на гребінь пригірка, бити прямою наводкою по військах, які форсуватимуть водний рубіж.

— Ні, на цьому пляжі скупатись нам не дадуть,— задумливо мовив Сергій.— Доведеться й далі приймати лісові ванни.

— А бачиш, як німці добре замаскувалися? Через отой гребінь, що попереду гармати, та через кущі нашим не видно їхньої позиції. І, певне, наші не знають, що тут німці є.

— Якби знали, знищили б — це як по-писаному. А гармаші, видно, окопувалися вночі і викриють себе тільки тоді, як наші підуть у наступ.

Хлопці відповзли назад, спустилися узліссям трохи нижче, якраз туди, де закінчувався окоп, що вів до гармати. Сховавшись у гущавині, вони почали стежити за артилеристами. На позиції їх було четверо. Троє роздяглися по

пояс і загоряли, сидячи на ящиках зі снарядами, а четвертий крутився біля гармати: чи то змащував, чи просто перевіряв.

— Гарно влаштувались,— пробурчав Забуга.— Аж заздрісно. Може б, спробувати потурити їх звідси? Та тільки ж у них окоп, заляжуть.

— Давай краще думати, як перейти лінію фронту.

— Нікуди вона від нас не подінеться. А добре було б повернутися до наших з «язиком».

— Нам аби перебратися.

— Ну, як знаєш,— сумирно погодився Забуга, нібито все залежало зараз од волі Анатолія.— Бо я такий, що й спробував би. О, дивись, один сюди тюпає. З казанками. Невже тут десь джерело або струмок?

— Мабуть, ягід захотілося.

— Он іще двоє голопузих піднялося.

Вони щось гукнули до першого, наздоганяючи його. Той весело відповів, і всі троє розсміялися.

— По ягоди, точно,— прошепотів Сергій.

Четвертий гармаш лежав на ящиках, і хлопці бачили тільки носки його чобіт.

— Диви, в них два автомати на трьох,— першим зауважив Анатолій.

— А що ти хочеш? Вони ж тут геть нелякані, на цій горі. Відповзаймо он туди, в ярочок. Фашистів пропускаємо. В мене є план. Фантастичний план. Або — або, зрозумів?

Анатолій мовчки кивнув. Зараз йому здавалося, що вони в розвідці. От тільки групи прикриття нема. Все інше було звичним: і пластунські маневри, і близькість ворога, і миттєві, але сміливі рішення, коли шансів п'ятдесят на п'ятдесят. А може, й менше. Одне слово, «або — або».

— Ми пропускаємо їх,— шепотів далі Сергій, безшумно повзучи поруч Анатолія.— А я тим часом «промацаю» ото-го, що лишився на ящиках. Поглядай у мій бік. Якщо раптом мене спіткає невдача, в бієчку не вв'язуйся. Проти чотирьох ти не вистоїш.

— Побачимо,— ухильно відповів Анатолій.

Голосно перемовляючись, фашисти пройшли кроків за двадцять від них.

— Ну, я потопав,— торкнувся плеча хлопчини Забуга, коли фашисти зникли за деревами.

Волченко простежив, як Сергій доповз до окопу, пірнув у нього й зник. «Навіть окопом поповз,— відзначив про себе Анатолій.— Оце обережність!»

Минуло кілька важких хвилин чекання. Сергій не з'являвся. Ґолоси фашистів чулися вже звіддаля, але їх усе сильніше заглушувала перестрілка, що почалася на передовій.

Він таки почув чи то крик, чи то зойк. Але гітлерівці, що помандрували по ягоди чи, може, до джерела, почути його не могли. Анатолій підвівся і побачив, що солдат так само лежить на ящиках, як і лежав, а Сергій біжить окопом до нього, тримаючи в одній руці автомат, а в другій багнет. Ще один автомат був у нього за плечима.

— Сильно чути було? «Ягідники» не сполошилися? — запитав він, падаючи поруч хлопця.— Сполошився-таки, гад. Унтер-офіцер був. А ніби ж нечутно підповзав. Мабуть, втрачаю кваліфікацію.

— Нічого. «Ягідники» не почули, точно.

— А мені здалося, що він заволав на весь світ. Я от що надумав: треба пальнути з тієї гармати. Маємо ми право хоч раз просалютувати нашим доблесним військам з тилу ворога чи ні?

— Маємо. Але ж потім уже не встигнемо відійти. Ті троє...

— Отож, ті троє... А треба, щоб їх на троє поменшало. Тоді можна просалютувати по-справжньому. В них там і телефон є. Можна буде з генералом їхнім поговорити. А головне, там є консерви. Ось,— видобув з-за пазухи бляшанку тушкованої яловичини.

— Оце діло,— ковтнув слину Волченко.— Оце трофей!

Вони продерлися крізь гущавину і почали виглядати «ягідників». Минуло добрі півгодини, перш ніж з'явився той, з казанками. Мабуть, ніс ягоди для унтер-офіцера.

— Краще б вони топали втрьох,— розчаровано прошепотів Сергій.— Під цю стрілянину можна було б і скосити. Ну, залишайся тут, а я знову в окоп. Біля гармати є невеличкий бліндажик. Побачиш тих двох — стріляй.

Проте в окоп він не побіг, бо солдат раптом звернув зі стежки і взяв ближче до них. Ось він підійшов зовсім близько: в обох руках по казанку, автомат за плечима.

Сергій притис палець до губ: «Завмри!» Вони приготували автомати. Анатолій відчував, що нерви його вкрай напружені. Найбільше він зараз боявся, що не стримається, натисне на спусковий гачок раніше. І, справді, мало не натиснув, побачивши просто перед собою обличчя фашиста.

Їхні погляди зустрілися. Це тривало лише мить. Одну мить невимовного подиву, страху, заціпеніння. Одну з тих найстрашніших миттєвостей війни, які вирішують результат двобою. Зненацька ззаду, проломившись через гнучкі кущі, кішкою кинувся на фашиста Забуга. Так стрибнути і підсікти здорованя, водночас б'ючи його ножем у бік, міг у їхньому ескадроні, мабуть, тільки Забуга. Недарма Стрельцов вважав його природженим розвідником. Але й цей фашист щось вигукнув.

— Ріхард! — негайно долинуло з ліска.— Ріхард! — І той самий голос щось запитав.

— Так-так,— по-німецьки відповів Забуга, хоча Анатолій був упевнений, що Сергій не розібрав, чого той домагався від Ріхарда. Одначе це не спрацювало. Ті двоє все ж таки щось запідозрили, бо знову почали голосно гукати товариша. А незабаром Волченко побачив їх у просвітку між деревами. Розвідники пірнули в кущі, але вбитий залишився на галявинці. Ще кілька кроків — і ті двоє помітили б його.

Анатолій не став чекати, поки це станеться, і вдарив з автомата першим. За ним Сергій.

— Геть знахабніли,— втер піт з чола Забуга, коли все було закінчено.— Вже й по узліссю розгулюють, як по своїй Гітлерштрасе. Ягідок їм, бачте, захотілося...

— Знахабніли — це точно,— ледь чутно вимовив Анатолій. Все сталося так раптово, що він і досі не міг оговтатися.

Хлопці кинулися до гармати.

— Як думаєш, куди вона при цьому прицілі може бути наведеною зараз? — запитав Сергій, коли вони відкрили ящик зі снарядами.

— Напевне, на той берег.

— Отож. А якщо підняти їй «хобот» трохи вище — вгатить по фашистах. Подавай снаряд. Часу в нас обмаль. Після першого снаряда вони заметушаться.

Він крутнув за ручку, якою піднімають ствол.

— Повзи за гребінь пагорба і засікай, куди ляже снаряд.

Гармата гахнула так, що на якусь мить Анатолієві здалося, ніби він оглух. І одразу ж посеред річки піднявся велетенський стовп води.

— В річку! — гукнув Сергієві.

— Порядок! — Сергій підняв ствол ще на кілька поділок і знову зарядив...— А тепер?

— На самому березі. Треба трохи ближче.

— Головне, щоб не по наших. Подавай снаряд!

Третій ліг між двома лініями фашистських окопів. А польовий телефонний апарат, що лежав на бруствері, вже розривався від дзвінків.

— О, бач, у них з'явилося бажання поговорити з нами! — крізь зуби проказав Сергій.— Ще трішечки — й полізуть сюди обніматися. Подавай снаряди. Зараз ми їм проспіваємо за упокій душі.

Четвертий снаряд теж вибухнув чи то між окопами, чи й прямо в окопі. В повітря одна за одною злетіли дві зелені ракети. Напевне, фашисти так і не зрозуміли, що відбу-

вається, і хотіли попередити гармашів, що ті палять по своїх. Тепер телефон уже дзеленчав безперервно. Тим часом Сергій знову наказав: «Снаряд!» Вони послали ще три снаряди, які Анатолієві ледве вистачало сили підносити до гармати, і вибігли на гребінь пригірка. Від другої лінії окопів на них сунули зо два десятки фашистів. Звідси, зверху, вони нагадували величезних павуків, що тяжко повзуть, снуючи павутину. А на путівці, що пролягав уздовж берега, з'явилася машина. Напевне, стурбувалися і в штабі. От тільки на тому боці було на диво тихо. Тепер звідти не долинало жодного пострілу. Мабуть, командири, які були там зараз, поприпадали до біноклів, намагаючись збагнути, що відбувається: звідки стріляє ця гармата, хто біля неї і чому вона б'є по фашистах.

— Бачиш ранець? — мовив Сергій, коли вони повернулися до гармати.— Набивай його консервами. А я ще пошлю два снаряди по цепу. З палким вітанням від кубанців.

Він підняв ствол, наскільки це можливо було, і знову зарядив. А після другого пострілу зняв телефонну трубку і крикнув:

— Ну що, фрицюги, як життя?! А чого ти нервуєш? «Вас іс дас? Вас іс дас?!» Сергій Забуга! — і хряснув апаратом об лафет гармати.

Прихопивши ранець і автомати, хлопці побігли окопом до ліска. Коли вони дісталися до останнього повороту, Сергій скомандував: «Сідай, притискайся до стінки!», жбурнув гранату туди, де лежали ящики зі снарядами, й одразу ж упав на дно, підм'явши Анатолія під себе. Вибух розлігся такий, що здавалося, ніби все узвишшя зрушило з місця і посунуло вниз до річки. Минуло кілька хвилин, перш ніж хлопці зуміли виборсатися з-під глини. Лужок перед ними був зораний осколками, наче тут щойно випав метеоритний дощ.

Обсипані землею, оглушені й очманілі, вони ледве вибралися з окопу і погойдуючись побрели до лісу. Навмання, аби подалі від цього місця.

Анатолій ще встиг озирнутися, хотів побачити, що залишилося від гармати. Але так нічого й не розгледів. Йому здалося, що на тому місці тепер бовваніє чималий курган.

23

Знищення гарматної обслуги майже біля передової настільки розлютило фашистів, що вони влаштували облаву на партизанів. Хтозна, можливо, вони вважали, що поблизу діє цілий загін. Хоч як би там було, а коли Волченко і Забуга, забрівши в глиб лісу, сіли на галявинці перепочити й почистити запорошені глиною автомати, вони раптом почули неподалік короткі автоматні черги.

— Фашисти?! — не повірив Сергій.— Невже вирішили ліс прочесати?

— Якщо в них собаки, тоді нам навряд чи вдасться пробігати лісом до самої ночі.

— Та собак нібито не чутно. Звідки їм узятися на передовій? Хіба що викликали гестапівців.

Хлопці швидко склали автомати і прожогом кинулися в лісову гущавину. Проте не заглиблювалися далі в ліс, а бралися навскоси, щоб пошвидше вийти із зони, яку фашисти вирішили прочесати. Розрахували вони вірно: стрілянина лунала все далі й далі, зміщуючись на північ, і незабаром хлопці вже змогли стишити біг, а потім і зовсім зупинитися й перевести подих.

— І все ж таки здорово ми цю гармату! — видихнув Анатолій.— Розкажемо потім нашим, з розвідки, не повірять.

— Ага, точно не повірять. Доведеться знову добуватися сюди, брати у фашистів довідку. Але ж не дадуть, образяться.

— Ну й нехай не вірять,— зітхнув Анатолій. Звичайно, йому хотілося, щоб повірили, але хіба в цьому суть?

Він пересів поближче до Сергія й обіперся плечем об стовбур товстелезної сосни. Після всього, що з ними відбувалося сьогодні, не завадило б годину посидіти або й подрімати.

— Егей, козаки! — зненацька гукнув хтось хрипким басом.— Чи це не через вас фашисти так сполошилися?

Хлопці миттю підхопилися і сховалися за дерева.

— Пізнувато ви за свої шмайсери взялися,— насмішкувато мовив другий голос.— У лісі так безпечно, як ви, не відпочивають. У нас так довго не навоюєш.

Голоси долинали з чагарника неподалік, але ні Волченко, ні Забуга й досі не змогли розгледіти людей. Напевне, ті добре замаскувалися.

— Ну, через нас німці сполошилися,— нарешті опам'ятався Сергій.— Що далі? — Сказавши це, він одразу ж заліг за стовбур. А Толя все ще продовжував стояти, виглядаючи з-за сосни і намагаючись роздивитися, де ж ті люди.— Хто ви такі?!

— Якщо справді через вас, то підходьте ближче, поговоримо,— знову озвався хрипкий бас.— Тільки пальці з курків познімайте, бо ще ненароком бабахнете. Ну, йдіть, ідіть...

Великий кущ, що «ріс» край гущавини, раптом повалився набік, а з-під кореневища вигулькнула чорноволоса голова. За три кроки так само похилився ще один кущ, і з-під нього, наче розбуджений ведмідь, поволі вибрався високий парубійко років двадцяти.

— Та не бійтеся, у нас тут партизанський пост,— пояснив він.— Бачите оцю стежину? Ото можемо пропустити по ній, і людина й не здогадається, що її вже помічено...

Мабуть, парубійко занадто розбалакався, бо старший враз глянув на нього осудливо.

— Та я що? Хлопці, з усього видать, свої,— знітився довготелесий.

— А це ще треба побачити, які вони «свої»...— поважно мовив літній партизан.— До загону відведемо, нехай там

у штабі й розбираються з ними. Ти, Федоре, веди, а я тут залишуся. Щось фашисти не на жарт переполошилися.

— А це тому, що ми їхню гармату знищили,— пояснив Анатолій.

— Разом з боєзапасом і обслугою,— ніби між іншим додав Сергій. Він мовив це таким тоном, немовби міг розповісти і не про такі операції.— Не те що ви: позаривалися в землю й спите собі, як борсуки.

Партизани перезирнулися.

— Ну-ну, одразу «борсуки»...— обурився парубійко.

— То вибух, який мало не розніс півлісу, справді ваша робота?— Анатолій відчув, що ставлення до них літнього партизана одразу змінилося.

— Виходить, наша,— скромно потупив очі Сергій.

— Так би одразу й казали. А то ми мізкуємо тут удвох, за ким це фашисти полюють. Але вони, здається, без собак?

— Автоматами гавкають,— підтвердив Анатолій.

— Ну, таких героїв я сам проведу до загону,— вирішив літній партизан.— І поясню все командирові. Вам же й легко од того буде. А ти, Федоре, залишайся тут і пильнуй. Я скоро повернусь.

Він передав парубійкові свою ракетницю і простежив, як той замаскував спочатку його окопчик, а потім замаскувався й сам.

— Ось тепер порядок,— похвалив.— Ну, пішли.

24

Партизанський табір знаходився кілометрів за два від поста. Хлопці одразу завважили, що розташувався він у досить зручному місці — поміж високими, порослими ялівцем пагорбами, що підковою підступали до болота. Тримати оборону тут було досить зручно. І боятися оточення не треба, і відходити можна по неглибо-

кому, замаскованому ярку, від якого, як згодом з'ясувалося, починалась «невидима стежина», що вела до невеличких острівців посеред болота.

Командир загону, приземкуватий чоловік з пишною рудою бородою, зустрів прибульців насторожено і досить непривітно. Але, вислухавши запевнення партизана-супроводжувача (певне, командир завжди прислухався до думки Дністрового — таким було його прізвище), враз подобрішав. Та ще вельми здивувався, що перед ним козаки-кубанці. Сам він, як виявилося, свого часу служив у кавалерії. І навіть розповіді хлопців про те, як і де вони заховали документи, повірив. Він-бо й сам став партизаном тому, що в 1941 році потрапив в оточення.

— Але ж фронт близько,— здивувався Анатолій.— Наші за якихось п'ять-шість кілометрів звідси. Чому ви не спробуєте пробитися до них? Якщо хочете, давайте переходити лінію фронту разом. Ми розвідаємо, а ви — за нами.

— А ми вже з'єднувалися з нашими,— спокійно відповів командир.— Але дістали наказ Республіканського штабу партизанського руху: два тижні на відпочинок — і знову вирушати в тил ворога, щоб відходити разом із фашистами аж до кордону. Як бачите, в тилу ворога ми потрібніші, ніж на передовій. Ото залишили на Великій землі старих, дітей, хворих та поранених і знову болотами через лінію фронту, прямо сюди. Якщо захочете залишитися з нами, ми можемо зв'язатися по рації через Штаб партизанського руху з командуванням вашої частини. Доб'ємося офіційного дозволу.

Говорячи все це, командир увесь час походжав навколо Волченка і Забуги, що стояли посеред просторої штабної землянки, придивлявся до них, поплескував то одного, то другого по плечах і навіть промацав м'язи на руці Анатолія. З усього видно було, що хлопці сподобалися йому і він справді загорівся бажанням залишити їх у загоні.

— Отже, болотом ми можемо дістатися аж до передової? — запитав Сергій, даючи зрозуміти, що ні про яке пар-

тизанство не може бути й мови.— І хтось із загону міг би провести нас?

— Бачу, командире, не лежить у них душа до лісового життя-буття,— втрутився в розмову Дністровий.— Та воно й звісно, душа ж козацька — широкий степ та прудкий кінь... Завтра Федір проведе їх. Це той парубчак, що був зі мною у дозорі,— пояснив козакам.

— Ну що з вами робити? — зітхнув командир.— Та й то правда: ми он уже до кордонів доходимо. Вам треба вчитися, а не воювати. Особливо тобі, козаченя,— обійняв за плечі Анатолія.

— А чому всім воювати, а нам учитися? — наїжачився Волченко.— Як всі, так і ми. Якщо до Берліна — ми теж.

Хлопців нагодували, дали їм змогу попаритися в партизанській баньці — маленькій хатинці на острівці посеред болота і постелили в санітарній землянці, яка поки що пустувала. Тільки після бані Анатолій по-справжньому відчув, якими важкими були ці дні і як блукання лісами стомили і виснажили його. Сон його був довгий і спокійний. Сон мандрівника, який знає, що притулок йому дали добрі, зичливі люди.

25

Вранці хлопців розбудило кінське іржання. Вони підхопилися, перезирнулися. Кінь у таборі? Дивно, вчора вони не помітили тут жодного коня. Вийшовши з землянки, хлопці побачили високого тонконогого жеребця, хоча й худющого, але все ще досить красивого. За вуздечку його тримав Федір, одначе по тому, як невпевнено він поводився зі скакуном, Анатолій одразу визначив, що сам він до першокласних вершників не належить та й взагалі навряд чи вміє триматися в сідлі.

— У вас тут що, і своя кавалерія є? — запитав його Сергій, захоплено оглядаючи коня.

— Та ні, кавалерії нема,— кажучи це, партизан чомусь знітився і відвів убік погляд.— Але одного коника маємо. Оце нещодавно приблудився. Ми його тут неподалік, на болотяних лугах, випасаємо. А раптом знадобиться?

— А сідло у вас знайдеться? — запитав Анатолій. Кінь був схожий на Вихора і дуже сподобався йому. Хоча хлопець одразу помітив: норовистий і якщо й бував під сідлом, то давно.

— Щось ви не дуже сміливо підступаєте до коней, козачки,— раптом з'явився з-за землянки високий чоловік з широким шрамом на підборідді. Учора, під час їхньої розмови з командиром, він зайшов до землянки, послухав, про що розмова, але, так і не мовивши ні слова, вийшов.

Одягнений він був у офіцерську форму, тільки без погонів, та й поставою своєю теж нагадував кадрового військового, от тільки обличчя мав по-селянськи хитрувате.

«Такому б на базарі торгувати,— неприязно подумав Волченко.— Ніколи б не попустив свого». Він чомусь не злюбив цього чоловіка. Занадто уважно той дослухався вчора до їхньої розмови та занадто прискіпливо придивлявся до них.

— Ану, котрий із вас, козаків, хоче показати джигітовку? — знову заговорив партизан зі шрамом, здивувавшись, що кубанці ніяк не відреагували на його слова.— Напевне, старший, га?

— Він хоч під сідлом бував коли-небудь? — запитав Анатолій, бачачи, що Сергій не виявляє ніякого бажання гарцювати на цьому вороному.

— А хіба вам звикати? Яка різниця: був не був? Кінь є кінь. Сідай і їдь.

— Ну ти, батьку, знавець верхової їзди,— скептично всміхнувся Забуга.— Був не був — сідай і їдь. Коня треба об'їжджувати. І не один день. І не кожен уміє робити це. А ваша шкапина й шлеї, мабуть, не знала. Он вуздечка іржава, позшивана. Вперше сьогодні загнуздали?

Та не встиг він доказати це, як Анатолій раптом вирвав з рук Федора повіддя і, вчепившись лівою рукою за гриву, а правою — за гострий хребет, скочив на коня. Він зробив це так майстерно, що навіть Сергій здивовано вирячився на нього.

«Він ще й перевіряє нас! — подумки обурювався хлопець, намагаючись втриматись на коні, який, відчувши на собі вершника, одразу ж став дибки й спробував скинути його.— Вчора вони вдали, що повірили, а сьогодні навмисне привели коня. Якщо, мовляв, справжні козаки, то повинні показати клас верхової їзди. Ну то ось вам клас! Дивіться!»

Кінь знову й знову ставав дибки, брикався, проте Анатолій тримався міцно. Він відчував, що кінь виснажений чи то хворобою, чи тяжкою роботою та поганим кормом і довго так не брикатиметься.

Тим часом на поєдинок козачка з конем повибігали подивитися й інші партизани. Підбадьорюючи Анатолія, вони напружено чекали, чим цей герць закінчиться.

«Нічого, скоро ти присмирієш»,— зціпив зуби хлопчина, коли кінь, вкотре вже, став дибки. Але жеребець раптом зірвався з місця, галопом пронісся через увесь табір, петляючи поміж кущами, вискочив на вершину узвишшя і, погарцювавши там, хотів було повернутися до табору, але, скоряючись волі вершника, поскакав схилом до лісового путівця. Кілька разів він пролітав попід низьким гіллям, і Анатолій ледве встигав ухилятися, припадаючи до гриви або зсуваючись коневі на бік. Тільки на просторій галявині коневі несподіваним хвацьким вивертом крупа вдалося нарешті скинути хлопця з себе. Та, на диво, після цього він не втік, а, відбігши на кілька метрів, зупинився і почекав, поки Анатолій наблизиться. Він немовби казав: «Ну от, я все ж таки переміг. А тепер підходь і давай дружити. Тільки по-чесному: ти поважаєш мій характер, а я — твій».

Падаючи, хлопчина боляче забив стегно і ледве дошкандибав до коня. Той дав узяти себе за вуздечку, проте сісти

не дозволив. І тільки з п'ятого чи шостого заходу, коли Анатолій уже вирішив повертатися до табору пішки, раптом змирився зі своєю долею. Хлопця це здивувало. Він сів на коня і вирішив проїхати ще трохи в глиб лісу. Одразу за галявиною відкривалася якась низина, і він хотів оглянути її. Та хоча коня він підганяв, той чомусь ступав обережно й неохоче й увесь час форкав та стриг вухами. «Кінь щось чує,— здогадався хлопчина.— Невже поблизу вовки? Може, десь тут лігво вовчиці?»

З обережності він звернув у ліщину. Кінь пробився крізь неї і вивіз його на крутий схил урвища. Анатолій відхилив гілку сосни, визирнув і з несподіванки здригнувся: «Фашисти!» З-за вигину урвища виповзала довга зеленкувата колона. Попереду йшли офіцер і якийсь чоловік у цивільному, напевне, провідник.

Ось колона почала перешиковуватися в ланцюжок. Син розвідки не бачив кінця загону, але й у тій частині, яку він встиг побачити, було щонайменше двісті солдатів. Десь неподалік затріщали гілки, й Анатолієві навіть здалося, що він почув приглушені людські голоси. Можливо, частина загону прокрадалася вздовж долини, а найпевніше, що то йшла бокова охорона. Зрештою, зараз це вже не мало значення. Гітлерівці знали, де знаходиться партизанський загін, та й до того ж провідник веде їх лісовою долиною, тільки йому відомими стежками в обхід партизанської застави. Отож якщо він, Анатолій, не встигне попередити зараз партизанів, фашисти виринуть поблизу табору і вдарять зненацька.

Він повернув коня, пришпорив його, і той понісся лісом. Хлопець відчув, що заблудився і не знайшов би шляху назад, проте кінь віднаходив його.

«Ти добрий, ти розумний, конику,— шепотів, припадаючи до його гриви, Анатолій.— Давай швидше. Прямо до табору. До табору!»

Чекав пострілів навздогін. Але їх не було. Мабуть, його не помітили.

Коли кінь приніс вершника до табору, Сергій і партизани, які вже почали хвилюватися за хлопця, кинулися зупиняти коня.

— Фашисти! За два кілометри звідси колона фашистів! У долині! Її веде провідник! — вигукнув Анатолій.

— А тобі нічого не привиділося, хлопче? — підскочив до Волченка партизан у офіцерській формі.

— Мені ніколи нічого не привиджується! — різко відповів той.— І не розмовляйте зі мною так! Я не знаю, ким ви тут у загоні, а я вже майже три роки в розвідці.

— Ну-ну, ти характер не показуй,— буркнув партизан.

— Лукичу, хлопець, мабуть, каже правду,— втрутився командир.— Бери своїх п'ятьох снайперів і відходь понад болотом, на Романовичі. Пропусти фашистів, а потім поскуби їх з тилу. Відволікай на себе. Козачук! Теж бери п'ятьох і відходь понад болотом на Живичі. Нехай думають, що ми не на болото відійшли, а маневруємо лісом. Завдання те ж саме. Всі інші відходять разом зі мною на болото. А ти, хлопче, молодець,— стиснув Анатолієве плече.— Мабуть, фашистів веде чоловік, який добре знає цей ліс, тому наша застава й не помітила їх.

— А чому не зайняти оборону по цих пагорбах? — здивувався Забуга.— Чудові позиції. З тилу болото.

— Нас мало,— сказав командир. Анатолій відзначив, що зовні він залишався зовсім спокійним.— І набоїв нам вистачить не більше, ніж на годину інтенсивного бою. До того ж, фашисти, напевне, принесуть з собою пару мінометів. А ми не для того перейшли лінію фронту, щоб гинути у відкритому бою. В нас своя тактика, партизанська.— Він пояснював це не тільки Забузі, а й усім бійцям, які зібралися біля них.— Потім до ночі нам болотом не відійти — перестріляють, як куріпок.

Через кілька хвилин з табору спочатку вирушили групи снайперів, а потім і весь загін. До першого острівця, якого вони дісталися досить швидко й легко, йшли по ледь затопленій «бродовій стежці». Тут, біля добре замаскова-

ної в гущавині верболозу партизанської лазні, вони залишили заслон із п'яти чоловік, віддавши їм трофейний ручний кулемет з двома стрічками і майже всі гранати, які були в загоні. Крім того, кожен боєць віддав їм по кілька патронів. Сам Анатолій передав свій запасний магазин Дністровому, який лишався тут за командира і в якого теж був німецький автомат.

— Протриматися до заходу сонця,— суворо наказав командир Дністровому.— Набої економити. Спробуйте не виказати себе, поки німці не підійдуть поближче. Коли покладете на болоті хоча б із двадцять фашистів, вдруге вони сюди не полізуть. А якщо почнуть гамселити мінами — відходьте.

Бійці знову вишикувалися, і Федір, який найкраще знав це болото, повів загін далі, на острівці, де бійців не могли дістати ні фашистські кулі, ні міни.

— Нехай тобі щастить, хлопче,— проказав Дністровий, прощаючись із Волченком, що відходив останнім.— Не знаю, чи вдасться мені вирватися з цього болота, але ти обов'язково повинен дійти до своїх. У мене теж син росте. В селі він. Геть на тебе схожий. Тільки трішечки молодший.

Анатолій видобув свій запасний магазин і мовчки віддав Дністровому.

— Але ж тобі ще треба йти через лінію фронту...

— Ми собі роздобудемо. Ми ж розвідники.

— Гаразд. Я відкладу цей магазин,— лагідно скуйовдив волосся Анатолія.— Він буде останнім. І пам'ятатиму, що дав його ти....

Відійшовши від острова, вони почули, як десь там, у лісі, зліва й справа від болота, вже залунали поодинокі постріли, що чергувалися зі злим татаканням фашистських автоматів.

— Почалося,— озирнувся командир.— Снайпери наші заманюють фашистів.

— Вони що, справжні снайпери? — недовірливо перепитав Анатолій.— Щось я не бачив у них жодної снайперської гвинтівки.

— Ні, одна таки є. Німецька. З оптикою. В Лукича. Він справжній снайпер. Але всі інші теж влучні стрільці. І тактику цю ми вже випробували. Наші хлопці розходяться лісом і б'ють фриців кожен сам по собі. Ніби й небагато їх, але втрати фашистів завжди помітні. А головне — ті довго не можуть зрозуміти, де основні сили загону.

26

Острів, до якого вони, зрештою, добулися, виявився досить великим і, якби на нього поглянути з висоти пташиного польоту, мабуть, нагадував би велетенського восьминога, такими порізаними й покрученими були його береги та півострівці. І хоча знаходився він посеред болота, місцевість тут виявилася кам'янистою, а в тому місці, де стояла стара, напівзруйнована землянка, навіть випиналася з землі невисока, але широчезна кам'яна брила, під дашком якої утворилися дві досить просторі печери. Стіни печер були закіптюжені, але кіптява ця напевне осіла на них дуже давно. Можливо, багаття тут розкладали ще старожитні поліщуки. От тільки неглибокі окопчики, що оточували скелю, здавалися зовсім свіжими.

— Ця брила вже одного разу врятувала нас,— пояснив Федір, бачачи, що Волченко уважно оглядає осколки, зібрані й складені кимось на одному з виступів.— Минулого тижня фашисти кинули проти нас два літаки. Бомбардували, прочісували острів кулеметами, але ми заховалися під цей двометровий дашок, і жоден із сорока бійців, що дійшли сюди, навіть не був поранений.

— А як ви відкрили цей острів?

— Ха, як відкрили! — розсміявся Федір.— Це мій острів. У нас у селі був лише один дід, який знав про його

існування і як до нього можна добутися. Він колись лісникував у цих місцях. Так-от він і показав мені брід. Мені й племінникові своєму. Показав за тиждень перед війною, ніби передчував, що брід обов'язково знадобиться мені. А через місяць по тому, як фашисти ввійшли в село, той старий загинув. Ось і виявилося, що я — єдина людина в загоні, яка знає дорогу сюди. А звідси — й далі, до Громовицького урочища. Он, чуєш, десь поблизу нього проходить лінія фронту?

— А дорогу до того острівця, на якому засіло п'ятеро партизанів, теж тільки ти знаєш?

— Ні, дорога до нього відома багатьом. До того ж, є навіть не один, а три броди, якими можна дістатися туди. І той провідник, мабуть, зможе провести фашистів усіма трьома.

— Чому ж тоді ми не залишилися там усі разом?

— Тому що фашисти, напевне ж, ударять по ньому з мінометів.

— Он воно що,— зітхнув Анатолій, тільки тепер збагнувши задум командира.— А провідник може знайти дорогу сюди?

— Звичайно, знайде. То Михась, племінник лісника. Не думаю, щоб фашисти зважилися йти сюди, маючи за провідника когось іншого. А Михась — шкура. Вже давно вислужується.

Надвечір фашисти таки зім'яли партизанський заслін (всі п'ятеро партизанів загинули там) і вдарили по Крем'янистому з мінометів. Проте наступати на острів так і не наважилися. А пізнього вечора взагалі припинили вогонь і, як невдовзі доповіла партизанська розвідка, пішли і з острівця, і з табору, і взагалі з лісу. Хоча фашисти випустили по острову близько тридцяти мін, скеля знову врятувала партизанів од осколків. А фашисти після такого обстрілу мали всі підстави вважати, що тут не залишилося нічого живого. Припускали також, що провідник загинув або ж побоявся вести їх на Крем'янистий.

Світанку Анатолій і Сергій дочекалися біля партизанського вогнища. А коли загін уже збирався повертатися до лісу, командир виконав обіцянку і наказав Федорові провести козаків до лінії фронту.

— Скажи, Федоре,— запитав Анатолій, коли вони дісталися сусіднього острівця — невеличкої купини кроків на десять завдовжки.— Оця історія з конем... То нас так перевіряли, чи справді ми козаки?

— Я так і думав, що ти одразу здогадаєшся,— всміхнувся партизан.— Це наш Івахнюк запропонував, отой, що в офіцерській формі. Він у нас розвідкою командує. Одного підісланого до нас поліцая вже встиг виявити.

— Але ж ви підсунули мені коня, який ще не знав сідла.

— А що ми могли вдіяти? Іншого не було.

— Ну, ви й стратеги! — розсміявся Сергій.— Ніби, крім козаків, ніхто інший втриматися на коні не зуміє.— І раптом, увірвавши сміх, неголосно гукнув: «Лягай!»

Вони щойно вибралися з болота й опинилися на порослому березняком узвишші, з якого, як пояснив перед цим Федір, розпочиналося урочище. Він сумнівався, що тут, у цій глушині, при болоті, можуть бути якісь війська. Тому вони з Анатолієм і поводилися так безпечно. І тільки Сергій, уважно оглянувши місцевість, помітив кулеметний пост, що розташовувався на гребені узвишшя. Кулемет був націлений у той бік, куди вони йшли; отже, пост виставлено фашистами.

— Схоже, що суцільної передової у фашистів тут нема,— прошепотів Сергій, коли вони заповзли в гущавину.

— Он, зліва, метрів за двісті звідси, здається, дот,— мовив Анатолій по якійсь хвильці мовчання.

Сергій придивився до ледь помітного земляного насипу.

— Так, щось схоже на дот. Чіпати його не варто. А кулеметне гніздо можна випотрошити. Що там у долині: річечка, зарості? — звернувся до партизана.

— Невеличке болітце. Але трясовини нема, пройдете. Не зараз, звичайно, ввечері або вночі. Спускатися до нього

треба ярком. Від ярка починається болотяна стежина, якою можна досить легко перейти на той бік. Ну а хто на тому боці — я не знаю. Може, й там фашисти, а це в них друга лінія. Мені час повертатися. Командир наказав не баритися. Ви вже тут самі дивіться.

— Ти як хочеш, а я без «язика» звідси не піду,— твердо проказав Сергій.

— А може, не будемо зачіпати їх?

— Ти що, боїшся?

— Не в цьому справа. До наших п'ятсот метрів, а ми знову вскочимо в якусь халепу.

— Але ж не можемо ми після стількох днів блукання тилами повернутися ні з чим: «Добридень, ми з того боку...»

27

Мабуть, з годину хлопці стежили за кулеметниками. Їх було чомусь троє. Влаштувалися тут фашисти грунтовно. Позаду гнізда знаходився невеличкий окоп з бліндажем, ще далі — обкладене камінням та гілляччям запасне гніздо. Підповзти до них завидна непоміченими було майже неможливо. Та навіть якби й підповзли, впоратися з трьома буде важко. До того ж поблизу хлопці виявили ще один кулемет, але солдатів там було більше — п'ять чи шість.

Хлопці зрозуміли, що добути «язика» не так просто, як могло здатися спочатку. А сонце піднялося вже досить високо, ставало жарко, нестерпно хотілося пити, та ще й докучали рої комарів.

— Все одно тепер уже доведеться пряжитись тут до вечора. Бо саме в долині, на болоті, вони нас і чекають,— пробурчав Анатолій.

— Ага, двома кулеметами, перехресним.

Минуло ще кілька нестерпно нудних годин. Уже вечоріло, коли Толя раптом побачив, що поблизу доту виринула

постать фашиста. Фриц наближався, але чомусь дуже повільно, і спочатку хлопці не могли зрозуміти, що він робить, до чого там придивляється. І тільки коли той підійшов зовсім близько, нарешті зрозуміли, що то зв'язківець і що він прокладає телефонний кабель. Хлопці бачили його мокрий від поту френч, що обтягував зсутулену спину, чули важке сапання. Якраз навпроти них у зв'язківця спала пілотка, й він, крекчучи та лаючись, розшукував її.

— Не чіпати. Пропустити,— наказав Сергій.— Зараз нам із ним подітися нікуди. А потім ми ще попсуємо їм нерви з цим телефоном.

Зв'язківець протягнув лінію до однієї кулеметної точки, потім — до другої і чомусь надовго застряг там, мабуть, засидівся в гостях. З'явився ж на стежині, як уже добре зсутеніло. Йшов не пригинаючись і не поспішаючи, ще й наспівував, немовби вийшов прогулятися вечірнім бульваром.

— От нехлюй! — обурився Сергій.— Ну, не хотів би брати такого в полон, але мусиш. Видко, й цих звідкілясь із тилу перекинули. Не знають фронту. Й пороху по-справжньому не нюхали.

Несподівано з того боку долини, де окопалися радянські бійці, застрочив кулемет. Уперше за весь день. Кулі зрізали кілька гілок неподалік зв'язківця, і той миттю кинувся на землю. Полежав, почекав, доки кулеметник вгамується, і далі вже поповз.

Одначе повзти довелося недовго. Сергій метнувся до нього, вдарив автоматом по голові. Вдвох з Анатолієм вони скрутили очманілому фашистові руки, запхали в рота пілотку й роззирнулися. Фашистські кулемети стріляли, проте всі вони били по тому місцю, звідки озвався кулемет червоноармійців.

— Ну що, все гаразд, не нас вітають?

— Не нас — це точно.

— Тоді рубай кабель. Поки фашисти збагнуть, що й до

чого, ми вже будемо посеред болота. Де тут ярок, про який говорив наш провідник?

Анатолій багнетом вирубав шматок кабелю, вони зв'язали ним руки фашисту і потягли полоненого в низину. На щастя, ярок знайшовся досить швидко. Він справді вивів розвідників на болотяну стежину, але фашисти виявили їх значно раніше, ніж вони припускали. А виявивши, відкрили вогонь спочатку з одного, а потім з усіх трьох кулеметів. Не жаліючи патронів, фашисти просто «виорювали» все навколо них. Заляпані болотом, украй стомлені, хлопці повзли безкінечно довго, раз у раз провалюючись по пояс у мулисті баюри. І коли нарешті почули: «Егей, хто там?! Стріляю!», радісно, в два голоси закричали: «Свої, свої! Не стріляйте!»

Свої не стріляли. Зате знову вдарили фашисти. Тепер уже на голоси.

— Нервові вони тут у вас,— скаржився Сергій, допомагаючи двом бійцям, що спустилися до них з крутого берега, підтягувати полоненого.— Тільки що — відразу з усіх гармат палять.

— Нічого, скоро притихнуть,— запевнив єфрейтор-вусань.— А ви ж чиї будете? Бо не чутно було, щоб від нас туди хтось ходив.

— Та це ми по дорозі до вас завітали,— відповів Анатолій. Від утоми він ледве пересував ноги.— Дай, думаємо, до сусідів навідаємось. Може, кашею пригостять.

— Ти ба, таке мале, а з гумором,— озвався той, другий боєць, що досі мовчав.

28

Дізнавшись, що син живий, що разом із Забугою він перейшов через лінію фронту з «язиком» і тепер розповідає про свої мандри начальнику дивізійної розвідки, капітан Волченко проскакав лісами кілометрів

двадцять, мало не загнав коня, але надвечір уже був у штабі. Він устиг вчасно. Втішений поверненням сина розвідки — улюбленця козаків, героя одеської операції — Васильєв звелів одному з офіцерів, старшому лейтенантові, посадити хлопців у штабну машину, особисто супроводжувати їх до штабу окремого винищувального протитанкового дивізіону і передати командирові дивізіону з рук у руки.

Відкритий «віліс» саме від'їжджав од штабу, коли з провулка виринув на змиленому коні капітан Волченко і перегородив йому дорогу.

— Ти здоровий, ти не поранений, синочку? — схвильовано оглядав і обмацував хлопчину, що, побачивши батька, одразу вискочив з машини.— Ну як же ти так? Де ти стільки пропадав?

— Та нічого ж не сталося,— розгубився Анатолій. Він виправдовувався так, ніби щось накоїв і тепер побоюється батькової кари.— Оточили нас. У полон взяли. А ми втекли. Ще й гармату підірвали. Он можеш у Сергія запитати.

— Що було, те було,— поважно підтвердив Забуга. Тримаючись рукою за дверцята машини, він сидів з таким виглядом, ніби вирушав на дипломатичні переговори.— Потім фашисти вже й самі не раді були, що оточили нас. Лінію фронту розвели, аби лиш випустити і здихатися.

Капітан Волченко тільки скрушно похитав головою і, махнувши на Сергія рукою, лагідно обійняв Анатолія.

— Чому ж ви стільки днів блукали? Чому одразу через лінію не пішли? — м'яко докоряв він, куйовдячи волосся хлопчини.— «Оточили! Полон»... Теж мені розвідники!

— Нічого, це нам буде наукою,— почухав потилицю Сергій.— До речі, спочатку треба заїхати в село Журавичі. Там ми заховали свої документи.

— Справді, там документи,— й собі захвилювався Анатолій.— Поговори, батьку, в штабі. Нехай спочатку в Журавичі.

— Зараз я цю справу залагоджу, товаришу капітан,— озвався старший лейтенант, який стояв біля машини.

І він таки владнав її за кілька хвилин. Коня капітан Волченко залишив коноводові комендантського ескадрону, і незабаром вони вже їхали в Журавичі, що знаходилися кілометрів за п'ять од штабу, в глибокому тилу.

Вислухавши розповідь хлопців (іноді капітан просто не йняв віри їхнім пригодам), він у свою чергу розповів, як вони з Чехланем їздили в ті ж таки Журавичі на пошуки. А згадавши про цю поїздку, одразу спохопився, порився в сумці й видобув звідти зморщену, почорнілу картоплинку.

— Це тобі,— подав здивованому Анатолієві.— Велено передати. Від золотоволосого дівчатка, яке підгодовувало двох вояків-небораків, доки вони героїчно переховувалися в погребі.

— Та це ж Ганка! — зрадів Анатолій.— Пам'ятаєш, Сергію?

— Ще б не пам'ятати,— артистично розвів руками Сергій.— Не дивно, що ти нікуди й не хотів іти з цього села. Маючи таку опікунку, кінця війни можна було дочекатися в Журавичах.

Анатолій враз зашарівся.

— Жарти жартами,— прийшов йому на допомогу батько,— а якби не вона, ми з Чехланем, мабуть, остаточно втратили б надію розшукати вас.

— Але навіщо вона передала цю картоплину? — стиха запитав Толя, сором'язливо зиркаючи на Забугу.

— Для тебе приготувала. Останню, яку знайшла вдома.

Хлопчина всміхнувся, повертів картоплину між пальцями...

— Ні-ні,— випередив його батько.— Так не можна. Не викидай.

В селі хлопці не одразу й визначили, куди, на яку вулицю треба звертати. І хата-пустка, неподалік якої вони переховувалися, і клуня були спалені. Але деревце, під яким заховали документи, все ж таки відшукали досить швидко.

Солдатські книжки їхні були цілими, лише ледь-ледь відволожилися — дошка, що її Сергій поклав зверху, все-таки непогано прикривала їх від дощу.

Документи знайдено, тепер залишилося розшукати Ганку. Капітан запитав у жінки, що зустрілася їм на вулиці, де можна побачити діда Істину. Жінка спочатку показала попелище, що лишилося від хати, в якій він жив, коли в селі переховувалися Анатолій і Сергій, а потім повела до майже врослої в землю хатини.

Їм пощастило: дід Істина саме повертався з лісу з в'язкою хмизу за плечима. Побачивши хлопців і капітана, дід скинув в'язку і з розпростертими обіймами пішов до Анатолія.

— А таки живий! Істинно так, живий! — радісно проказував він, пригортаючи зніяковілого хлопчину, наче рідного внука.— А я що вам казав, товаришу командир? Такий хлопчина не може загинути. Такі не гинуть — істинно так!

— А ми оце до вас,— мовив капітан.— Хотів іще раз подякувати за все, що ви зробили для мого сина і взагалі...

— А що я зробив? — перебив його дід Істина.— Якби ж то я справді міг щось зробити! Для них, для всіх вас. Це дід Роман — герой. А я що, я чоловік цивільний, нефронтовий.

— А ще хотіли запитати, як знайти оту дівчинку, яка носила нам їсти,— мовив тепер уже Анатолій.— Ганкою її звуть. Ви знаєте її.

Почувши про Ганку, дід якось дивно глянув спочатку на хлопця, потім на капітана.

— Ага, ви також бачили її... Вона була, коли ви приїжджали.

— Так, була,— підтвердив капітан.— А що, з нею щось сталося?

— А таки сталося,— зітхнув-схлипнув старий.— Нема вже нашої Ганочки.

— Ганки нема?! — вихопилося в Толика.

— Істинно так, нема...— дід відвернувся, втер замацаним рукавом сльозаві очі і, вже не підводячи голови, нібито сам винен був у тому, що сталося, доказав: — Загинула наша Ганка. Уже й боїв не було, а вона, бач... Пішла з одним хлопчиною в ліс. Хмизу назбирати. Ось там фашисти на них і натрапили. Хтозна, як вони опинилися в нашому лісі. Може, кілька їх з оточення виходило, а може, розвідка. Або десант якийсь. Одне слово, зайві очі їм не потрібні були. Хлопчина, той верткіший та прудкіший — утік. Йому тільки піджачок простріли. А Ганка там залишилася. Кулями посікли. Хіба ж вони, нелюди, зважають на те, що перед ними дитина? Істинно так: нелюди!

Якийсь час усі пригнічено мовчали.

— Покажіть, де її могилка,— ледь чутно проказав Анатолій, коли мовчання вже стало нестерпним.

— Ага, покажу. Цвинтар недалеко, он там, у ліску. А могилка її скраю, під вербичкою.

У вибалку, неподалік кладовища, вони нарвали великий букет квітів і засипали ним весь могильний пагорбочок. Поки бійці стояли біля нього з похиленими головами, дід Істина відійшов кудись у гущавину й повернувся з гілочкою верби.

— На, синку,— подав Анатолієві,— посади. Просто впни у пагорбочок — і вона прийметься. І буде жити довго-довго. Як людська пам'ять.

29

Ліс закінчився несподівано. Розвідники пройшли густий ялинник і опинилися на оточеній товстезними дубами галявинці, за якою починалося осяяне ранковим сонцем поле.

— Дивіться: жито! — здивовано вигукнув Сергій Забуга, що йшов першим.— Ні, ви тільки гляньте, яке жито вродило...

— Фашисти! — не дав доказати командир групи старший лейтенант Ласкін і першим кинувся в траву.

— Що сталося? — впав Сергій поруч командира.

Ласкін був призначений командиром взводу місяць тому, коли Забуга і Волченко потрапили в оточення. Як командира розвідники прийняли його одразу й беззастережно. Врівноважений, тактовний, він швидко знайшов спільну мову з бійцями (напевне, допомагало те, що майже два роки працював інструктором військового училища). Та й фізично був досить розвинутим — у розвідників це цінувалося над усе.

— «Жито, жито!..» — незлостиво передражнив старший лейтенант Забугу.— Ти хто: агроном чи розвідник у дозорі? Що ти мені жито показуєш, коли он фашистська батарея?

— Де? Яка батарея? — вражено перепитав Забуга.

Обережно, ховаючись за дерево, Сергій підвівся і глянув туди, куди показував Ласкін. Метрів за триста від них, обіч путівця, справді виднілися жерла далекобійних гармат, навколо яких метушилися солдати. Біля крайньої гармати стояв офіцер,— Сергій помітив, як зблиснули на сонці скельця його бінокля,— й оглядав оповите ранковим туманом узлісся. А ще ближче, неподалік криниці, журавель якої маячив метрів за сто від лісу, розташувалася кухня. Напевне, колись там був хутірець, від якого залишився тепер лише цей журавель.

— Точно. Непогано влаштувалися,— пробурчав Забуга, ковтаючи слину. Він присів, щоб не потрапляти на очі фашистському офіцерові.— Криничка в них тут, кухоньку розтоплюють... Аж злість бере! Ви, товаришу старший лейтенант, не чули: за кухню з ворожого тилу медаль дають?

— За кухню? Не чув...— цілком серйозно відповів Ласкін і раптом, спохопившись, розсміявся.— Припиніть балачки, молодший сержанте. Замаскуйтеся і, доки група відпочиватиме, стежте за батареєю. А кашу ми самі зваримо.

Ось уже впали в траву Іван Цариков та єфрейтор Во-

лодимир Мірошниченко, що, прикриваючи групу, йшли останніми, і тепер на узліссі були всі чотирнадцятеро.

— П'ятнадцять хвилин відпочинку,— це єдине, чим міг нагородити командир своїх бійців за нічний перехід лінії фронту і добрих сім кілометрів по нашпигованій ворожими частинами прифронтовій смузі.— Не виключено, що «язика» доведеться брати тут.

— Разом із кухнею,— не втримався Забуга, щоб не нагадати про свою пропозицію, до якої ставився значно серйозніше, ніж міг припустити командир. І козаки, наче по команді, мрійливо зітхнули.

Перепочивши, вони підійшли до того місця, навпроти якого виднівся журавель, і, зачаївшись у ліщині, почали стежити за ворогом. Звідси добре було видно, як одна за одною під'їжджають машини зі снарядами, як гітлерівці риють окопи, маскують сітками позиції батареї.

Ласкін уважно оглянув у бінокль місцину, в якій розташувалася батарея, позначив її на карті і задоволено потер руки.

— Навіть якби довелося повернутись без «язика», то вже за одну цю далекобійну батарею нам подякували б. Скільки лиха вона накоїла б, доки наші артилеристи засікли б її та «накрили». Одначе повертатись треба з «язиком».

— Удень до гармашів не підступишся,— зауважив Чехлань.— Та й відходити житом по рівнині важко. Брати «язика» з боєм теж не випадає: їх тут, вважай, рота, а нас кіт наплакав.

— Треба дочекатися ночі,— підсумував Забуга.— А там — згідно з обставинами... От тільки чекати довго.— А за хвилину додав: — І все ж таки подивіться, яке тут жито! І вродило добре, і не витолочене. І, що дивно, просто посеред лісу, неначе...

— Гаразд, молодший сержанте,— м'яко перебив його Ласкін.— Які ще будуть пропозиції? — За традицією розвідвзводу, запровадженою ще Стрельцовим, кожну опера-

цію вони обговорювали разом і голос мав кожен: від «батька» Чехланя до сина розвідки Анатолія Волченка, що йшов сьогодні з групою, перевдягнений пастушком.— Я пропоную брати «язика» тут. Завтра на світанку ми повинні повернутися в дивізіон.

Розвідники мовчали. Вони напружено вдивлялися туди, де розташовувалася ворожа батарея. Як підійти до неї непоміченими? Як на такій рівнині захопити не те що офіцера, а хоча б рядового?

І раптом вони побачили, як один із гітлерівців узяв відра і не поспішаючи подався до криниці. Ласкін миттю зиркнув на годинник. Ще не маючи ніякого конкретного плану, він за звичкою засікав час. Ось солдат підійшов, прив'язав до журавля відро, набрав води, напився і почимчикував назад. А тим часом від кухні вирушив з відрами інший гітлерівець. Щоправда, ходять вони путівцем, який добре проглядається з батареї...

— Ось там, біля криниченьки, ми його, рибоньку, й візьмемо,— немовби прочитав думки командира Сергій Забуга.— Гляньте, він же сам проситься...

Ласкін мовчки приклав до очей бінокль: до криниці йшов здоровенний чолов'яга, впоратися з яким нелегко буде й чотирьом. Як здалося йому, був він унтер-офіцером.

Коли командир сказав про це своїм хлопцям, у тих очі загорілися. Ясна річ, брати треба унтера!

Гітлерівці якусь хвильку постояли десь на півдорозі між криницею й кухнею і розійшлися. Ласкін знову глянув на годинник: якщо унтера брати біля криниці, то в них буде кілька хвилин, тих хвилин, за які солдат дійде від місця зустрічі до кухні. Ну що ж, у їхній справі кілька хвилин — це теж немало.

— То що? — очікувально подивився Забуга на командира.— Беру двох хлопців, підповзаємо до криниці і... згідно з обставинами?

— Не поспішай, Забуго, не поспішай,— знову втихоми-

рив його командир.— Мабуть, починати операцію доведеться тобі,— звернувся до хлопчини.— Не страшно?

— Як завжди... Якщо треба — піду.

— Тоді так: негайно повертайся на те місце на узліссі, де ми відпочивали, а вже звідти проскоч до криниці. Біля журавля ти повинен опинитися саме тоді, коли цей здоровань почне набирати воду. Попроси напитися. Ти — пастушок і прийшов напитися. От і все. Навряд той унтер знає хоча б кілька слів по-російському. Але ти говори, жестами пояснюй, що хочеш води, одне слово, відволікай. А ми вже будемо за кілька метрів від вас. І отоді,— промовисто глянув на Забугу,— діятимемо згідно з обставинами... Зрозумів?

— Зрозумів. Ну, я побіг?

— Давай,— обійняв його за плечі Ласкін.— Він без зброї. Але в разі чого— стріляй і в жито... Ми прикриємо. Хоча краще, звичайно, обійтися без стрілянини.

Анатолій поправив свій маузер, який, коли доводилось перевдягатись у цивільне, завжди носив за поясом під піджаком, і прожогом кинувся до галявини.

Біля криниці хлопчина з'явився так несподівано, що, помітивши його, унтер-офіцер здригнувся і злякано роззирнувся.

— Води,— попросив Анатолій.— Пити, пити...— пояснив фашистові. Але той уже опам'ятався і, щось гаркнувши, замахнувся на хлопця.

Розвідник відійшов від криниці, а тільки-но унтер відв'язав відро, знову наважився підійти:

— Води... Пити, гер солдат, пити...

Напевне, в цю хвилину фашист страшенно жалкував, що при ньому нема автомата, бо, поставивши відро на землю, він замірився вдарити хлопчину чоботом, та розвідник і цього разу виявився спритнішим — відскочив і тієї ж миті вихопив з-за пояса маузер.

— Хенде хох,— неголосно, але твердо мовив він, цілячись фашистові просто в обличчя.

Фашист так і застиг з роззявленим ротом, вирячившись на «пастушка».

— Шнель! Шнель! — суворо мовив хлопчина, наступаючи на нього і показуючи маузером у бік лісу.

— Партизан? — вражено белькотів гітлерівець.— Ти єсть партизан?..— він позадкував до лану, втоптав у землю крайні стебла і раптом, заволавши: «Партизан! Партизан!», метнувся в жито, сподіваючись, що так близько від батареї стріляти в нього хлопчина не наважиться. Та не встиг він пробігти й кілька метрів, як опинився в руках розвідників, що чатували на нього, а ще через хвилину зв'язаний гітлерівець з кляпом у роті лежав у житі. Одначе крик уже почули на батареї, залунали команди, а за ними — постріли. Оговтавшись і з'ясувавши, в чому справа, фашисти почали витягуватися в цеп, щоб прочесати поле.

Бачачи, що йде підмога, полонений упирався. Поки четверо розвідників силоміць тягли його до лісу, інші прикривали їх, повільно відходячи густим достиглим житом. Нарешті й узлісся, рятівна гущавина ялинника. Та раптом Анатолій помітив, що на щойно второваній смузі, якою тягли полоненого, залишився лежати один із розвідників. «Убитий? А якщо поранений?»

— Там наш! — гукнув хлопчина, кидаючись назад у жито.

Він не знав, хто саме лежить, не знав, що з ним, але це й не мало зараз значення. Там розвідник. А ще не було випадку, щоб вони покинули свого пораненого — це було б порушенням найсвятішого закону розвідки. Він біг, хоча фашисти вже наближалися до того бійця. І тоді, почувши крик хлопчини, група покинула оглушеного «язика» і ринулася в одчайдушну контратаку, вогнем і гранатами розвіюючи ворожий цеп. Напад був таким несподіваним і навальним, що гітлерівцям, напевне, здалося, що атакує цілий партизанський загін, і вони, полишаючи в житі вбитих, відступили.

Коли хлопчина доповз до розвідника, той лежав з закривавленими ногами, приставивши дуло автомата до шиї й тримаючи палець на спусковому гачку. І був цим розвідником Сергій Забуга. Він лежав посеред житнього лану, красою і незайманістю якого ще кілька хвилин тому захоплювався, і дивився широко відкритими очима на всіяне сріблястими хмаринками блакитне білоруське небо. Сергій готувався виконати останній обов'язок розвідника — не датися в руки ворогові живим.

Падаючи біля нього, Анатолій різким натренованим ударом відбив ствол автомата, завмер, перечікуючи, поки прошелестять над ними осколки німецької гранати, й одразу ж обхопив свого друга за груди.

— Ти живий, Сергію? Ти живий! Ти живий, живий...

Поруч упав ще хтось із розвідників, і вони вдвох потягли Забугу, полишаючи на полеглому житі дві криваві смуги.

— Ти живий. Ти живий, Сергію, ти живий...— повторював хлопчина наче заклинання, яке мало вберегти в страшному бою і Сергія, і його самого.

Нарешті знову узлісся. Воно було недалеко, але дорога до нього здалася хлопчині тяжким сходженням на вершину височезної гори.

У лісі четверо розвідників поклали на плащ-палатку і понесли Забугу, двоє інших повели полоненого фашиста. А старший лейтенант та решта розвідників залишилися, щоб, відстрілюючись, дезорієнтувати фашистів і дати змогу основній групі відірватися від переслідування. Втім, фашисти, мабуть, так і не збагнувши, з ким вони мають справу, і побоюючись, що їх заманюють у пастку, заглибитись у ліс далі, ніж на п'ятсот метрів, не наважились.

— Ну ти й молодчина,— поплескав хлопця по плечу старший лейтенант, коли група прикриття приєдналася до своїх.— Я бачив, як ти підходив до того фашиста. Зустрі-

тися віч-на-віч з ворогом, та ще з таким здорованем, як цей унтер,— тут потрібна мужність.

— Та що унтер? — сумно відповів Анатолій.— Він же був без зброї. Сергія он жаль.

— І за Сергія ми тобі теж повинні дякувати. Рани не тяжкі, підлікується. А одного бійця ми все ж таки втратили,— додав він.

— Кого? — роззирнувся Анатолій.

— Гольцова,— відповів за командира Іван Цариков.— Нашого Федора Олександровича. Три кулі в груди.— Він відвів погляд.— З першого дня в розвідці. Відколи сформували наш полк. Від Кубані йшов.

Розвідники скорботно помовчали.

Час було рушати далі.

Попереду виднілося якесь узвишшя, і бійці піднялися на нього, щоб перепочити. Стрілянина вщухла, й одразу в лісі стало тихо-тихо: ні співу пташок, ні шумовиння крон, ні людських голосів... І сонце, проміння якого сіялося крізь верховіття сосен, здавалося якимось особливо теплим і лагідним. Анатолієві захотілося забути про війну, про бій і взагалі забути, хто ти, що привело тебе сюди, на це осяйне лісове узвишшя.

Потім, уже лежачи в затінку дуба, Сергій Забуга стиха мовив хлопчині:

— А знаєш, на тому полі я мав загинути.

— Чому обов'язково ти й обов'язково загинути? — стривожено перепитав Анатолій.

— Не знаю, так мені здалося. Поле дуже сподобалося. Ще ніколи так не милувався полем, як сьогодні. А це погана прикмета. Одне слово, за всіма прикметами я таки повинен був лишитися там навіки. І якби не ти, так би воно й сталося...

— А командир сказав, що рани в тебе легкі. Він на цьому знається.

— Не тяжкі, сам бачу. Кісток не зачепило. Але полежати з місяць доведеться.— І раптом усміхнувся: — А все ж

таки, яке там поле! Залишуся живим, обов'язково розшукаю цю місцину. Після війни, звичайно.

...До фронту вже лишалося зо два кілометри, і, щоб просуватися далі, треба було дочекатись сутінків. Хлопчина заснув на м'якій лежанці з соснових гілочок, вимощеній Чехланем, і снилися йому палаюче житнє поле посеред лісу і кінь Орлик, що скакав до нього, пробиваючись крізь полум'я не навіяної дитячим сном, не примарливої — справжньої війни...

30

Прокинувся Анатолій, коли сонце лише ледь-ледь підсвітлювало верхів'я дерев. І, як виявилося, вчасно: всі вже були готові до маршу. Просто його не хотіли будити, давали поспати ще кілька зайвих хвилин.

— Що, по конях? — сонно пробурмотів хлопчина, розтираючи затерплою долонею обличчя.

— Ага, сідлай,— озвався Іван Цариков.— Бо вже й коні повисипалися.

Першими пішли досвідчені розвідники Гурутян і Грушевський. Вони мали вести розвідку, і вони ж повинні були першими прийняти бій. За ними легко, по-котячому, не йшов, а скрадався, така вже в нього була манера, старший лейтенант Ласкін. Потім — брати Ковтуненки з ношами, на яких тихенько постогнував у напівмаренні Сергій Забуга. Ковтуненків призвали в армію під Одесою, тож Анатолій навіть не встиг як слід познайомитися з ними. Цей рейд у тил ворога для братів був першим. Поки що іспит розвідкою вони витримували добре. Полоненого вели в основній групі, бійці якої мали по черзі змінювати носіїв, ну а Чехлань і Цариков залишилися на прикриття. Хлопець одразу ж приєднався до них.

Тепер, коли Сергій був поранений, Анатолій тримався поближче до Чехланя. До того ж його дратували люті по-

гляди фашиста. Він відчував, що з усіх розвідників той найбільше ненавидить саме його.

Услід за іншими розвідниками трійка прикриття спустилася з усипаного глицею узвишшя і потім довго брела густим ялинником, тримаючись правого берега струмка, що, чудернацько вигинаючись, збігав у долину.

Зненацька десь попереду вдарив довгою чергою крупнокаліберний кулемет. За ним озвалися дрібним татаканням автомати.

— Лінія фронту,— вирвався з полону думок Анатолій.

— Для когось лінія фронту, а для нас, як каже Забуга, лінія життя,— задумливо проказав Чехлань.— За яку нам завжди треба повертатися. Ну, підтяглися, хлопці, до основної групи, бо ще загубимось.

І в цей час вони почули позаду голоси фашистів, що перегукувалися. Розвідники миттю залягли під густою лапатою ялиною і завмерли. Один із фашистів пройшов метрів за двадцять од них.

— Знімемо? — прошепотів Толя. Й одразу ж побачив у себе під носом кулак Чехланя.— Зрозуміло,— погодився.— Багато честі для нього.

Може, фашист почув шепіт, а може, просто щось здалося йому підозрілим, але він прошив ялинник довгою чергою — і на голови розвідникам посипалася кора та дрібне віття.

— Як на зайців, полюють,— пробурчав хлопець, першим виповзаючи зі свого укриття, тільки-но фашист зник у гущавині.— Й патронів не жаліють.

— Головне — не підпустити їх до групи,— відповів Чехлань.— Гайда швидше до своїх...

Довго наздоганяти не довелося. Група чекала на невеличкій галявинці.

— Де ви блукаєте? — сердито запитав їх Ласкін.— Що за стрілянина?

— Позаду фашисти, товаришу старший лейтенант,— доповів Чехлань.

— Спереду і по боках — теж. І що з того? Тепер не відставати. В дрібні сутички не встрявати.

Зліва, з долини, долинали постріли гармат і ревище моторів.

Гурутян і Грушевський, яких командир послав у розвідку, повернулися хвилин через сорок.

— Ніяких ознак лінії фронту нема,— доповів Грушевський.— Праворуч і ліворуч бій, а попереду невідомо що. Кілька разів помічали неподалік групки якихось людей.

— Може, партизани, а може, й фашисти,— вставив Гурутян.

— Так, з'ясувати не вдалося. А хвилин за двадцять ходи звідси — руїни дерев'яного барака. Напевне, до війни там жили заготівельники лісу.

— Може, ми вже перейшли лінію фронту? — подав голос Шайтанов.

— За всіма нашими даними, вже повинні були,— відповів старший лейтенант.— Але схоже, що суцільної лінії на цій ділянці вже просто не існує. Можливо, фашисти контратакували і наші відійшли, та й ми, відриваючись від фашистів, дещо відхилилися від маршруту. Словом, ситуація поки що незрозуміла. А тому будемо рухатися до зустрічі з будь-яким підрозділом наших військ, а вже потім розшукуватимемо своїх.

Незабаром попереду з'явилася лісова просіка, переорана розбитою дорогою. Щойно розвідники підійшли до неї, як з-за вигину лісу долинули гуркіт мотора й голоси. Сумнівів не залишилося — їхала колона фашистів. Якусь мить повагавшись, Ласкін рішуче скомандував: «За мною!», і розвідники кинулися через просіку. Вона виявилася ширшою, ніж здалося в сутінках, дорога була щедро виорана колесами й гусеницями, отож розвідникам довелося бігти, глибоко вгрузаючи у вогкий пісок та раз по раз оступаючись у глибоких вибоїнах.

Хоч як вони поспішали, але фашисти помітили їх і від-

крили вогонь. Навперейми розвідникам рушив майже взвод гітлерівців.

— Відходимо до барака! — встиг наказати старший лейтенант.

Барак був близько, але Чехлань, Шайтанов та Волченко добігли туди вже під прикриттям тих розвідників, що засіли в ньому.

— Разфєтка, сдавайсь! — долинуло з лісової гущавини, щойно трійка прикриття досягла цього напівзруйнованого пристановища.— Разфєтка, плєн!

— Як вони, сволота, здогадалися, що ми розвідники? — пробурчав Чехлань.

— По почерку,— відказав Шайтанов.— Навіть по тому, як ми перебігаємо, можна визначити, хто ми.

— Міняємо позицію,— гукнув тим часом Чехлань, бачачи, що основна група вже зникла в гущавині.— Тут нас одразу оточать.

Услід за Чехланем вони вискочили в пролом задньої стіни й відбігли на край галявини, за копанку, біля якої лежало кілька звалених у купу стовбурів дерев.

— Ось тут ми їх і притримаємо,— пояснив Чехлань.— Подалі від групи.

Фашисти,— а підходило їх до барака чоловік двадцять,— не помітили, що розвідники відійшли, й, охопивши руїни півколом, почали наближатися, поливаючи свинцем старі спорохнявілі стіни.

Щойно вони підійшли до стіни, розвідники вдарили по них з автоматів. Четверо чи п'ятеро фашистів одразу ж упали. Інші залягли.

— Відходимо! — наказав Чехлань.

Але тієї ж миті Шайтанов крикнув:

— Танк!

Чехлань і Волченко озирнулися.

Танк сунув просто на них з гущавини березняка.

— Козаки, та це ж «тридцятьчетвірка»! — знову подав голос Микола.

Фашисти в бараці, видно, теж почули гуркіт танка й притихли.

— Наш! Ура! — вигукнули всі троє, коли через хвилину машина виринула з гущавини. І знову вдарили з-за своєї барикади по бараку.

Тим часом водій на мить зупинив машину, мабуть, для того, щоб зорієнтуватися в ситуації, а потім танк зірвався з місця і помчав просто на руїни. Розвідники підтримували його вогнем, дивуючись при цьому, що ні кулемет, ні гармати «тридцятьчетвірки» не озивалися. Секрет «мовчання» розгадали, тільки-но фашисти розсіялися по лісі, а танк розвернувся і, мало не рознісши гусеницею укриття розвідників, знову зупинився. Башта його була перекособочена, правий борт і ствол гармати понівечені.

— Егей, скільки вас? — висунувся через передній люк молоденький механік-водій.

— Троє,— гукнув Чехлань.

— Партизани?

— Козаки, розвідники. Прикривали своїх.

— Наші далеко?

— Мають бути десь близько. Але де саме — не знаємо.

— Тут тепер сам чорт не розбере,— погодився танкіст.— Одні фашисти вириваються з оточення, інших женуть на прорив. У мене в танку двоє вбитих. Заряджаючий оце кілька хвилин тому помер від рани, а командира — наповал.

— Ясно,— зняв кубанку Чехлань. Волченко і Шайтанов мовчки схилили голови. Всі троє все ще стояли за барикадою, остерігаючись пострілів з лісу.

— Сідайте на броню. Але пального в мене мало.

— Тільки не почеши нам боки об сосни,— попередив його Шайтанов, першим залізаючи на танк.

— Скажи краще, в який бік їхати.

— Куди ствол дивиться.

— То досі я, виходить, на Берлін рвався?! Ну, діла!

Пального, справді, вистачило хвилин на десять. Але ні на групу Ласкіна, ні на кого зі своїх вони так і не натрапили. В порослому молодими ялицями видолинку мотор заглух.

— Живі? — виліз із танка водій.

— Здається, живі.

— Тоді злазьте, доведеться тут заночувати.

Підвівшись на танкові, Анатолій роззирнувся. Далеко попереду багряніло велике пожарище. Праворуч вибухали снаряди. Але теж далеченько. І стрілянина позаду них стихла.

— Та з вами й хлопчина? — здивувався танкіст.

— Не хлопчина, а рядовий Анатолій Волченко,— уточнив Микола.— Кращий розвідник козацького добровольчого корпусу.

— Зрозуміло,— почухав підборіддя танкіст, дивлячись на блідий місяць, що з'явився на небокраї.— Що робимо, розвідка? Доведеться ночувати тут, поки зовсім не заблудилися. А вранці видно буде. Але спершу поховаємо загиблих.

Вони витягли з машини тіла двох танкістів і перенесли їх на пагорбок.

— Ось тут, під цими двома соснами, й поховаємо. Місце хороше, примітне,— зітхнув Чехлань.

— Я запам'ятаю його,— мовив танкіст, беручись за одну з двох лопаток, що знайшлися в танкові.— І навідаюсь. Якщо тільки пройду через це пекло.

За другу лопатку хотів взятися Анатолій, але Чехлань не дозволив.

— Стійте з Миколою в охороні.

Одначе танкіст копав дуже повільно. З'ясувалося, що його контузило й, перш ніж натрапити на них, він, може, з годину пролежав у танку непритомний. Отож його змінив Шайтанов.

— Як же це сталося? — запитав Чехлань танкіста, коли той відійшов і сів під сосну.— Де це вас так?..

— Ми прорвалися в тил фашистам з танковим десантом. Мали вийти до залізниці й перекрити їм відступ до підходу наших. П'ять танків і взвод піхоти. Нас ще повинні були підтримати партизани. І ми прорвалися до села, але застали там тільки згарище. А збоку по нас ударила фашистська батарея. Командир роти наказав прикрити. Відволікти гармати на себе. Ну, ми й відволікли. Одну гармату знищили, а друга «поцілувала» нас у башту. Командир загинув. Ми залишились без гармати. А тут другий снаряд — у бік. Більше я нічого не пам'ятаю. Опритомнів у якомусь яру. Машина сама вивела нас з-під вогню і заховалася в низині. Ну, опам'ятався я. Мотор працює, командир мертвий, заряджаючий при смерті, рація вийшла з ладу. Де я, скільки кілометрів машина йшла сама? Поблизу якесь село, але там німці, бачив їхню танкетку. Вирішив іти лісом, у лісі менше шансів наскочити на фашистський танк чи батарею і легше сховатися, коли закінчиться пальне. Пройшов кілька кілометрів, чую: перестрілка. Ну що ж, думаю, не вогнем, то хоч гусеницями підтримаю. В лісовому бою і моя машина зійде за танк. Особливо в сутінках.

Поховавши танкістів, вони повернулися до машини, яка була тепер для них і притулком, і фортецею. Місяць зник. Разом із нічним мороком ліс огорнув густий, пропахлий димом пожарищ туман. Такий вологий і холодний, що Анатолієві здавалося, ніби він сидить у глибокій вогкій ямі або в нічній річці.

— Давайте спати в танку,— запропонував танкіст.— Троє в танку — один охороняє. Міняємося через дві години.— І поліз на своє місце водія.

Розвідники пом'ялися, походили довкола танка, але всередину так і не полізли. Щойно там лежали мертві. Та й броня здавалася їм занадто холодною.

— Тут неподалік вибалок,— зіщулився від холоду Шайтанов.— Можна й вогнище розкласти. При такому тумані, та ще в улоговині, здалеку його ніхто не помітить.

Вони запалили вогнище й одразу ж пожалкували, що ні в кого нема жодної картоплини. От би спекти та попоїсти.

«Найгірше,— думав Анатолій, дивлячись на вогонь,— що завтра вранці батько дізнається: я не повернувся. Зате як він зрадіє, коли я таки з'явлюся!» А ще він загадав: коли справді вдасться повернутися з цього завдання, тоді вже до самого кінця війни все буде гаразд. І він залишиться живим. Скільки разів проймав його страх перед смертю, скільки разів казав собі: все, напевне, це твоя остання розвідка, остання операція, останній «язик». Щоб побороти страх, він готував себе: «Тобі й так довго щастило. Скільки солдатів, дорослих, досвідчених, загинуло за той час, поки ти на фронті, скільки розвідників не повернулося з нічних рейдів... Ні, тобі й так занадто довго щастило. І якщо цього разу настане твоя черга...» А як не хотілося, щоб вона настала!

Тим часом низько над лісом, мало не торкаючись верховіття, пройшла ланка нічних бомбардувальників.

— Свої, «кукурудзники»! Хлопці, а схоже, що аеродром десь недалечко,— враз ожив Чехлань, проводжаючи їх поглядом.— Висота, бачите, яка? Недавно піднялися й лінію фронту пройшли з вимкнутими моторами. Тому й вигулькнули так несподівано.

Зненацька за спиною тріснула суха гілка. Анатолій блискавично озирнувся й кинувся на землю.

— Холодно в машині,— почувся спокійний голос танкіста.— Та не лякайся мене, хлопче.

— Це не страх його кинув на землю, а розвідницька виучка,— заступився за Анатолія Чехлань.

— А... ну, та не в цьому справа. Димом повіяло, заснути не можу. Не спиться в танку одному. На світанку ж виїжджали втрьох. Хто б міг подумати?

— І не думай про це зараз, єфрейторе,— мовив Чехлань.— І не думай, сідай до вогню. Подрімай. А не дрімається — рідню згадай.

— Миску з борщем згадай,— сонним голосом докинув Шайтанов.— Я завжди так роблю, коли не спиться.

Перед світанком Анатолія й Миколу розбудив Чехлань:

— Годі відлежуватися, козаки! По конях!

Вогнище згасло. Лежанка з хвойних лапок, на якій відпочивали Шайтанов і Волченко, зволожніла від роси.

— Треба вирушати. Може, до сходу сонця вдасться проскочити до своїх.

— А де танкіст? — роззирнувся Анатолій.

— Там він,— кивнув Чехлань у бік пагорба.— Зі своїми прощається. Хтозна, чи доведеться ще побувати тут колись. Все-таки з сорок першого разом. З десятого дня війни в боях. Машина третя, а екіпаж один. Був.

Танкіст повернувся хвилин через п'ять. Проходячи повз хлопчину, він одвернув обличчя.

І знову дорога. Нелегка дорога в тумані, що вогким сірим наметом накрив вибалок.

Під цивільним піджачком в Анатолія був светр, одягнутий поверх теплої солдатської сорочки, але все одно холод і вологість проймали його до кісток. Він раз по раз зіщулювався, обличчя посиніло. Помітивши це, танкіст зняв свою куртку і накинув йому на плечі. І тільки тепер Анатолій пригадав, що під цією курткою він і спав. Єфрейтор вкрив його сонного.

31

Сходило сонце, оживав ліс, і разом із ним озивалася своїм моторошним голосом війна. Стрілянина, вибухи снарядів, гуркіт літаків долинали тепер зусібіч. А сама земля, здавалося, тремтіла й загрозливо стугоніла під ногами, ніби ось-ось мала розчахнути перед ними безодню.

Розвідники й танкіст намагалися йти якомога швидше, щоб, доки остаточно розвидниться, перейти лінію фронту

чи хоча б наблизитися до неї, визначити, де вона проходить. І село, що трапилося на шляху, тільки заважало їм. Стоячи в гущавині, за якою починалося поле, вони вдивлялися в обриси оповитої мороком крайньої хати і не знали, що робити: розвідувати, що діється в селі, чи, може, обійти його. Але попереду була велика безліса рівнина, і поки що вони навіть не могли оцінити, наскільки вона велика і з якого боку краще обходити її.

— А раптом у селі вже наші? — першим порушив мовчання Анатолій.— А ми тільки даремне робитимемо гак.

— Ризиковий ти хлопець,— буркнув Микола.— Гак йому, бачите, ліньки робити.

— Он сонце вже пробивається крізь туман. Краще перечекаємо тут,— запропонував танкіст.— Незабаром усе з'ясується.

Тільки Чехлань в розмову не встрявав. Він трохи відійшов і, замаскувавшись у кущах, придивлявся і прислухався до того, що діється навкруги. Його досвід, його інтуїція підказали: треба йти до села.

— Слухай мою команду,— підняв він руку, вимагаючи уваги.— Думаю, що в селі нема військ: ні наших, ні фашистських. Може, квартирує кілька солдатів, чиїх саме — не знаю, але великого війська нема — це точно. Он бачите, два дерева неподалік першої садиби? Перебіжками підходимо до них. А далі підемо я і Волченко. А ти, єфрейторе, і ти, Миколо, залишаєтеся і в разі потреби прикриваєте наш відхід або приходите на допомогу. Хоча, по-моєму, це не знадобиться.

В садибі, до якої вони підкралися, недавно була пожежа. Від клуні залишилася тільки купа попелу, стіна будинку теж обвуглилася, але господарю й сусідам, напевне, вдалося загасити її. Анатолій і Чехлань перебіжками добулися до цієї стіни і, присівши, почали стежити за подвір'ям і за вулицею. Жодної людини, жодного звуку.

— А все ж таки в хаті хтось є,— прошепотів Чехлань.

— Чому ви так вважаєте?

— Не пустка — це точно. Дай-но свій автомат і підійди, постукай у двері. Але обережно. Я прикрию.

Стукати не довелося. Щойно Волченко вийшов зі свого укриття, як двері відчинилися і на порозі став господар: високий худющий чоловік із впалими грудьми. В руці в нього було пусте відро.

Побачивши хлопця, господар з несподіванки відсахнувся, і якусь хвильку вони мовчки дивилися один на одного.

— Добридень,— неголосно привітався Анатолій.

Привітання та ще вигляд хлопчини трохи заспокоїли господаря.

— Ти хто? Звідти? — кивнув головою в бік лісу.

— Звідти. Але я не партизан.

— А хто ж ти?

— Просто людина. Хто в селі: наші, німці?

— Вчора пройшло багато німців, відступали. І ті, що досі товклися в селі, теж пішли з ними. Але не чутно було, щоб і наші увіходили.

— Отже, в селі нікого? — виринув з-за рогу будинку Чехлань.

Господар оглянув його і затримав погляд на Чехланевій кубанці. Напевне, він уперше бачив солдата в такій формі.

— Та нікого,— зам'явся господар.— Але в мене в хаті... Одне слово, фашист у мене.

— Фашист? — перепитав Чехлань, відскакуючи під стіну.

— Та ні, він поранений.

— І ви переховуєте?

— Та який дідько його переховує? Вчора, затемна вже, забігло четверо фриців, залишили його в хаті, пригрозили автоматами і подалися кудись. Може, сподівалися зупинити якусь машину чи розшукати санітарів. А може, просто втекли. А тепер хтозна, що з ним робити.

— Не журись, розберемося,— заспокоїв його Чехлань.— Ти зібрався по воду? То йди. А ми познайомимося з твоїм фрицем.

Посеред хати було кинуто кілька оберемків соломи,

а зверху — рядно. На цій лежанці й відлежувався здоровенний, майже двометрового зросту фашист. Поруч валялися його пілотка і закривавлений френч. Автомат чорнів на печі, мабуть, його обачливо закинув туди господар, аби фашист не зміг дотягтися до нього. Рана в нього була нетяжка, в плече, але з усього видно було, що втратив багато крові й тепер могутній організм його боровся зі смертю.

Побачивши Чехланя і Волченка, фашист злякано сіпнувся.

— Ніхт шлісен [1],— пробелькотів він, ледве ворушачи пересохлими губами. І спробував підняти руку.

— Ну ти, «ніхтшлісен», опусти руку,— наказав Чехлань, незграбно вимовляючи німецькі слова.

Толя додав:

— Ви — полонений. Ми будемо поводитись із вами, як з полоненим.— Ці фрази він завчив ще тоді, коли Стрельцов готував його до першого рейду за «лінію життя».

Гітлерівець мовчки простежив, як старий козак підняв його френч і обмацав нагрудні кишені. Документів там не було.

— Ніхт документ, ніхт,— похитав головою фашист.— Ви не єст партизан?

— Лежи,— махнув рукою Чехлань.

— О, а ми думали, що ви вже за столом сидите і без нас снідаєте-обідаєте,— постав на порозі Микола Шайтанов.— Матінко рідна,— аж тепер помітив він фашиста.— І «язик» свіженький? Як ви його прихопили?

— Поранений він,— похмуро відповів Чехлань.— І без документів.

— Бачу, що поранений. А все одно... фашист.

Полонений попросив води і потягся до кухля, що стояв неподалік. Анатолій підніс йому кухоль, поправив під головою стару ватянку, яку господар поклав замість подушки.

---

[1] Не стріляйте (*нім.*).

— Ну, ти справжня сестра-жалібниця,— невдоволено проказав Микола.— А якби хтось із нас попався їм ось так, у хаті?

— Одразу й прошили б чергою,— озвався танкіст, який щойно увійшов і присів край лави під піччю. Чехлань тим часом оглядав дві німецькі гранати, що лежали поряд із автоматом. Гранати їм могли знадобитися.

Минуло ще кілька хвилин, і повернувся господар. Чув від сусіда, повідомив він, що заскакувало в село кілька вершників, напевне, кавалерійська розвідка, але що то за вершники — сусід не знає.

— Кавалерійська? — враз пожвавішав Чехлань.— То це, мабуть, козаки.

— О, то ви — козаки? — здивовано запитав господар, торкаючись рукою кубанки Чехланя.

— А ти що, ніколи не бачив кубанців?

— Не бачив,— відповів селянин.— Я все життя прожив тут.

— Навіть у кіно?

— Кіно? В нас не було кіно. В селі не було світла.

— Ну от що, хлопці,— сказав Чехлань.— Наші десь поблизу. Ходімо!

— Ей-ей, а що робити з фрицем? — кинувся слідом за ними в двір господар.

— Нагодуй, якщо маєш чим,— порадив Чехлань.— Що ж іще робити з пораненим полоненим. Зустрінемо своїх — скажемо санітарам, щоб забрали його.

Вийшовши за село, розвідники побачили кількох вершників, що, розсипавшись по полю, обережно наближалися до крайньої хати.

— Козаки! — раптом закричав Микола.— Козаки-кубанці!

— Невже свої? — відгукнувся котрийсь із вершників.— Їй-бо свої! З якого полку будете, станичники?

Це був роз'їзд ескадрону капітана Волченка.

32

Минуло кілька місяців. Полк, в якому служив Анатолій Волченко, знаходився в тилу, неподалік лінії фронту, що проходила тепер по території Угорщини. Полк відпочивав, поповнювався людьми й технікою та готувався до майбутніх боїв.

До села, де розташувався його ескадрон, Анатолій повертався зі штабу не путівцем, а навпрошки, через лісок. Цей лісок був невеличкий, але весь нашпигований німецькою технікою: обгорілими танками, підбитими чи просто покинутими гарматами, десятками перевернутих або розтрощених мотоциклів. З усього видно було, що угруповання, яке знаходилося в цьому лісі, потрапило в котел, зайняло кругову оборону і було знищене не атакою піхоти, а сильними ударами артилерії та авіації.

Моторошно було дивитися на це кладовище техніки. Анатолій раптом упіймав себе на тому, що починає дивитися на поле битви очима цивільної людини. Людини, яка, бачачи наслідки битви, замислюється: «Як могло статися, що знайшлися люди, котрі розпочали цю війну? Чому стільки людських зусиль спрямовано не на будівництво міст, доріг і мостів, а на руйнування?» Одначе, думаючи про це, він все ще сторожко роззирався, тримаючи автомат напоготові.

Нарешті лісок закінчився. Анатолій полегшено зітхнув і, закинувши автомат на плече, востаннє озирнувся. Понівечені дерева тяглися до сірого свинцевого неба обгорілим, переламаним віттям.

— Що, гарно попрацювала артилерія? — озвався до Волченка якийсь солдат, що сидів на машині, котра повільно, пробуксовуючи, проходила повз нього. Голова солдата була геть забинтована, вільним залишилося тільки ліве око.

— Дерев шкода,— відповів Анатолій, притримуючи коня.

— Та що дерев?! Що дерев?! Дерева виростуть. Головне, всипали ми їм тут. Оно, бач, як випалено? «Катюші» попрацювали.

Поранений сказав ще щось, проте Анатолій не розчув, що саме, бо в цю хвилину з другої машини, що об'їжджала величезну баюру, долинуло радісне:

— Егей, сину розвідки! Волченко! Козарлюго!

«Сергій Забуга! Він!»

Сергій не чекав, поки машина порівняється з Анатолієм, зіскочив з кузова і, вимахуючи речовиком, кинувся йому назустріч.

Кілька хвилин водій чекав, доки хлопці наобнімаються, вважаючи, що Сергій повернеться до машини. Та хоча старшина, який віз поповнення в свою частину, кілька разів наказував Забузі вернутися, той рішуче відмовився.

— Не хвилюйся, капітане,— заспокоїв старшину.— Доповіси, що єфрейтор Забуга повернувся до своєї розвідки. Батьки-командири все залагодять. А тепер по конях! — мовив Анатолієві, скочивши в сідло поперед нього.— І в бій.

Старшина ще щось кричав їм услід про дезертирство і трибунал, але Сергій уже не слухав його. З досвіду знав, що свого розвідника начальство завжди відстоїть, куди б його після госпіталю не направляли. А він же просив направити в ту частину, в якій воював.

Для обох це був щасливий вечір. Майже до третьої ранку вони просиділи в невеличкій кімнатці покинутого господарями двоповерхового особняка, в якому відпочивав їхній взвод. Пригадували давні бої, переправи, рейди в тил ворога. Сергій розповідав про свої мандри госпіталями (рани були неважкими, проте почали гноїтися, і лікар уже навіть морально готував Забугу до того, що одну ногу доведеться ампутувати).

А на світанку полк був піднятий по тривозі. Десь в районі озера Балатон фашисти несподівано прорвали лінію

фронту, і всю їхню кінно-механізовану групу кидали до місця прориву, аби зупинити контрнаступ ворога.

Уже сидячи в сідлі, Сергій раптом запитав Анатолія:

— А газету ти бачив?

— Яку газету?

— Та яку ж: нашу, корпусну. Там твоя фотографія.

— Не бачив. Казали, що десь писали про мене. Але ми тоді в тил ходили. А газету козаки скурили.

— Таку газету на цигарки пустити! — обурився Забуга, видобуваючи з нагрудної кишені потріпану газету.— Тримай. Цілий місяць бережу. Хвалився в госпіталі, що ми з одного взводу і що ти мій друг.

Розгортати газету вже було ніколи — трубач зіграв похід. І тільки на привалі, перед боєм, коли полк був уже за два кілометри від річки, за якою окопувалися фашисти, Анатолій побачив фотографію. Він стояв на ній, тримаючи за повід коня, подарованого генералом. А під фотографією було написано: «Кубанський козак-доброволець Анатолій Волченко — хоробрий і досвідчений розвідник. За час боїв товариш Волченко захопив 11 «язиків». За бойові заслуги нагороджений орденом Червоної Зірки та багатьма медалями».

І знову трубач подав сигнал «по конях». І знову перехід. І знову атака з ходу.

33

Попереду височіли гори — засніжені, холодні, непривітні... Навіть від зелені соснових острівців, що де-не-де виднілися на схилах гірського хребта, повівало таким неперебутним холодом, що здавалося, ніби весна ніколи не навідувалася в ці краї. А сонце не те що не здатне зігріти ці скелі, а хоча б розтопити снігові шапки на їхніх пласких, вигадливої форми вершинах.

Гори ці звалися Татри. Через незвичну назву та ще через непривітність свою здавалися вони Анатолієві межею, за якою мала відкриватися чужа, незвідана, сувора і загадкова земля. Піднятися б на один з перевалів та подивитися, що там, на тому боці. Але наступ військ припинився. Полки — танкові, піхотні, кавалерійські — зупинилися перед хребтом, наче під стінами велетенської фортеці, похмурої й неприступної.

Всю війну козацька дивізія воювала на рівнинах: у донських та українських степах, у лісах і болотах Білорусії, долинах Угорщини. А тепер, поглядаючи на сяючі в блакитному піднебессі вершини, козаки тільки скрушно похитували головами: «Сюди б горян-скалолазів. А нас перекинули б кудись на рівнину, щоб було де козацтву розвернутися. Щоб маневр був».

— Знаєш, іноді мені здається, що далі, до самого моря — тільки гори,— зізнався Анатолій Забузі. Вони щойно вийшли з недобудованого холодного бліндажа, в якому довелося заночувати, і тепер, щулячись та пересіпуючи від ранкової вогкості плечима, вдивлялись у оповиту сивим туманом гірську долину між двома невисокими, пласкими, схожими на черепах горами.

— Не хвилюйся, нам з тобою доведеться першими довідуватися, що за цим хребтом. І, можливо, навіть сьогодні.

Він не вважав себе пророком. І не міг знати, що рівно через годину командира ескадрону Василевича викличуть до розвідвідділу дивізії і його ескадрон одержить надзвичайне завдання. Просто досвід підказував Сергієві, що без розвідки штабам зараз не обійтися. Без глибокої розвідки з балакучим «язиком».

Комеск повернувся досить швидко й одразу ж викликав до себе командирів взводів та відділень. Нарада була короткою, і вже через кілька хвилин у взводі Ласкіна знали, що завтра на світанку відбудеться імітація великого наступу, під час якої спішений розвідескадрон повинен прорватися гірською долиною в тил ворога, розвідати місце-

вість, тили і захопити в полон офіцера. Наказ був категоричний: тільки офіцера. І бажано, штабного. Потрібні дані про перегрупування військ, прибуття підкріплення, яке засвідчувала авіарозвідка.

Створили дві групи: прикриття й пошукову. Пошукова складалася здебільшого з найдосвідченіших бійців із взводу Ласкіна, до якої увійшли й Анатолій Волченко, Сергій Забуга та Чехлань.

Підрозділи прориву спрацювали добре. Вдосвіта козаки безшумно підкралися до вогневих точок противника, закидали їх гранатами і, прорвавшись на той бік долини, зав'язали перестрілку з фашистами, які відступали схилами гір, вважаючи, що це початок загального прориву фронту. І поки ця група створювала ілюзію наступу, близько сотні розвідників Василевича форсованим кидком, без бою, пройшли долиною і зникли в лісах по той бік хребта. Група прикриття залишалася неподалік місця прориву, щоб стежити за гірськими путівцями та ближніми тилами ворога. Вона ж повинна була прийняти бій, якщо фашисти раптом почнуть переслідувати розвідників.

Пошукова група, переходячи від гайка до гайка, незабаром опинилася на порослій лісом і поцятькованій пагорбами рівнині. Попереду показався якийсь хутір на три садиби, але, уважно придивившись до нього, Ласкін, який вів групу, вирішив, що жодного інтересу для розвідки він не становить, і його обминули. А ще через два кілометри, за невеличким узвишшям, відкрилося їм село. Шляхом, що проходив через нього, майже безперервно рухалися до фронту війська: бронетранспортери, машини з солдатами, артилерія...

— Дивно, гармати тягнуть конячинами,— зауважив Анатолій, примостившись на кам'яному виступі біля підніжжя пагорба між Забугою і Чехланем.— А був час, коли все тягали машинами. Невже остаточно зубожіли?

— До боїв у горах готуються,— пробурчав Чехлань.— Рано ви конячину списуєте. Якою машиною ти затягнеш

гармату на перевал або на схил гори? А конячиною можна.

— «Конячина, конячина...» — озвався Забуга.— Краще до техніки придивляйтеся. Дивишся на танк — і серце радіє.

— Особливо, якщо він суне па твій окоп,— докинув Анатолій.

Хтозна, скільки ще тривала б ця балачка, якби не з'явився командир групи і не наказав усім трьом іти в розвідку.

— А зараз таки не завадило б мати якусь конячину. Набридло тюпати гірськими дорогами,— визнав Сергій, першим продираючись крізь чагарники.

Цього разу довго «тюпати» не довелося. Поминувши два схожі на верблюжі горби узвишшя, вони побачили велику садибу, біля якої стояло кілька машин.

— Хлопці, здається, нам треба йти не до села, а до цього королівського замку,— кивнув Чехлань у бік садиби.— По-моєму, там щось схоже на штаб.

Скрадаючись, розвідники підійшли до пагорбів, піднялися на невисоку, порослу терном сідловину і, замаскувавшись у кущах, почали стежити за садибою. В бінокль вони добре бачили, що серед вершників, котрі під'їжджали, були й офіцери, бачили вартового, що походжав подвір'ям, і помітили, що кілька солдатів, які приїхали підводами, почали заносити в приміщення ящики і потім довго не виходили звідти.

— Ти, Дмитровичу, вгадав: це справді штаб,— мовив Забуга, повертаючи бінокль Чехланеві.— І, мабуть, кращого місця для полювання за «язиком» не знайти.

— Отож-бо,— стримано відповів Чехлань. Але прозвучало це як: «Ти ще сумнівався?» — Давай, Толю, до командира. Передай, що пропоную перебазуватися сюди і почекати, доки стемніє.

— А затемна зробимо візит панам офіцерам зі штабу,— докинув Сергій.

Анатолій так усе дослівно й передав Ласкіну, і той одразу ж наказав усій групі перебиратися на «верблюжі сопки».

Ласкін взагалі володів дивовижною, як на Анатолія, здатністю: він ніколи нічому не дивувався. Будь-яку новину сприймав так стримано й незворушно, що Анатолій іноді починав сумніватися: «А раптом командир просто не дочув? Або не зрозумів, про що йому доповіли?»

Якийсь час група напружено стежила за штабом і за всім, що діялося на околиці села. Розвідники бачили, як підтягувалася до лінії фронту невеличка, на десять машин, танкова колона, як з'явилося в селі ще дві батареї гаубиць на кінній тязі.

— Густувато тут фашистів,— похмуро зауважив Ласкін.— Якщо не вдасться взяти «язика» без шуму, то доведеться відстрілюватися до самої лінії фронту.

— Повинні без шуму,— відповів Чехлань.— Місцина зручна. Вночі захопимо «язика» й документи, а штаб закидаємо гранатами.

— Можна ризикнути,— погодився Ласкін, дещо повагавшись. Усяких там «фейєрверків» старший лейтенант не любив. Тихо з'явилися, тихо зробили свою справу і так само тихо зникли — такою була його тактика. А Чехлань, як колись і старший лейтенант Стрельцов, навпаки, любив «пошуміти», справедливо вважаючи, що коли вже розвідники опинилися в тилу ворога, то фашисти надовго мають запам'ятати їхню появу.

З гір повіяв холодний вітер, почав накочувати на долину клуби важкого свинцевого туману. Потім пішов дощ, і одяг розвідників, віття кущів, за якими вони ховалися, кам'янисті стежки почали вкриватися блакитною ожеледдю. Вогнища не розведеш, до хати не попросишся. Єдине, що в цій ситуації міг зробити для групи Ласкін, це, залишивши двох розвідників на чатах, іншим наказати відійти в невеличкий лісок, під захист дерев. До того ж, у ліску можна було розім'ятися, зігрітись.

Сльотавий вечір настав досить швидко. Час було починати. Першим у розвідку вирушив Анатолій. Одягнений у цивільне хлопчина, не привернувши уваги вартового, пройшов повз садибу. З усього видно було, що штаб готувався до евакуації. На подвір'ї неподалік будівлі та на дорозі стояло п'ять чи шість підвід. Гітлерівці поспішливо пакували щось у ящики і вантажили їх на транспорт. Але що найдивніше — офіцери та солдати перемовлялися й лаялись по-російському! Щоправда, він бачив і двох німецьких офіцерів, але всі інші... Не чекаючи, доки перша підвода завантажиться, Анатолій пройшов до вигину дороги і метнувся в кущі, де на нього чекали Ласкін, Забуга, Чехлань і ще двоє розвідників.

— Вони евакуюються,— доповів.— Біля конюшні, по той бік садиби — конов'язь. А головне — звідти долинає російська мова.

— Російська? — не повірив Ласкін.

— Сам чув. Вартовий говорив по-російському. Гітлерівці, які вантажили ящики, з візником лаялися теж по-російському.

— Тоді що ж виходить? Це штаб батальйону, а може, й полку зрадників-власівців?

— Напевне, так. І не автомати в них, а карабіни.

— Все сходиться,— докинув Чехлань.— Гармати на кінній тязі. В дворі конов'язь. Лаються по-російському. У фашистів кінноти тепер зовсім мало, по суті, нема. Отже — штаб власівців.

— Сергію! — наказав Ласкін.— Негайно всю групу сюди.— А коли на чолі з Шайтановим група підійшла, старший лейтенант стиха проказав: — Є цікавий план. Садиба велика, підвод чимало. Солдатів теж. У дворі темно. Проникаємо в садибу з того боку, від гір. Де конов'язь. У темряві приєднуємося до вантажників. Вони розберуться не одразу. Захоплюємо «язика», і четвірка Чехланя відходить з ним до «верблюжих сопок». Їх прикриває п'ятірка Мірошниченка. Всім іншим приготуватися до нападу на штаб.

Через кілька хвилин група з п'яти розвідників уже була поблизу конюшні. Забуга, Чехлань і Волченко взяли по оберемку сіна і підійшли до крайньої підводи, що стояла неподалік конов'язі.

— Що, хлопці, коней підгодовуємо? — хрипко запитав візник, розправляючи сіно на підводі.

— Та підгодовуємо, повиздихали б вони,— відповів Чехлань.— А в тебе закурити, земляче, не знайдеться?

— Та була десь дрібка махорки...— Доказати він не встиг. Через кілька хвилин тіло візника вже відтягували в кущі, а біля підводи порався Чехлань. В суєті, що панувала на обійсті, де, мабуть, були люди з різних підрозділів, поява п'яти солдатів не привернула нічиєї уваги. До того ж, геть стемніло.

Присвічуючи собі ліхтариком, до підводи наблизився офіцер.

— Чого ви стоїте? Чому не завантажуєтеся? — гримнув на Забугу.

— Дак не було наказу, пане офіцер,— хрипко, копіюючи голос візника, озвався Чехлань.— Перекурюємо.

— Я вам дам перекурювати! З якого батальйону? Хто тут у вас старший?

— Я старший,— відповів Ласкін.

Офіцер мовчки освітив його, побачив зірочку на пілотці й відсахнувся. Але було вже пізно: ударом автомата Сергій Забуга оглушив його. А Чехлань і Ласкін швидко зв'язали і заткнули рот кляпом.

Поки троє розвідників тягли полоненого за стайню, Анатолій проповз мимо підводи, дістався дороги, за якою залягла група, і повернувся вже з нею.

— Хлопці, йдемо до штабу. Як усі. По ящики,— наказав Ласкін.

Накинувши на голови каптури плащ-палаток, шестеро розвідників вклинилися у вервечку солдатів, узяли по ящику (із тих, що вже були винесені зі штабу і лежали біля

ганку) і принесли їх до підводи.Туди ж поклали полоненого.

— А тепер, Чехлань, поганяй,— мовив Ласкін.— Тільки дивись, не загуби полоненого й мішки. Забуга і Волченко, відходьте з підводою. Всі інші — за мною. В штаб. Спробую пробитись до сейфа. Це гніздо треба знищити.

Анатолія вразило, як спокійно він говорив. Нібито вони знаходяться не за якихось двадцять метрів од штабу, а на учбовому плацу.

Чехлань обігнув садибу, проїхав дорогою й одразу звернув у поле, до «верблюжих сопок». Там він уже був під охороною групи прикриття, і хлопці вирішили, що треба повертатися.

— За мною, до конов'язі,— скомандував Сергій.— Зв'язуємо по п'ять коней, зв'язку — до луки сідла і — до сопок...

— А встигнемо?

— Ще й Ласкіну поможемо.

Через кілька хвилин хлопці уже були біля конов'язі.

— Стій, хто такі? — виринув з-поміж коней власовець.

— Свої,— спокійно відповів Забуга.— Що, знову п'яний?

— Та де тут в дідька нап'єшся?..— почав було вартовий. Але Сергій не дав йому доказати.

Удвох швидко відтягли тіло власовця під стіжок сіна. Сергій метнувся до конюшні. Там не було нікого. Він схопив кілька шлей і мотузку. Зв'язувати по п'ять-шість коней — для козаків діло звичне. Хлопці взялися за другу зв'язку, коли в штабі почулися постріли, дзвін скла, вигуки російською й німецькою. Одна за одною вибухнули дві гранати.

Двоє власовців, вигукуючи: «Більшовики! По конях!», кинулися до конов'язі. Але Волченко майже впритул скосив їх чергою з автомата і скочив на одного з коней (всі вони стояли осідлані).

Постріли, вигуки, метушня, в якій важко збагнути, де свій, де чужий.

— Стріляй по конях! — вигукнув Анатолій.— Відходимо! — І, пройшовшись чергою по конов'язі, поскакав зі своєю валкою в поле.

За кілька хвилин погнав свою зв'язку й Сергій. Шкода було коней, проте обидва розуміли, що вцілілі власовці влаштують погоню. Чим менше коней дістанеться їм, тим краще для групи.

Анатолій першим під'їхав до дороги, але звідти раптом вдарило кілька автоматів.

— Свої! Не стріляйте! — крикнув він, одначе у відповідь — знову постріли, і хлопець збагнув: то вороги.

— В поле! — гукнув Сергій.— В поле! Засідка!

У селі вже зняли тривогу. До садиби мчали кілька мотоциклів з увімкнутими фарами. Розвідники зрозуміли, що між садибою й селом їм не прорватися, і поскакали в об'їзд. Коні схарапуджено іржали і шарпалися, отож зв'язки рухалися занадто повільно, щоб ось так, в об'їзд, дістатися «верблюжих сопок» раніше, ніж туди відступить група Ласкіна. А вона вже відходила. Стрілянина долинала з-за дороги.

До «верблюжих сопок» хлопці вже не звернули — поскакали до узвишшя. Раптом Анатолій почув, що з кущів долинає чи то стогін, чи зболений крик.

— Сергію! — покликав.— Тут хтось є.— І, повернувши коней, з'їхав зі стежки. В тьмяному світлі місяця, яке ледве пробивалося крізь блакитно-чорні хмари, він побачив, що за кущами, біля великої брили, хтось лежить. Наготувавши автомат, зіскочив з коня і, пригинаючись, обійшов кущі.

— Егей, хто тут? — стиха запитав Анатолій, присівши за каменем.

Все ще тримаючи автомат напоготові, Волченко підійшов до пораненого, що лежав, розкинувшись на пласкому камені. Це був Іван Цариков.

— Ваню, що з тобою? — присів біля нього.

Іван не відповів.

— Ти поранений? Куди? Можеш рухатися?

Обмацав груди Царикова і спробував підняти йому голову, але одразу ж відчув на руці щось тепле й липке. Кров! І комір гімнастерки теж липкий від крові.

— Що, мертвий? — спинився поруч нього Забуга.— Хто це?

— Вже мертвий. Але він крикнув. Я чув.

— Іван Цариков... Скільки ми пройшли з ним...— прошепотів Сергій.— Давай покладемо його десь тут, за каміння, щоб фашисти вранці не виявили. А завтра вже, мабуть, будемо в цих місцях. Тоді й поховаємо.

Своїх Анатолій і Сергій наздогнали вже в передгір'ї. Почувши цокання копит, розвідники залягли й приготувалися до бою. Вони були впевнені, що їх переслідують власовці. Але хто в ескадроні не знав, як хвацько свистить Забуга? Отож, коли почувся підсилений гірською луною свист Сергія, вслід за яким з мороку виринув «ескадрон двох», не пролунало жодного пострілу.

— Де ж ви, іродові діти, пропадали? — накинувся на них Ласкін, не знаючи, радіти йому чи сердитися.— Звідки коні? Хто дозволив?

— Це не ми, це фашисти попропадали, товаришу старший лейтенант,— спокійно відповів Забуга.— А ми трохи — «поциганкували» біля коней. Щоб не соромно було через лінію фронту переходити. Шкода, що не білої масті. Уявляєте: дванадцять вершників на білих конях? Через долину. Парад-але!

— Будуть тобі й білі коні, й парад-але,— пробурчав Ласкін.— Нехай тільки проб'ємося до своїх.

А проте план Забуги прийняв. Як виявилося, хлопці привели не дванадцять коней, а чотирнадцять — двоє неприв'язаних бігли за ними. Та ще двоє коней у групі вже було — Чехлань розпріг їх із підводи, і тепер на них поклали мішки з захопленими в штабі документами. Полоненого теж посадили в сідло, тільки Чехлань зв'язав його коня зі своїм. На деяких конях сиділо по двоє козаків. Це

й була група прориву. Всі, хто лишився без коня, мали відходити за ними, прикриваючи їх вогнем.

Коли в оповитій вранішнім туманом долині з'явилася кіннота, фашисти з ріденького заслону, який німецьке командування встигло виставити після вчорашнього прориву, напевне, вирішили, що то скаче їм на підмогу ескадрон власовців. Тим паче, що група наближалася без пострілів, перегукуючись по-російськи. Хоч як би там було, але коли вершники ввірвалися на позиції, а слідом за ними, немов з-під землі, з'явилася група прикриття, що непомітно підповзла до позицій, і залунали автоматні черги та полетіли гранати — фашисти вже не могли зупинити їх.

В цій операції розвідескадрон втратив сімох бійців, але завдання виконав. Допитавши полоненого та ознайомившись із картами й документами, роздобутими розвідниками, командування змогло досить виразно уявити собі, які частини протистоятимуть їм по той бік гірського пасма.

Того ж дня два полки прорвали лінію оборони фашистів і вивели в тил ворога цілу дивізію...

34

Ось воно нарешті — останнє місто, яке їм доводиться визволяти.

Обережно просуваючись услід за танками, штурмові групи козаків входили в передмістя Праги, прочісуючи двори та вибиваючи фашистських кулеметників і снайперів, що з упертістю приречених відстрілювалися з дахів та з будинків, які своїми товстезними стінами і вікнами-бійницями радше нагадували маленькі фортеці, аніж звичайне людське житло.

Розвідники йшли першими. Виявивши ворожий опорний пункт, вони приймали бій, відвертаючи увагу фашистів та даючи змогу штурмовій групі непомітно підкрастися й закидати ворога гранатами.

Уже кілька разів Чехлань наказував Анатолію відійти в тил. Як ніколи раніше, він з острахом стежив за кожною перебіжкою Волченка та Забуги і, захоплений опікунством, здається, зовсім забув про власну безпеку. Ніколи він ще не боявся за них так, як сьогодні. Та й що в цьому дивного? Останній бій. За останнє окуповане фашистами місто.

Уже загинув од снайперової кулі Володимир Мірошниченко, вже поранило двох новобранців, які два місяці тому прибули до них з ротою поповнення. А бій за місто ще тільки розгорявся. Щоправда, тепер до бійців приєднувалося все більше й більше пражан. Одні з них були озброєні, інші йшли в наступ беззбройними, сподіваючись заволодіти зброєю в бою. Але головне — вони добре знали місто і вільно орієнтувалися в середньовічних лабіринтах його вуличок, провулків та переходів.

В одному з дворів, у глибині якого стояв зграбний двоповерховий особнячок, було тихо. Жодного пострілу, жодного висунутого з вікна кулеметного ствола чи фаустпатрона. Та й жителів не видно. Оглянувши кілька квартир сусідніх будинків, розвідники було вирішили, що в особняку гітлерівців теж нема, коли раптом з дверей його вискочив хлопчина. Він біг назустріч розвідникам, вигукуючи щось по-чеськи. Ясно було, що в особняку щось сталося. Ніби на підтвердження цього, з особняка озвався автомат і хлопець упав.

— Убили, гадюки,— мовив Микола Шайтанов, наздоганяючи групу Чехланя, що, причаївшись за ворітьми, намагався з'ясувати обстановку в дворі.— Ви хоч помітили, звідки стріляли?

Хлопці перезирнулись. Ні, жоден із них не помітив.

— Але стріляв один,— подав голос Сергій.

— Поки що один,— тяжко віддихувався Микола.— А скільки їх засіло в цьому палаці?

— Дивіться, він живий! — раптом вигукнув Анатолій.

Хлопчина справді ворухнувся раз, удруге і поповз до воріт. І тут з особняка застрочив кулемет. Тепер усі бачили, що кулеметник засів у підвалі, з віконця якого можна було відстрілюватися, наче з доту. Цей невеличкий, ніби іграшковий, особнячок стояв перед розвідниками, наче на долоні: три вікна на першому поверсі, три на другому і прикрашена вигадливою решіткою мансарда. Скільки там засіло фашистів? Чи є заложники? Що діється зараз в його кімнатах?

Кулемет замовк. Але по хлопчині все одно стріляли. З автомата. Одиночними. Кулі то били в бруківку поруч із утікачем, то рикошетили в нього над головою.

— Вони таки поцілять у нього,— занепокоївся Анатолій і, пославши дві черги з автомата по вікну, кинувся до руїн каплички неподалік того місця, де заліг утікач.

Знову ожив кулемет, проте Анатолію вдалося проскочити. Вікна, з яких стріляли фашисти, були тепер якраз навпроти нього.

— Добре воюєш, сину розвідки! — почув Анатолій голос Забуги.— Прикрий! Отаборюся біля тебе!

Анатолій засів між двома уламками цегляної стіни і почав прицільно бити по середньому вікну. Викликавши вогонь на себе, він дав можливість хлопчині-втікачу передихнути, а Сергію Забузі перебігти до каплички.

— Ну, як він там, живий? — запитав Сергій, залягаючи поруч нього.

— Живий, але справи кепські. Один з фашистів на другому поверсі. Звідти поцілити в хлопця легше.

Тим часом вулицею прогуркотіло кілька танків.

— Зупинити хоча б один! — сказав Сергій.— Та щоб він розвернувся, та дав...

— Через двох фашистів руйнувати такий будинок? — засумнівався Анатолій.

— О, я ж забув, що ти славетний мостобудівник.

Танкісти не зупинилися. Вони поспішали до центру, звідки долинали гарматні постріли. Та кілька бійців із тих,

що просувалися вслід за танками, забігли в двір і одразу ж потрапили під кулі. Один упав замертво, другого поранило (Чехлань із Шайтановим відтягли його за ріг), інші попритпадали до бруківки.

— Скільки їх там? — запитав молодший сержант у новенькій шинелі. Можна було не сумніватися, що Прага — перше місто, яке йому доводиться визволяти.

— Поки що двоє,— відповів Сергій.— Перебігайте сюди. Прикриємо.

Незабаром за руїнами каплиці їх зібралося вже дев'ятеро: молодший сержант, четверо його піхотинців і розвідники.

— Шайтанов, гукни фрицам, щоб здавалися,— Чехлань був старшим за званням і взяв командування на себе.— Бо якщо не здадуться — підтягнемо гармату і вдаримо прямою наводкою.

Всі здивовано глянули на Чехланя. Гармати поблизу не було. Але старий козак повторив:

— Так і скажи: підтягнемо й пальнемо. Нехай здаються. Життя гарантуємо.

Шайтанов кілька разів прокричав, що фашистська Німеччина капітулювала, що є наказ скласти зброю і що всім, хто здається, гарантується життя. Про гармату теж не забув.

На кілька хвилин запанувала тиша. Напевне, фашисти радилися.

Хлопець також зрозумів Шайтанова. Він повернув голову, подивився на вікна будинку і закричав:

— Там — ссес! Там — ссес!

— Ці не здадуться...— пробурчав Чехлань.— Хлопці, гранати всі маєте?

— Всі,— один по одному відповіли бійці.

Мав одну гранату й Анатолій.

— Ти, Волченко, тут залишаєшся,— остудив його Чехлань.— Ти, сержанте, бери двох своїх і заходь справа. Ти,

Шайтанов, бери Забугу й одного піхотинця — і зліва. А ми вдвох ударимо по вікнах і викличемо вогонь на себе.

Трійки вже залягли неподалік будинку, проте звідти не пролунало жодного пострілу. Чому фашисти мовчали, Анатолій зрозумів тільки тоді, як побачив у дверях підлітка років п'ятнадцяти з закладеними за голову руками. За ним, тримаючи хлопчину за плече, обережно вийшов чоловік у цивільному. Прикриваючись заложником, він зайшов за ріг будинку й відходив уже попід стіною.

— Що роблять, гади,— процідив крізь зуби Чехлань і наказав бійцям: — Не стріляти! Шайтанов, скажи йому, нехай залишає хлопчину і йде собі. Довго не погуляє.

Переконавшись, що радянські бійці не стріляють, у двір, так само прикриваючись хлопчиком років десяти, вийшов ще один фашист. І теж у цивільному. Той, перший, стоячи з хлопчиною під стіною, відчинив невеличку, майже непомітну, зафарбовану під колір огорожі хвіртку, якої ніхто з розвідників раніше не завважив.

Фашисти покинули хлопців біля відчиненої хвіртки, а самі, тримаючи їх під прицілом, почали відступати в сад. Якусь мить хлопці стояли нерухомо, а тоді, замість того, щоб кинутися врізнобіч, побігли, щось вигукуючи, навпростець до радянських солдатів.

— Лягайте! — підхопився Анатолій.

— Лягайте! — по-німецьки наказав Шайтанов.

Та хлопці вже порівнялися з розвідниками. І тієї ж миті з саду, через огорожу, фашисти метнули гранату.

Зойкнувши, попадали хлопчаки, щільніше притислися до бруківки Шайтанов і піхотинець. І тільки Забуга підхопився і, ступивши два кроки — всього два кроки, що відділяли життя від смерті,— впав на гранату.

Коли пролунав вибух, Анатолій здригнувся так, ніби всі осколки, які прийняв Сергій, вп'ялися в його власне тіло. І закричав так зболено й страшно, ніби то був його передсмертний крик.

— ...Що ти, синку, що ти?! — намагався заспокоїти його потім Чехлань.— Це ж війна, війна. А ти — солдат.— І проказував ще якісь лагідні слова, і лагідно, по-батьківському, пригортав до себе. До закривавленої плащ-палатки, в яку піхотинці загорнули останки Сергія, Анатолія він не підпустив.

А тим часом Шайтанов і четверо піхотинців кинулися за фашистами. В перестрілці, що зав'язалася в саду, одного гітлерівця вбили, а другого схопили, привели в двір і поставили між плащ-палаткою і трьома хлопчаками, що, понуривши голови, схлипували.

Ніхто не помітив, як із будиночка вискочив батько хлопчиків — босий чоловік з розпухлим від синців лицем. Побачивши тремтячого жалюгідного фашиста, який, здавалося, ось-ось упаде на коліна, він вирвав з рук піхотинця автомат і, одним ударом збивши фашиста з ніг, прошив його довгою чергою.

— Не треба було, чоловіче, бо ж полонений,— стиха проказав Чехлань, забираючи в чеха автомат.— Але й то правда: звірюка він.

35

З кладовища, де Сергія поховали в братській могилі, Чехланеві довелося виводити Анатолія майже силоміць. «Як же це сталося?! — думав хлопчина, раз у раз озираючись на ворота кладовища, за якими навіки залишався його найкращий, найщиріший друг.— Адже він пройшов усю війну. Всю! Щоб загинути в останні її години? Сергію, Сергію, рідненький ти мій...»

— Так, синку, загинув наш Сергій. Геройськи... І ти потужи за ним, потужи. Так воно для душі легше.— Чехлань сам не міг стримати сліз і, втираючи їх рукавом, відвертався.

А Прага вітала своїх визволителів. Місто оживало, від-

роджувалося в своїй красі та щирій гостинності й заново вчилося мріяти, втішатися весняним цвітом і просто всміхатися. І, мабуть, не один пражанин, побачивши на вулиці засмученого підлітка-бійця з нашивками молодшого сержанта, з орденами й медалями на грудях, подумав: «Яким же тяжким був шлях цього хлопчини! Скільки тисяч кілометрів довелося йому пройти, в скількох боях взяти участь, скільки разів дивитися смерті в очі, аби врешті-решт увійти в Прагу».

ВІД АВТОРА

По-різному складалися долі радянських бійців після перемоги над фашистською Німеччиною. Одні демобілізовувалися й поверталися до своїх міст і сіл, до мирного життя. Інші залишалися служити в армії. Ще інші вирушали на Далекий Схід боротися з японськими мілітаристами...

Анатолій Волченко одразу після війни приїхав до рідного міста і влаштувався робітником на фабрику. А згодом, коли хлопцеві минуло вісімнадцять, його призвали в армію і він служив командиром відділення розвідки. Після демобілізації відчув жагуче бажання навідатися до Одеси, міста, яке в різні часи визволяли від ворога його дід, батько й він сам. Та й хотілося побувати в рідних краях батьків. Приїхав, помилувався відбудованою красунею Одесою, пригадав свій рейд до окупованого міста, полеглих друзів, побував на місцях боїв і... вирішив залишитися тут назавжди.

Відтоді ось уже багато років Анатолій Тимофійович Волченко працює робітником Одеського заводу важкого кранобудування імені Січневого повстання. Будує велетенські підйомні крани, з допомогою яких зводять потім будинки, цехи заводів, портові причали, а ще — омріяні ним у дитинстві мости. До ордена Червоної Зірки, п'яти медалей та вісімнадцяти подяк Верховного Головнокомандуючого, якими відзначено його бойові заслуги, вже в мирний час додалися найвища нагорода — орден Леніна — та орден Вітчизняної війни 2-го ступеня, яким його нагороджено з нагоди 40-річчя Великої Перемоги.

Анатолій Тимофійович Волченко представляв міську партійну організацію на XXVI з'їзді КПРС. Уже кілька разів одесити обирали його до міської Ради народних депутатів. Анатолій Тимофійович — щирий друг і наставник молоді,

він часто виступає зі своїми спогадами перед школярами, студентами та учнями профтехучилищ.

Ось так щасливо склалася повоєнна доля Анатолія Волченка, колишнього сина розвідки, людини, чиє життя і чиї подвиги, перш ніж лягти в основу цієї повісті, стали часточкою історії міста, яке він визволяв і в якому живе, однією з багатьох невмирущих легенд Великої Вітчизняної війни.

ОБПАЛЕНИЙ СВІТАНОК

Повість

1

«...Ну що ж, зараз вони знову підведуться. Знову атака. Остання. Скільки нас лишилося? Семеро? Восьмеро? Навіть якщо й дванадцятеро — все одно не протримаємося. Не про-три-має-мо-ся!!»

В якому скрутному становищі вони опинилися, Сашко зрозумів ще там, у долині за селом, щойно приєднався до морських піхотинців та сільських ополченців, які під натиском фашистів відходили до лиману. Але тоді вони ще зуміли стримати навальну атаку фашистів рукопашною. Це був страшний бій. Перед Сашковими очима й досі стоїть отой велетень унтер-офіцер, що, розчервонілий, з перекошеним од люті обличчям, нісся просто на нього. Втім, пригадує, що досить скоро обличчя унтера немовби розчинилося в ранковому тумані — залишився лише хижий поблиск багнета, від якого Сашко не міг відірвати погляду. Той багнет загіпнотизував його, і хлопець дивився на фіолетове лезо, наче зачарований. І лише в останню мить... Так, в останню

мить, коли багнет уже опинився біля грудей, якась сила примусила Сашка відсахнутися вбік. Тільки цей інстинктивний рух і врятував йому життя, бо наступної миті багнет-таки досяг його і, пройшовши десь під пахвою, наскрізь прошив старенький батьків піджак.

Ще не збагнувши, що сталося, унтер-офіцер на якусь хвильку завмер, чекаючи, що ополченець зойкне й зависне на його рушниці. А Сашко теж заціпенів і теж не міг зрозуміти: смерть це вже чи ще не смерть. І якщо багнет просадив йому груди, то чому не відчуває болю?

Скільки це тривало: десять секунд, двадцять? Навколо них усе ще вирувала рукопашна. Але не така густа і запекла, як спочатку, бо чимало румунських солдатів уже тікало на узвишшя, з якого починали атаку. Моряки з вигуками «полундра!» кинулися за ними, відрізаючи шлях до відступу тим, хто ще намагався чинити опір.

Хтозна, чим закінчився б для хлопчини цей двобій, але звідкись раптом з'явився отой самий приземкуватий рудий морячок, що лежить зараз неподалік. Морячок виринув з-під його руки, торпедою пронісся попід довжелезною рушницею унтер-офіцера, ударом голови в живіт збив його з ніг і, добивши багнетом, з криком «полундра, три чорти на колісниці!» (Сашкові добре врізався в пам'ять цей дивний бойовий клич) кинувся на допомогу своєму товаришеві, що, качаючись по траві, боровся з широкоплечим ворожим офіцером. Нарешті, вирвавшись із заціпеніння, хлопчина метнувся слідом за моряком і стрілив в офіцера саме тоді, коли той вивільнився з «обіймів» супротивника і підняв із землі пістолет.

Так, ту атаку вони ще відбили і дали змогу переправитися по вузькому перешийку на той бік лиману останнім машинам, гарматам та підводам з пораненими. Але самі пробитися до переправи уже не змогли. Їх загін прикриття — чоловік сорок морських піхотинців, серед яких опинився і Сашко,— був відтіснений до берега, і тепер ті, що залишилися, залягли на останньому рубежі — пологій

косі, котра пораненим ведмедем заповзала у солонувату глибочінь лиману. Фашисти не поспішали, знаючи, що дітися морякам все одно нікуди, вони приречені.

— Ну, а ти як потрапив на це «весілля»? — долинає до Сашка голос того самого рудого моряка, що врятував його під час рукопашної. Він лежить на чотири кроки праворуч, за малесеньким горбочком, увінчаним султаном із трьох паростків акації.

— Вирішив відійти з вами,— неголосно відповідає Сашко, облизуючи пересохлі губи.— Не залишатися ж мені там,— кивнув у бік фашистів. Десь за ними та за невидимою тепер долиною мало бути його село — Сичавка.— Та й чимало наших сільських ополченців теж відійшло. От тільки де вони зараз?

— Скільки ж тобі років?

— Шістнадцять. Майже шістнадцять.

— Отож-бо, всього шістнадцять... Хоча хлопець ти в плечах нівроку. І сила, мабуть, є...

— Вистачить,— сухо відповів Сашко.— Аби тільки звикнути до фронту та трохи підучитися.

— «Звикнути!» — скептично посміхнувся моряк, але посмішки цієї Сашко вже не бачив.

Він сказав ще щось, але Сашко його вже не чув: над ними саме прошурхотіла міна. Потім ще одна, ще... І хоча всі три вибухнули в лимані, проте осколки від останньої висіялися за кілька метрів від Сашкових ніг.

Хлопчина завмер, чекаючи, що міни ось-ось почнуть вибухати на косі. Затишшя занадто затяглося, і кожна хвилина його здавалася нестерпно довгою, немовби вибух, що мав пролунати за нею, міг принести полегшення.

— Братва, невже вони випалили три останні? — першим порушив мовчання рудий моряк.— Ну, вояки, три чорти на колісниці! А я вже подумав: пристрілюються.

— Потерпи, Корінь, зараз вони тобі припечатають! — озвався один із моряків, що лежали на вузькому перешийку, яким коса з'єднувалася зі степом. На голові його сіріла

прибита пилом чалма з бинтів.— Треба відходити, братва! Усі, хто здатний триматися на плаву,— відходьте лиманом! Хто поранений — підповзай сюди. Дамо їм останній бал!

— Ага, бал,— пробурчав Корінь.— «В степу під милою Одесою тебе я ніжно пригортав...»

— Відходити лиманом, іншого виходу нема,— підтримав пораненого якийсь моряк.— Десь тут серед нас був хлопчина. Хлопче, яка тут ширина лиману?

— З кілометр — не більше,— одразу ж озвався Сашко. Він знав, що в цьому місці лиман ширший, але не хотів говорити.

— Кілометр, та ще й під обстрілом,— знервовано крутнув головою Корінь.— Доведеться Мишку Кореню йти на рекорд. І головне — приз шикарний: життя!

— Відходь, братва! — знову озвався поранений у голову.— Відходь, поки фашисти не підтягли підкріплення і не пішли в атаку.

Сашко відходив — не роздягаючись, з карабіном у руці. Останній патрон він вистрілив, уже відійшовши метрів за двадцять од коси, по груди в воді, коли фашисти підвелися в атаку і все навколо нього завирувало від кулеметних черг та осколків мін, якими раптом знову озвався ворожий міномет. Певний час він так і намагався плисти — в одязі і з карабіном у руці, проте, випірнувши неподалік нього, Корінь, випльовуючи слова разом з гіркою лиманною водою, закричав:

— Кинь цей мушкет, салага! На тому березі я тобі корабельну гармату подарую! Здирай із себе одяг!

Сашко відкинув карабін й озирнувся. Він ще встиг побачити, як на косі перед густим цепом ворогів раптом підвелись три постаті в тільниках і кинулися врукопашну. Лише на якусь хвильку, на кілька пекельних миттєвостей вдалося їм затримати ворожу лаву. Але й цим дали змогу своїм товаришам проплисти ще якихось три-чотири метри, що відділяли їх од смерті. Ось лава зупинилася, завирувала і знову посунула косою до самої води. Деякі солдати

одразу вскакували в лиман і, беручи вслід за відступаючими, били по них прицільним вогнем.

Сашко помітив, як зойкнув і, щось прохрипівши, зник під водою моряк, що плив попереду нього.

— Прощавайте, братва! Прощай!..— устиг гукнути хтось невидимий хлопчині.

З берега тепер били кучно, перехресними залпами, з доброї сотні карабінів, автоматів, кулеметів і навіть із пістолетів. То тут, то там з пронизливим виттям пролітали над головами моряків міни, після яких лиман вибухав високими фейєрверочними султанами.

— Допливіть за мене! Допливіть! — долинуло раптом до Сашка. Він озирнувся і помітив, що обличчя моряка, який плив якраз за ним, залите кров'ю.

— Назад, три чорти на колісниці! — випередив його рішучий голос Кореня.— Не вертайся! Йому вже не поможеш! Пливи!

Але Сашко пірнув раз, удруге... А випірнувши, побачив неподалік себе велику криваву пляму. Він запізнився лише на якусь мить. На якусь мить! І опинився позаду всіх. З берега побачили це і стріляли тепер тільки по ньому. Чи принаймні Сашкові так здавалося. Рятуючись від куль, він пірнув якомога глибше і, скільки вистачало сил, поплив, намагаючись вийти з-під обстрілу. Страху вже не відчував. Тепер ним володіло тільки нестримне прагнення вирватися з того пекельного кола. Вижити! Дістатися того берега!

— Ти поранений? — почув Сашко чийсь голос уже після третього чи четвертого затяжного пірнання. Минула добра хвилина, перш ніж він спам'ятався, розплющив очі й помітив, що опліч нього справді хтось пливе і що голос йому не причувся.

— Здається, ні. Це ти, Корінь?

— Я. Казав же тобі: не вертайся. І не пірнай, бережи сили. Хоча йдеш ти під водою, наче акула.

— Ти теж не гірше, якщо наздогнав. Тримаймося разом.

— Тепер можна й разом,— погодився Корінь.— Не пливи наввимашки. Швидко стомишся.

З коси і з берегів обабіч неї все ще стріляли по них із такою затятістю, ніби від того, виживуть чи не виживуть ці п'ятеро моряків, залежить остаточний результат війни.

— Нічого, ще трішки — й вони вгомоняться,— мовив Корінь і презирливо додав: — Ми ще побачимо, як цю калюжку перепливатимуть вони самі.

Нарешті стрілянина почала вщухати. Той берег уже був недалеко — тепер Сашко виразно бачив стіни зруйнованих мазанок, що бовваніли на узвишші просто перед ними. Там порятунок. І він уже близько. Треба тільки протриматися.

Коли з оповитого вечірніми сутінками того берега їх нарешті помітили і спустили на воду вутлого рибальського човна, відступаючих залишилося тільки троє. Один із них — моряк, якого Сашко і Корінь підхопили тієї миті, коли, поранений в ногу, він уже прощався з ними.

— Звідки це ви, люди добрі? — вражено запитав старий рибалка, що сидів на веслах.— Невже з того берега?

— Із Севастополя пливемо, батьку! — ще знайшов у собі сили пожартувати Михайло Корінь.— І курс тримаємо на Стамбул. Прийми на борт цього сина морів, бо ще чверть милі — і разом із ним лягли б на грунт. А ми за борти вчепимося. Яхта в тебе, бачу, не з крейсерських.

2

Утрьох вони занесли пораненого моряка до хати рибалки, і господиня, ще досить молода й міцна жінка з мідним від постійної морської засмаги обличчям, заходилася перев'язувати його так швидко і вправно, ніби все життя тільки цим і займалася. Тим часом узбережжя почала обстрілювати ворожа дальнобійна артилерія. Один снаряд вибухнув на горбку поблизу хатини, й осколок зніс частину даху просто над вікном, біля якого рибачка чаклу-

вала над пораненим. І знову Сашка вразило, як досить-таки спокійно сприйняла це жінка. «Звідки в неї стільки волі і витримки?» — здивувався він, стежачи потім, як, вийшовши слідом за чоловіками з хати, рибачка незворушно оглядає дах.

Він уже давно привчився уважно придивлятися до того, хто як поводиться в різних ситуаціях, як переживає страх, горе, жаль. І до душі йому припадали люди стримані в своїх почуттях, які вміли мужньо переносити біль, горе і навіть зневагу.

У книжках, якими зачитувався, у кінофільмах та розповідях бувалих у бувальцях односельців Сашко завжди гостро підмічав усе — вчинок, рису характеру, манеру поводження — що тільки могло б стати прикладом для нього самого. Мріяв стати військовим, командиром. І не просто рядовим командиром — воєначальником.

У класі і просто під час усіляких вуличних ігор та змагань йому не раз доводилося чути, як хлопці й дівчата ділилися одне з одним, хто ким хоче бути. Якби ці мрії справдилися, то все юне покоління сичавців мало б залишити село і стати льотчиками, полярниками, капітанами далекого плавання, артистами, геологами і навіть цирковими борцями. Проте досить швидко Сашко завважив, що всі ці майбутні знаменитості здебільшого були мрійниками і фантазерами. Вони мріяли, фантазували, уявляли себе то морськими вовками, що вивчають далекі острови, то полярниками, що підкоряють Південний полюс. Одначе Сашко так і не міг збагнути, чи роблять вони хоч що-небудь для того, щоб підготуватися до своєї майбутньої професії, хоч на крок наблизити свою мрію до дійсності. Бо якщо нічого не робиш для досягнення своєї мрії, то чого воно варте, таке мрійництво?

Сам Сашко вирішив готувати себе до майбутньої професії і до солдатського життя вже з шостого класу — щойно і в нього з'явилася своя мета. Прочитав усі, які тільки зміг дістати, книжки про давніх та сучасних полководців; від

шкільного вчителя історії та з книжок намагався дізнатись про життя, побут, способи загартування і походи спартанських воїнів та фаланг Філіппа й Александра Македонських. Уже до восьмого класу він загартувався так, що міг купатися в морі від ранньої весни до пізньої осені. Прокидатись намагався о шостій ранку й одразу ж розминався на подвір'ї вправами з великим каменем, а потім біг до моря, що плескалося за півтора кілометра від садиби, і навіть узимку, якщо тільки берег не взявся кригою, по пояс обмивався холодною водою.

Випробовуючи свою силу і волю, він іноді запливав у море так далеко, що хлопці, які ставали свідками цього запливу, не вірили, що зможе повернутися. Кілька разів, коли зривалася завірюха, навмисне заходив далеко в степ, уявляючи себе на безлюдному сніговому острові, де нізвідки чекати порятунку і покладатися можна тільки на себе. А ще — утримуючись від хлоп'ячих бійок та суперечок, намагався виховувати в собі врівноваженість, терплячість. Звичайно, вдавалося Сашкові поки що не все. Не раз бувало, що поміркованість зраджувала його, та й лінощі частенько змагали. Та все ж таки крок за кроком він ішов до того ідеалу воїна, якого намріяв собі і на який намагався бути схожим.

Рибачці судилося ще раз здивувати Сашка.

— А ви що, й не збираєтеся відходити звідси поближче до міста? — здивувався він, прощаючись із господарем. Пораненого моряка вони здали санітарам частини, що окопувалася понад лиманом, і ті відправили його медсанбатівською машиною до госпіталю.— Неподалік переправа, отож за кілька днів тут може заваритися...

— Ні, не підемо ми звідси,— сумовито мовила дружина рибалки.— Ми жили тут завжди. Наші діди й прадіди — теж. Може, вороги й хотіли б, аби ми назавжди пішли звідси. Але нехай не сподіваються — не підемо.

— Ось так, хлопче,— поклав Корінь руку йому на плече. Вони обидва були в старих зношених штанях і давніх

вилинялих сорочках, які знайшов для них рибалка, і тепер скидалися на бездомних подорожан.— Запам'ятай цих людей. Колись треба буде навідатися до них, ще раз подякувати. А поки що ходімо розшукувати морських піхотинців. Будь-який підрозділ. До них і попросимося.

Понад лиманом уже окреслювалися перші лінії позицій, на яких мали тримати оборону піхотинці і невеличкі загони ополченців. Віддалік, за узвишшям, поспіхом заривалися в землю артилеристи. Всі розуміли, що, можливо, завтра тут уже вируватиме бій.

Ідучи по шосе, що веде до Одеси, Сашко раз по раз озирався. Він усе ще бачив хатину рибалки та її господарів, що стояли на пагорбі і дивилися їм услід, і до горла йому підступав згусток жалю і співчуття. Йому таки хотілося вернутись і залишитися з цими людьми до кінця. Те, що вони, двоє бійців, ідуть звідси, залишаючи рибалок на березі лиману, до якого вже підступили вороги, здавалося йому зрадою.

— Дев'яносто дев'ять проти ста, що ми ще повернемося сюди,— немовби вичитав його думки Михайло Корінь.— Але з батальйоном морських піхотинців. Отоді ми покажемо фашистам, що таке «полундра» на переправі.

Сашко не відповів. Але, вкотре вже оглянувшись, раптом сказав собі: «Ну, годі. Став солдатом — значить, вчися дивитись на все, що тут відбувається, очима солдата, а не хлопчиська».

Він ще не дуже чітко уявляв собі, що приховується за цим поняттям «очима солдата», але воно йому сподобалося. І він почав учитися бачити все, що відбувалося в ці лихі дні навколо нього, і саму цю війну очима справжнього солдата.

До села, в якому жив рибалка, вони вже не повернулися. Добувшись попутною вантажівкою до міста, Михайло і Сашко випадково натрапили там на старшину роти моряків, який повертався до своєї частини з провізією, і незабаром опинилися вже в західному секторі оборони, в роз-

ташуванні батальйону морської піхоти. Саме прибувало поповнення. Отож разом із новобранцями їх обмундирували, нагодували, все нібито владналося. Та коли звістка про появу в батальйоні хлопчини дійшла до штабу, там категорично відмовилися зарахувати його до особового складу. У ті дні з міста прибивалося стільки хлопчаків-сиріт і просто шукачів пригод, що штаби військових частин одержали твердий наказ: підлітків на передовій не залишати. Відправляти в тил, навіть якщо й доводиться спроваджувати під конвоєм.

— Теж мені законники! — обурювався Корінь, повертаючись в окопи після чергової спроби вмовити когось там, у штабі батальйону, щоб допоміг зарахувати Сашка червонофлотцем.— Підлітка, бач, брати не можна! А що цей підліток відбивав атаки, ходив урукопашну і переправлявся під вогнем через лиман — це для них уже нічого не значить!

— Ну, чого ти обурюєшся? — незворушно заспокоював його Сашко.— Ну, не зарахували. Все одно звідси, з передової, я не піду.

— Тюті ми з тобою — ось що я тобі скажу. Треба було приписати тобі пару років. І хоча твої неповні шістнадцять написані в тебе на кінчику носа, нехай би потім довели. Наш батальйонний — той одразу сказав би: «Слухай, Корінь, приведи мені ще кілька таких хлопців, і ми витуримо фашистів назад за Дунай».

— Чому ж ми не спробували його розшукати?

Корінь задумливо глянув на хлопчину, і завжди веселі й трішечки насмішкуваті очі моряка здалися Сашкові безпорадними і розпачливими.

— Так нема вже його, батальйонного. І нашого окремого батальйону морської піхоти теж. У штабі сказали. Вже тоді, біля вашого села, нас лишалося чоловік шістдесят з усього батальйону. Навіть роти не набиралося. А ще ж був лиман... Я думав, вижили ті, що пішли через косу понад морем. Але й там братва лишилася на косі, прикриваючи

піхоту, ополченців та обоз. Ну, а що сталося з нашим загоном — сам бачив. А батальйонний був... Таких командирів більше нема й бути не може. Це я тобі кажу, Мишко Корінь з Очакова, який тюльку пасти не любить.

Кілька хвилин вони сиділи мовчки. Ось уже з півгодини на їх ділянці було тихо: ні ворожих атак, ні артобстрілу.

— Е, слухай,— раптом ляснув себе по чолу Корінь.— Є геніальна ідея. Посидь хвилинку, зараз я відпрошуся у взводного — і ми все владнаємо.

Через кілька хвилин вони стояли перед командиром загону ополченців, що окопувався в другому ешелоні, готуючи запасні позиції. Відставному боцманові з якогось пароплава, котрий командував цим загоном, не треба було довго пояснювати, що від нього вимагається. А відмовляти двом хлопцям у милій його серцю формі не дозволяла морська солідарність. Не вдаючись ні до яких особливих формальностей, він своєю владою зарахував ураз «подорослішалого», тепер уже сімнадцятирічного Олександра Філатова бійцем загону й одразу ж відрядив його зв'язковим до роти морських піхотинців, з якою ополченці мали взаємодіяти.

— Повчися, хлопче, в морської піхоти, повчися,— напучував боцман Сашка, розгладжуючи при цьому долонею-клішнею свої добряче посивілі вуса.— День боїв з морячками — як рік у піхоті. Сам би попросився до них, якби треба було рік приписувати, а не десять віднімати. А ви ж там, іржа якірна, бережіть мені хлопчину! — гримнув на Кореня.— Не вбережете — рибі на корм спишу, зрозумів?

— Усе зрозуміло. Весла на воду! — весело відповів за нього Сашко і, штовхнувши Кореня в плече, помчав видолинком до передової. Михайло подався за ним, але з того боку нічийної смуги по них одразу ж відкрили прицільний вогонь. Стріляли троє. Проте морячки так і не залягли, аж поки, петляючи схилом долини, не добулися до своїх позицій.

3

Вони щойно повернулися в окопи. Була контратака. І була рукопашна. Хвилин п'ятнадцять запеклої рукопашної, під час якої в хід пішли вже не тільки багнети та приклади, а й ножі, бляхи ременів і просто кулаки. Це була одна з тих заядлих контратак, яких ворог звичайно не витримував.

— А ти знову піднявся в атаку разом з нами? — докірливо мовив Корінь, осідаючи на дно широкого окопу поруч із Сашком.— Тобі ж наказано було залишатися в окопі. Ти собі як знаєш, але якщо зараз надійде взводний і почне давати тобі накачку, то цього разу я вже за тебе не заступатимусь. Нехай проганяє до ополченців.

— Не прийде більше наш взводний,— зітхнув Сашко.— Вбили його. На моїх очах.

— Що?! — підхопився Корінь.— Що ти, тюлька в мармеладі, верзеш?!

— Убили, точно,— похмурим басом упокорює Михайла велетень-кулеметник Василь Подорожній, який так і ходив урукопашну зі своїм ручним кулеметом. Тепер біля нього чаклував санінструктор — вісімнадцятилітній учень фельдшерського училища, що тільки-но прийшов на фронт добровольцем.— У два багнети вдарили на нього. Одного взводний ще встиг застрілити з пістолета, а Сашко, молодчага, дотягся багнетом до другого.

— Та ну? — знову не повірив Корінь, зиркаючи на Сашка.

— А я його кулеметом довершив. Але що з того? Пізнувато ми обидва підоспіли.

Приголомшений цим повідомленням, Корінь замовкає. І тут озивається ворожа артилерія. Сашко давно помітив, що після кожної атаки фашисти обов'язково хвилин п'ятнадцять «дзьобають» їх передній край з гармат, бажаючи помститися за ще одну невдачу.

— Шкода, що в нас тут артилерії малувато, відповісти нічим! Нехай би і взводного нашого відсалютували,— з люттю проказує Михайло, визираючи з окопу.— Ну і як тобі наша контратака, коли отак збоку на неї глянути? Адже ти останній вискочив. Добре ми з ними зійшлися?

— Непогано зійшлися,— Сашко теж підводиться і, вклавшись грудьми на теплий грунт бруствера, стає поруч Кореня. Просто перед ними — латка первісного незайманого степу, все ще осяяного теплим сонцем, але вже по-осінньому вижухлого, а тепер ще й витолоченого сотнями ніг та встеленого тілами загиблих. Нічийною смугою, відшукуючи поранених, сновигають санітари — і свої, і чужинські. Але ні снайпери, ні кулеметники їх поки що не чіпають. І тому, що вони ось так спокійно, безборонно ходять собі між двома ворожими станами, не звертаючи уваги один на одного,— Сашкові вже навіть не віриться, що недавно тут точився запеклий бій.

Майже всі хлоп'ячі мрії так чи інакше заводили Сашка на поля битв, отож міг давати волю своїй фантазії, щоразу прикидаючи, а як він повівся б у тій чи іншій битві, за тієї чи іншої ситуації. Й ось тепер сам опинився на війні, щоправда, не схожій на жодну з тих, про які писалося в його улюбленій шкільній «Історії». Сашко намагався придивлятися до дій командирів, до того, як бійці поводяться під час ворожої атаки та коли самі піднімаються в атаку, як організовується відступ. Він пізнавав усю цю науку бою з такою вдумливою старанністю, немовби через кілька тижнів сам мав приймати під своє командування щонайменше роту чи, може, й батальйон.

— А все ж таки хороша була контратака,— знову заговорив Михайло, пожовуючи корінець якоїсь травинки.— Жаль тільки взводного... Підучити б рукопашного бою поповнення, і гнали б ми їх під три чорти вибриком.

— Контратака, звичайно, хороша. Але й наших полягло та поранено мало не півроти,— похмуро озвався Подорожній.— Піди глянь, що лишилося від поповнення.

— Там воно,— зітхнув Корінь, киваючи в бік нічийної смуги.— Це точно. Та й бувалих хлопців теж немало полягло.

— Тому що занадто рано піднялися в контратаку,— несподівано для обох них зауважив Сашко.— Нехай би вони ще метрів тридцять пройшли під нашим вогнем. Невже не бачите, що коли фашисти йдуть в атаку, ми в своїх окопах майже не несемо втрат? У німців автомати, там інтенсивність вогню більша. Ті майже викошують усе поперед себе. А в румунів, як і в нас, в основному рушниці, вогонь їх негустий і неприцільний. Отож і втрат вони повинні зазнати вдвоє більше. А ми раз за разом піднімаємося в контратаки, ледве вони встигають вийти з окопів. Тому і втрати майже однакові.

— Во, товаришу ротний, бачили стратега?! — обурився Корінь, звертаючись до капітан-лейтенанта Козарука, худорлявого сорокарічного чоловіка із сивими скронями, котрий саме підійшов до них і чув усю розмову.— Ще й пороху добре не понюхав, а вже вчить, як треба воювати. Не знаю, де й чого ти там, хлопче, начитався, але в моряків своя тактика, зрозумів? Нашої рукопашної фашисти бояться як вогню. Читав, що про нас у газетах пишуть?

— А втрати все ж таки великі. Воювати треба, ну...— Сашко завагався, підшукуючи потрібне слово,— мудріше. Та, мабуть, і хитріше.

— Ні, ви тільки погляньте на цього Ганнібала! Йому не подобається, як воює морська піхота!

— Не гарячкуйте, червонофлотець,— спокійно стримав його Козарук.— Хлопчина має рацію. Не він один помітив, що тільки-но ворожі солдати виходять з окопів, як на наших позиціях уже починає лунати: «Полундра!» Ворог уже почав призвичаюватися до нашої тактики, «полундра» наганяє на нього все менше страху. Але що й цього разу всипали ми їм добряче — це точно,— несподівано закінчив він.— До наступного світанку вони вже сюди не поткнуться — гарантую.

— А будувати свою оборону в три лінії окопів їм не треба було,— мовив Сашко.— Їх розвідка повинна була визначити, що на цій ділянці ми не готові до прориву.

— Ну, припустимо, що розвідка в них налагоджена кепсько. Але якщо вже ти такий стратег... Як би ти повів наступ, опинившись на місці їхнього командира полку?

— Перекинув на цю ділянку ще одну роту і замість того, щоб утримувати триешелонну оборону, розпочав би триешелонну атаку. Але не «психічну», не на весь зріст. Першим повзе ріденький цеп гранатометників. Усі інші прикривають їх сильним вогнем.

— Так, масивним загороджувальним вогнем...— схвально підтримав його ротний.

— Коли перший цеп опинився б посередині нічийної смуги — подав би команду другому ешелонові. Теж плазом. Якщо б ви кинулися в контратаку, то рушничним вогнем і гранатами вас зустріли б усі три ешелони. І тоді третій піднявся б в атаку в самий розпал рукопашної. Але підніматися в контратаку вам було б невигідно. Тоді я підняв би третій ешелон, а два перші, не доповзаючи до окопів, підтримували б його. І так тривало б доти, доки б третій ешелон не досяг позицій першого. А тоді на ваші окопи кинулися б усі три.

— Во дає! — знову ошелешено проказав Корінь, зачудовано дивлячись на хлопця. Його вражало, що ротний вислуховує Сашка з такою увагою, ніби той читає лекцію в академії.— Я ж кажу: Ганнібал! Наше щастя, що досі він не став генералом армії Антонеску.

— Тоді всі інші його генерали наклали б на себе руки,— в тон йому докинув Подорожній.— Із заздрощів.

Тільки ротний відреагував на відповідь Сашка стримано:

— Будемо сподіватись, що сьогодні ворог не атакуватиме нас у три ешелони. А завтра на світанку маємо одержати підкріплення.

— А чому б нам так само, в три ешелони, не вдарити по них? — пробурчав Корінь.— Якщо вже ми виростили в себе такого стратега?

— Для цього в нас не вистачить сил,— пояснив Сашко.— А якщо атака і вдасться, то не втримаємося потім у захоплених окопах.

— Абсолютно точно,— підтримав ротний.— Нас учили тактики морського бою, а виявилося, що стали ми прісною степовою піхотою. І не завадило б нам мати у себе кілька хороших піхотних офіцерів. Ну, пішли, Ганнібал,— поклав руку Сашкові на плече,— посидимо, поговоримо. Давно придивляюся до тебе. Про цю ешелоновану атаку десь вичитав?

— Та ні, просто прикидаю, як би вчинив я сам.

— Все ж таки ти серйозно цікавишся тактикою бою. Мрієш стати офіцером?

— Досі мріяв. Але тепер, коли сам потрапив на війну і на власні очі побачив, що це таке...

— А мені здається, що навіть все те, що ти бачиш на війні, мрії твоєї не вбило. Евакуювати б тебе до Севастополя, а там звернувся б до командування... Направили б тебе до нахімовського училища. А згодом став би морським офіцером.

— Я не буду евакуйовуватися. Навіть якби й трапилася така можливість. Залишуся тут, з вами. Та й потім... Адже діяли у нас в громадянську партизани. І підпільники теж діяли. Будуть вони й тепер.

— Знаєш, що я в тобі помітив? Хоч літами для війни ти ще не вдався, але характер командирський у тебе вже проявляється.

У пошарпаному вибухами, напівзасипаному глиною бліндажі ротного вони просиділи майже годину. Капітан-лейтенант розпитував Сашка про сім'ю (йому чомусь здалося, що хлопчина походить з родини військових), про рідне село, улюблені книжки. А потім трохи розповів про себе — як став курсантом військово-морського училища, а зго-

дом — уже п'ятим у своєму роду морським офіцером; про перші бої Дунайської військової флотилії, у якій він служив, і перший у цій війні десант на ворожу територію — правий берег Дунаю, під час якого моряки і прикордонники захопили місто Кілію-Веке та острови Татару і Даллер.

Сашка спочатку здивувала і ця приязнь, і балакучість капітан-лейтенанта. Не так часто сорокарічні люди говорили з ним, як з рівним, та ще й ділилися спогадами. Але, дізнавшись, що десь у захопленому ворогом Миколаєві залишився п'ятнадцятилітній син Козарука, майже його, Сашків, одноліток, зрозумів: капітан-лейтенант сумує за сином.

Козарук саме радив хлопчині роздобути десь книжку про Цусімську битву, коли з глибини ворожого тилу залпом ударила важка артилерія. А вслід за першими вибухами пролунало чиєсь розпачливе: «Санітари! Сюди!».

«Про Цусімську битву книжку написали. Цікаво, чи напише хто-небудь історію цієї битви,— подумав Сашко, лежачи в окопі неподалік командирського бліндажа і перечікуючи черговий залп. Дожити б до появи цієї книжки і прочитати її. Невже там не знайдеться місця хоча б для одного-єдиного рядочка про наш батальйон морської піхоти?»

Коли після останнього і найближчого до нього вибуху Сашко підвівся й, обтрушуючись від глини, очманіло розвернувся, то перше, що він побачив,— велика вибоїна на місці бліндажа, в якому лише дві-три хвилини тому попрощався з капітан-лейтенантом. Хотів кинутися до руїн, але наступної миті побачив, що ротний — живий і неушкоджений — сидить неподалік нього, у кулеметному гнізді, метрів за двадцять від вирви.

— Досі не збагну, чому вискочив із бліндажа,— проказав капітан-лейтенант, дивлячися при цьому не на Сашка, а просто перед собою.— Саме задзвонив телефон, а я, замість того, щоб підняти трубку, вискочив. Про тебе подумав: раптом загинув?! Так ти і врятував мене... синку.

4

З легкої руки Кореня в роті за Сашком так і залишилося прізвисько Ганнібал. Але воно зовсім не ображало хлопця. Навпаки, радів, що з появою цього прізвиська вже ніхто не наважується звати його юнгою. Сашкові здавалося, що саме оце «юнга» заважало морякам ставитися до нього, як до рівного. Широкоплечий, не за роками міцний, хоробрий якоюсь холодною, розсудливою хоробрістю, Сашко за цей місяць настільки встиг прижитися серед морських піхотинців, що його вже намагалися переманювати в інші роти, немовби сама присутність Ганнібала була доброю прикметою.

Особливо закріпилося це прізвисько, а водночас і повага до хлопця, по тому, як морякам вдалася одна невеличка операція, запропонована Сашком.

Якось туманного осіннього вечора ротний вирішив послати Кореня і Подорожнього в розвідку. На цій ділянці фашисти захопили розлоге узвишшя, що підковою вклинювалося в оборону моряків, нависаючи над ними, наче зажерливий дракон. Звідси фашистам зручно було і вести обстріл, бо позиції наче на долоні, й атакувати; стримувати ворожі атаки, що лавиною накочувалися з узвишшя, з кожною годиною ставало все важче й важче. Треба було або негайно відбити в противника цю висоту, або ж відступити. Одначе відступати вже нікуди — позаду передмістя. Корінь та Подорожній і мали розвідати, що там, на «підкові» і за нею, коїться, та привести «язика».

Посилали двох, проте в останню мить третім до них напросився Сашко.

Опинившись за ворожими окопами, розвідники бачили, як на позиції потай, невеличкими групами прибувало й прибувало підкріплення.

— Мені здається, що нам і не треба зараз ніякого «язика»,— прошепотів Сашко Михайлу Кореню, що був старшим групи.— Полежте тут, я зараз повернуся до своїх.

— Чого це ти? — не зрозумів Корінь.

— Є ідея. Потім поясню. Я швидко.— І тим самим порослим яром, яким вони пробралися в тил ворога, подався до своїх.

Розмова з капітан-лейтенантом була недовгою.

— На узвишшя прибула майже рота поповнення. Отже, вранці підуть в атаку,— доповідав Сашко командирові.— Якщо братимемо «язика», можемо нашуміти. А все зрозуміло і без нього.

— І що ваша група пропонує? — нетерпляче перебив ротний.

— За цим узвишшям-підковою густі зарості терну і шипшини. Пошліть зі мною ще хоча б десятьох бійців. Я приведу їх у тил, і ми заляжемо в заростях. Щойно фашисти піднімуться в атаку, підповземо до окопів, захопимо обидва кулемети і вдаримо їм у тил. А потім, як завжди, пролунає «полундра». Поки вона лунатиме, ми протримаємося і «підкова» буде нашою.

— Це і Корінь з Подорожнім так вважають? — замислено і водночас недовірливо запитав ротний.

— Звичайно,— впевнено відповів Сашко, хоча ні з Коренем, ні з Подорожнім цього плану він не обговорював.— Якби ви пішли з нами в розвідку, то прийняли б точнісінько таке ж рішення.

— Ну гаразд, мені потрібно кілька хвилин, щоб усе обдумати й узгодити з командуванням. Хлопці, ти кажеш, сховалися надійно?

— Там може сховатися цілий взвод.

Ротний вийшов з бліндажа і зі спостережного пункту кілька хвилин мовчки оглядав узвишшя, що тепер, під темно-сірим нічним небом, нагадувало корпус велетенського корабля, викинутого жорстоким штормом далеко у прибережний степ. Капітан-лейтенант прикидав, вагався, зважував.

Так нічого й не відповівши Сашкові, він повернувся до

себе в бліндаж, зв'язався з командиром батальйону і виклав цей план йому.

— Ні, ідея не моя,— ледь помітно всміхнувся капітан-лейтенант, відповідаючи на запитання батальйонного.— ...Та є тут у нас один такий ротний Ганнібал. Во-во, Філатов. Ходив у розвідку. Двоє бійців залишилося за ворожими окопами, а він повернувся. І клянеться провести групу так, що ніхто й ліктя не подряпає. Тільки вранці мені потрібне буде підкріплення. Може, ополченців сюди хоча б взвод? Єсть. Розпочинаємо.— А поклавши трубку, одразу посуворішав: — Ну, ти сам усе чув, Ган-ні-бал! Тому дивись, не підведи. Групою командуватиме старшина Корінь. А тебе призначаю помічником. Хвилин через десять ми вдаримо з кулемета, щоб спровокувати перестрілку,— пообіцяв на прощання Сашкові.— За стрілянниною не так дослухатимуться, що там діється в яру.

Під кулеметну перестрілку Сашко й одинадцятеро червонофлотців один за одним переповзли через нейтральну смугу. А потім, почекавши, поки блідо-червоний місяць розчиниться у величезній, теж схожій на підкову, хмарі, нечутно поповзли ледь примітною стежиною, яка в'юнилася схилом яру, між кущами шипшини, повз кулеметника, що сидів у своєму гнізді за якихось п'ять-шість метрів вище.

— Що за військо? — нашорошився Корінь, зустрівши Сашка край гущавини. — Це що, всі за «язиком»?

— Спокійно, старшина, зараз усе поясню. А поки що приймай і розквартировуй підкріплення.

Щойно моряки роззосередилися під кущами, як тильною стороною поближнього рогу підкови почало підніматися ще з п'ятнадцятеро ворожих солдатів. Вони йшли скрадаючись, безгучно, аби нічим не видати появи на передовій.

— Тюлька в мармеладі,— пробурчав Корінь, коли підрозділ чорним потоком влився в окопи.— Набиваються в окопи, наче в мішок.

— Довго в такій тісняві війська не маринуватимуть,— озвався Подорожній.

— На світанку, після артпідготовки, підуть на наші окопи,— погодився Сашко. І тільки тепер розповів Кореню, що він задумав і як цей задум був зустрінутий ротним і батальйонним.

— Ну от, взяли на свою голову,— простогнав Корінь.

Сашко знав, що кому-кому, а Кореню план не сподобається: не любив вилазок у тил ворога.

Вдосвіта, коли холодне осіннє сонце ще тільки прокльовувало, наче немічне пташеня, синю шкаралупу світанку, фашисти мовчки, без жодного пострілу, вийшли з окопів. Вони знали, як порідів батальйон моряків, що тримав оборону по той бік долини, і тому йшли без пострілів, на повний зріст, трьома (саме трьома, Сашко одразу завважив це) густими шеренгами. Долину вкривав густий туман, і фашисти сподівались, що в окопах морської піхоти їх атакуючий цеп помітять, лише коли він пройде майже половину нічийної смуги.

Услід за тими, що наступали з узвишшя, посунули і сусідні роти, що тримали оборону обабіч підкови. Щоправда, там було тільки по одному ріденькому цепові, які мали відволікти на себе вогонь і забезпечити прорив. Здається, все продумали і передбачили фашисти. Проте ніхто з них не помітив, як на вершину та схил яру заповзають групки моряків, і навіть два чи три постріли, що пролунали в окопах, коли моряки знищували кулеметні обслуги, теж не привернули особливої уваги фашистів. Лише тоді, як з узвишшя, в спину їм, ударили одразу три кулемети і зі своїх же окопів полетіли гранати, а морська піхота озвалася таким густим кулеметно-рушничим вогнем, що, здавалося, простріювався кожен міліметр простору, фашисти зрозуміли: сталося щось непередбачене!

Психічна атака захлинулася, почалася паніка, і солдати відбірного, як виявилося згодом, румунського полку кинулися врізнобіч, намагаючись сховатися від кинжального

вогню в окопах обабіч узвишшя. Тоді, наче очікуваний грім небесний, пролунало над долиною могутнє: «Полундра!». А ще за кілька хвилин моряки захопили окопи і погнали ворога у відкритий степ, відкинувши його на цій ділянці майже на два кілометри.

Коли моряки повернулися з атаки обживати ворожі окопи, ротний розшукав Сашка й міцно обійняв його.

— Дякую за розвідку і за операцію, хлопче. До історії цієї війни вона, може, й не ввійде; знаєш, історики — люди вередливі, їм подавай баталії за участю дивізій, армій, фронтів. Але охоту у ворога прорвати оборону на цій ділянці ми відбили днів на п'ять, це точно. І медаль «За відвагу» ти заслужив. Про неї і клопотатимусь перед командуванням.

Ні Козарук, ні Сашко Філатов не думали тоді, що це їх остання зустріч, остання розмова. Десь за годину, під час нальоту ворожих штурмовиків, що в кілька заходів «прасували» висоту, капітан-лейтенант був смертельно поранений в голову і помер на ношах санітарів. Дізнавшись про це, Сашко втік у старі окопи в долині і довго просидів на самоті біля того місця, на якому застав капітан-лейтенанта після прямого влучання снаряда в бліндаж. Він пригадував ротного таким, яким запам'ятав тоді — дивом врятованого, живого й неушкодженого...

5

...Той день, якого Сашко так боявся, настав. Його викликав командир батальйону і тоном, що не припускав жодних заперечень, сказав:

— Боєць Філатов, наказую вам повернутися до себе, в загін ополчення, і віднині знову перебувати в розпорядженні його командира.

«Знову перебувати»! — хмикнув Сашко.— Ніби не знає, як я потрапив сюди». Проте вголос відповів, як і належало:

— Єсть повернутися до загону ополчення.

Капітан третього рангу здивовано глянув на Сашка. Він чекав, що той обурюватиметься, проситиме залишити його в батальйоні... Зрозумівши, що всього цього не буде, вкотре вже відзначив про себе: «Ну що ж, чого-чого, а характеру цьому хлопчині не бракує».

— До того ж, вам належить виконати важливе завдання: передасте командиру ополченців цей пакет. В разі небезпеки пакет підлягає знищенню.

— Єсть.— Сашко попрямував до виходу, але вже на порозі капітан третього рангу раптом зупинив його:

— Почекай, я не хочу, щоб ми розсталися ось так... Зрозумій, я змушений відправити тебе. Там, де опиниться наш батальйон завтра чи післязавтра, буде ще жахливіше пекло, ніж тут. Ти хоробро воював, і мені не хочеться, щоб пішов з батальйону з образою в душі. Нічого страшного. Повернешся додому, дочекаєшся нашого повернення. Принаймні тут у тебе з'являється шанс пережити цю війну. Ось так. Ну а про все інше дізнаєшся завтра вранці.

«Отже, евакуація...» — здогадався Сашко. І сам собі не повірив. Не може такого бути! Ну, нехай піхота, льотчики. Але невже й моряки залишають Одесу? Невже був такий наказ? Адже ще вчора в батальйоні були впевнені, що Одесу оборонятимуть до останнього патрона, останнього бійця. Ні, тут щось не те!

Вийшовши від командира батальйону, Сашко ще забіг на кілька хвилин в роту, щоб попрощатися з Коренем. Михайло ні про що не розпитував. Посиділи, помовчали, а коли Сашко вже зібрався іти, матрос видобув з речовика пістолет, чотири обойми патронів до нього й віддав Сашкові.

— Візьми, трофейний. Я його на тій горі-підкові добув, коли в розвідку ходили. Може, колись знадобиться. А собі я ще підшукаю. В розвідці незамінима штука. Тільки ж дивись, не попадися з ним.— Вони міцно обнялися.— Ну, прощай, Ганнібале. І звела ж нас доля, три чорти на колісниці! Але ми ще зустрінемося. Ось побачиш.

Коли стемніло, моряки непомітно, невеличкими групами

залишили окопи, відійшли до передмістя і разом з іншими підрозділами подалися в порт, де на них уже чекали кораблі, що мали переправляти війська в Крим. Їх місце в окопах зайняли ополченці. До світанку вони повинні були пострілювати в бік ворога, вдаючи, що нічого не сталося, оборона Одеси триває. А вранці ополченці, теж не привертаючи уваги ворога, розійшлися по домівках, залишивши тільки останні невеличкі заслони з добровольців. Більшість із них поверталася в місто зі зброєю, ховаючи її до часу в надійних місцях. Деякі одразу вирушали в катакомби, приєднуючись до заздалегідь утворених там підпільно-партизанських груп.

— А ти ж куди підеш? — поцікавився в Сашка Кирило Васильович Долинюк, літній сизовусий ополченець, який був у загоні за взводного. Сашко вже встиг трохи познайомитися з ним і знав, що в громадянську Долинюк партизанив в одеських катакомбах. Через це одразу й пройнявся до нього якоюсь особливою повагою.

— Не знаю. Мабуть, повернуся до свого села.

— Але ж ти не зможеш повернутися туди зараз або за кілька днів. Місто буде в стані облоги. На кожному кроці застави, патрулі, перевірка документів. Перші дні окупації завжди найстрашніші. Вже хоча б тим, що в ці дні треба звикати до свого рабського становища, вживатися, придивлятися до окупаційних порядків і до людей, яким ще вчора нібито й довіряв, як самому собі, а сьогодні вже думаєш: «А хтозна, як вони тепер поведуться?» Повір мені, я пережив кілька окупацій.

— До села тепер справді не пробитися. Доведеться поки що побути десь у місті. Але зброї складати не збираюся.

— Якщо в місті, тоді підеш зі мною,— мовив Долинюк. Його вразило, з яким стоїчним спокоєм говорить цей хлопчина про своє майбутнє. Знаючи, як Сашко воював, був упевнений: спокій цей не награний.— Перебудемо першу хвилю разом. Спробую влаштувати тебе на завод, на якому сам працював.

— А хіба заводи працюватимуть?

— Який ти наївний, хлопче! Та перше, за що вони візьмуться,— це за відродження заводів. Тільки, звичайно, пристосовуватимуть їх уже до потреб своєї армії. І в перші ж дні накажуть усім колишнім робітникам під загрозою смертельного вироку з'явитися на свої робочі місця. Працюватимуть, звичайно, лише окремі цехи, ремонтні майстерні.

— Я не працюватиму на ворога. Невже ви думаєте?..

— Думаю,— лагідно перебив його старий робітник.— Я думаю. І ти, добряче подумавши, теж заспокоїшся і погодишся. Тому що тепер нам усім треба думати, як захищати місто, коли захищати його вже, здається, нікому. Зрозумів? А ось одяг тобі треба змінити. Ти ж знаєш, що моряків фашисти прозвали «чорною смертю». Ось побачиш: першими на вулицях хапатимуть людей у бушлатах. І мститимуть їм найжорстокіше.

Певний час Сашко разом з двома іншими молодими ополченцями переховувався в катакомбах. І лише коли окупанти оголосили, що завод, на якому колись працював Долинюк, знову починає діяти, робітник узяв його з собою, поговорив з майстром, призначеним із німців-колоністів, і того ж дня Олександр Філатов одержав дозвіл на проживання в місті, перепустку на завод і довідку про те, що він є учнем токаря. Ця довідка й дозволила йому незабаром, не побоюючись перевірок, добутися до свого села.

Зустріч з матір'ю, яка вже й не сподівалася побачити сина, з Володею Рудниченком, Анатолієм Куштою, Миколою Юрченком та іншими однокласниками й просто друзями так схвилювала хлопця, що йому вже й не хотілося повертатися до міста. Хоча на селі з'явилися староста, управа, що по-румунськи звалася примарією, і на вулицях теж коли-не-коли можна було побачити ворожих солдатів, але все ж таки Сашкові здалося, що дихається тут якось вільніше, ніж в Одесі. Все ж таки тут ніхто не запроваджував комендантської години, не вешталося стільки патрулів, не було таких частих облав, не існувало шибениць, залож-

ників і безлічі наказів, майже кожен з яких закінчувався словами: «За порушення цього наказу — смертна кара». Батьківська домівка, шкільні друзі, пустельний берег, що навіть зараз, на початку зими, приваблював своїм безлюддям і тишею, з якого відкривалася така омріяна ним у дитинстві морська далина... Іноді Сашкові здавалося, що все пережите ним восени — всього-на-всього химерний сон, з якого він довго й тяжко виривався, щоб знову повернутися у світ свого дитинства, юності.

Ну а боротися з ворогом можна й тут, у селі, на приміських степових дорогах. Он, у громадянську, по навколишніх степах діяв цілий партизанський загін.

До похмурого в цю слякотну грудневу пору, пригніченого страхом і проголоддю міста він повертався неохоче, як до моторошної в'язниці, з якої навряд чи колись вдасться визволитись. І хоча настроєм та сумнівами своїми з Долинюком не поділився, той одразу помітив, з якою неохотою приходить Сашко на завод, як усе важче вдається йому терпіти й змовчувати майстрові, поліцаям, жандармам, що раз у раз навідувалися в цехи з обшуками, і зрозумів, що поїздка до села не минулася для хлопця безслідно. Це турбувало старого робітника. Сашко потрібен був на заводі, з його допомогою Долинюк мав намір створити підпільну групу серед підлітків, які працювали там. На Філатова, хлопця, перевіреного в боях, він покладався, як на самого себе. Може, тому старий робітник не одразу й наважився поговорити з Сашком про його плани щодо міста. Одначе після конфлікту Філатова з якимось настирливим чоловічком, який чіплявся до хлопця з провокаційними розмовами, Долинюк зрозумів, що той може не стриматися, зірватися й накоїти лиха.

— Ну, гаразд, мені все зрозуміло. Тому сповіді від тебе не вимагатиму. Одне скажи: коли думаєш повертатися до своєї Сичавки?

— Та хоч зараз. Не можу я тут працювати... на ворога.

— А в селі на кого працюватимеш? — стиха запитав ста-

рий робітник, проте одразу ж додав: — Не в цьому справа, хлопче. Всі ми опинилися зараз в окупованій зоні. Просто ти відчув, що в своєму селі, де маєш стількох рідних і друзів, пережити все це тобі буде значно легше. Адже так?

— Не треба говорити зі мною, наче з хлопчиськом.

— Ну-ну, не ображайся,— поплескав його по плечу Долинюк.— Якщо справді вирішив повернутися, то я хотів би звести тебе з однією людиною, яка давно цікавиться всім, що діється по навколишніх селах.

— З підпільником? — враз ожив Сашко.

— Так одразу й з підпільником...— хитрувато всміхнувся Долинюк, почекавши, поки їх обійде патруль поліцаїв.— Просто ця людина сама не від того, щоб час від часу навідуватися до якогось села. І завести там знайомих. Адже ти знаєш, як зараз важко з харчами.

— Ну конспіратори! — обурився Сашко.— Невже не можна говорити по-людськи хоча б зі мною? Ми що, не в одних окопах були?

— Тут, в окупованому місті, свої окопи. І позиції нові, незнайомі,— ухильно відповів Долинюк.— Слухай мене уважно. За будь-яких умов тобі доведеться ще з місяць побути на заводі, щоб не накликати на себе й на мене гніву і підозри начальства. Адже я так просив за тебе, рекомендував, запевняв. Сам розумієш: моя репутація «чесного трудівника» заводу, який знаходиться поза будь-якою підозрою, має залишитися такою ще надовго.

6

Зустріч дещо розчарувала Сашка. Сподівався, що Долинюк все ж таки зведе його з одним із керівників підпілля, досвідченим чекістом, якого, можливо, спеціально закинули сюди, в далекий тил ворога. А господинею квартири на одній з вуличок Молдаванки, на яку привів його Долинюк, була невисока на зріст, миловида

123456789101112

жінка, з тихим, повчальним голосом учительки молодших класів. Перш ніж впустити гостей, вона визирнула, чи нема в дворі ще когось, тоді швидко зачинила за ними двері і, короткозоро мружачись, уважно придивилася до обличчя Сашка. Так могла придивлятися тільки людина, яка знала, що вдруге побачить його, можливо, через кілька місяців або й через рік, і прагнула будь-що запам'ятати не тільки риси обличчя, а й найхарактерніші прикмети.

— Ну, мені треба поспішати,— подався Долинюк до дверей, щойно господиня подала Сашкові малесеньку і надзвичайно ніжну руку.— Дорогу назад ти знайдеш.

Сашко звернув увагу, що Долинюк так і не назвав її на ім'я та по батькові і взагалі не перемовився з господинею навіть кількома словами, нібито й самі вони бачаться вперше. Жінка навіть із ввічливості не намагалася затримати його, пригостити чаєм. Напевне, подумав хлопець, навідується сюди не так вже й багато людей, але й ті, що навідуються, вважають за краще не затримуватися. Очевидно, цього вимагала конспірація, ази якої з допомогою Кирила Васильовича Сашко вже почав засвоювати.

— У нас є десять хвилин, хлопче,— не сухо, але й не занадто привітно мовила жінка, назвавшись перед цим Валентиною Степанівною. По тому, як вона тихо й невиразно проказала своє ім'я, Сашко визначив, що й воно, мабуть, теж конспіративне, вигадане. Чи принаймні Валентина Степанівна не бажала, щоб гість запам'ятовував його.— Тому одразу до діла. Коли ти маєш намір повертатися до Сичавки?

— Через тиждень. Кирило Васильович уже говорив з майстром. Той не заперечує.

— Це добре, що ти повертаєшся туди. А головне, хочеш повернутися. Чесно кажучи, ми вже збиралися просити тебе про це.— Сашко не став уточнювати, кого вона має на увазі, говорячи «ми», і від чийого імені, від якої організації говорить. «У нашій справі чим менше знаєш, тим краще для всіх»,— казав з цього приводу Долинюк, радячи, як

треба конспірувати роботу молодіжної групи.— Щоправда, Кирило Васильович до часу не знав про цей намір і мав щодо тебе свої плани. Гарнізон у вашому селі великий?

— Та ні, військових зовсім нема. Жандармський пост і кілька зрадників-поліцаїв. Військові тільки зупиняються, їдучи до Одеси або добуваючись до Миколаєва чи Очакова.

— Я бувала в Сичавці. Але давненько. Наскільки я пам'ятаю, дорога на Миколаїв проходить якраз через село?

— ...І я можу бачити, які частини фашисти перекидають на Миколаїв і взагалі за Південний Буг,— одразу вловив нитку її думки Сашко.

— Ну, розвідка знадобиться нам значно пізніше. Коли з'явиться надійний зв'язок із Москвою. Поки що твоє завдання — створити невеличку підпільну групу. Нехай для початку там буде не більше п'яти-шести осіб. Знайдеться в тебе стільки надійних хлопців?

— Думаю, що знайдеться. Якщо, звичайно, займатимемося не тільки розвідкою та листівками, а й боротимемося зі зброєю в руках.

— Бо інакше хлопцям буде нецікаво,— ледь помітно всміхнулася Валентина Степанівна. І знову ж таки то була посмішка вчительки, яка поблажливо вислуховує фантазування учня, що недбало поставився до домашнього завдання.— Дійде справа і до збройної боротьби. Тільки не вдавайся до цього одразу, поки нема достатнього досвіду підпілля. Вас негайно викриють, і всі ви загинете. Це страшна війна, й умови боротьби в ній надзвичайно жорстокі.

— Про війну я вже маю деяке уявлення,— стримано нагадав Сашко, побоюючись, що Долинюк міг і не розповісти цій жінці про нього.

— Знаю. Те, що нам потрібно знати про тебе, ми знаємо. Так-от, в групі повинно бути не більше п'яти-шести осіб. Але надійних людей, на яких можна було б покластися і яких у вирішальний час можна буде залучити до боротьби, у вас повинно бути значно більше. Звичайно, ці

люди не повинні знати всіх членів групи. Контактувати з кимось одним, і то не обов'язково з тобою. Іноді треба буде допомогти якомусь із партизанських загонів «катакомбників» продуктами. Комусь просто знадобиться на тиждень-другий зникнути з міста. Й отоді ми будемо вдячні вам за кожну сільську хату, в якій нас можуть привітно прийняти.

— Зрозумів. Такі хати у нас будуть.

— Ну, а форм боротьби існує чимало. Наприклад, листівки. Для початку кілька сотень листівок ти одержиш від Кирила Васильовича. Порушуйте телефонний зв'язок, тільки намагайтеся робити це десь за селом. В степу, на місці боїв, могла залишитися зброя. Треба буде зібрати її. Взагалі зброю слід роздобувати будь-якими шляхами. Настане час, коли вона знадобиться й вам. А поки що допомагатимете нею партизанам та підпільникам. Особливо цінуються пістолети і гранати,— стиха проказала вона і ніяково всміхнулася, розуміючи, що завдання це не з легких.— Катакомби починаються вже неподалік вашого села, на правому березі Григорівського лиману. Отже зв'язатися партизанам з кимось із вас буде неважко.

Щойно вона сказала: «Все, наш час минув», як двері відчинилися — і на порозі постала висока худорлява жінка з занадто блідим і занадто сумним обличчям. З'явилася й одразу ж зникла.

— Ось і господиня. Все гаразд. Я піду першою. Потім ти.

— Хіба ви не тут живете?

— Ні, звичайно. Це і є явочна квартира. Зваж, яка б потреба не виникла, не пробуй розшукувати мене тут. А де саме я живу, цього не знає ні господиня квартири, ні Долинюк. У селі складніше, там всі знають усіх. Тому кожні збори групи намагайтеся під щось маскувати: день народження, вечірка з танцями... Ось так. Ну, будемо вважати це останньою моєю порадою. До зустрічі. Нехай тобі щастить.

Вона поспіхом потисла Сашкові руку й вийшла. Коли через кілька хвилин він опинився на подвір'ї, то побачив, що сумнолиця господиня стоїть біля воріт й уважно придивляється до якихось двох чоловіків, що, не поспішаючи, бредуть по той бік вулиці. На землі перед нею була простелена ряднина, на якій чорніла купка пряженого насіння і стояла скляночка. Нічого дивного чи підозрілого: торгує жінка насінням. На Сашка вона навіть не глянула. Пройшовши з півкварталу, хлопець обережно озирнувся. Біля воріт уже нікого не було.

7

П'ять машин з укритими брезентом кузовами вони пропустили. Це йшла колона. В кабіні кожної машини було по два фашисти: водій і супроводжувач. А в кузові третьої сиділо з десяток солдатів, які горлали пісню і реготали. Звичайно, заманливо було обстріляти їх. Але в такій колоні обов'язково є офіцер, а він досить швидко зрозумів би, що нападаючих тільки двоє й на озброєнні у них рушниця і пістолет. І що розгрузлим від першої весняної відлиги степом далеко їм не втекти.

Поклавши руку на плече Володі Рудниченка, щоб той не гарячкував, Сашко мовчки стежив, як виборсується на підйомі остання машина. На самому гребені, за яким починалася рівнина, мотор нервово зачахкав і мало не заглух. Сашко уявив собі, як водій розгублено переключає швидкість, як натискає на педаль газу.

— Хоча б не заглух! — майже простогнав він.

— І тоді вдаримо по тій, шостій, що йде окремо? — зрозумів його задум Володька. Невисокий, худорлявий, з обличчям, густо засіяним ластовинням, він завжди здавався Сашкові значно молодшим, ніж був насправді. Хоча силою Володька похвалитися не міг (недарма Сашкові не раз доводилося захищати його в хлоп'ячих сутичках), зате він умів берегти таємницю. Та й дружили вони з раннього ди-

тинства. Рудниченко став першим хлопцем на селі, якому Сашко довірився.

— І тоді вдаримо. Бо потім до самого світанку тут може не з'явитися жодної.

— А якщо й там охорона?

— Щось не схоже. Але вдаримо в будь-якому випадку.

Вони влаштували свою засідку у вибитій весняною водою вирві, за невеличкою кам'яною брилою, яка випиналася із землі, нагадуючи кожному приїжджому, що під степовою травою приховується величезне кам'яне плато, помережане давніми напівзабутими штреками катакомб. Дорога була метрів за двадцять од них. А далі — море. Позаду — положистий схил долини. Нападати треба було так, щоб ворог або гинув, або втікав. Їм самим відступати ніяк.

Та ось остання машина колони, натужно ревучи, ніби вповзала на захмарний гірський перевал, досягла гребеня і розчинилася у похмурому просвітку між сірими кучугурами, що у сутінках надвечір'я здавалися горбами велетенського верблюда.

Тепер хлопці знову перевели погляди на ту, шосту, машину. Вона теж почала брати підйом, але Сашко і Володя вже не сумнівалися, що наздогнати колону і спокійно добутися до міста вона не зможе. І позаду неї, в долині і на схилі жодного вогника.

— Думаєш, що коли ми почнемо стріляти, колона не зупиниться? — стиха запитав Володя.

— Навпаки, водії додадуть швидкості. Стріляють десь позаду, кому захочеться встрявати в бій в степу, та ще й пізнього вечора?

— Мабуть, так воно й буде.— Незграбний, у завеликій батьковій ватянці, Володя Рудниченко сидів за каменем, тримаючи націлений на дорогу пістолет обома руками. Ніби припав до кулемета. В іншій ситуації це, можливо, й розсмішило б Сашка. Чого гріха таїти, він не раз дозволяв собі по-дружньому підсміюватись над цим худорля-

вим і на диво сором'язливим хлопчиною. Але зараз він розумів стан Володі. Перший у житті постріл, перша засідка, перший, нехай невеличкий, але все ж таки бій. Сашко добре пам'ятає, як тремтів у його руках карабін, коли неподалік звідси, в сусідній долині, йому довелося відбивати першу атаку ворога.

Здавалося, що машина зупинилася десь на середині підйому. Сашко навіть прислухався, чи гуде мотор. Ні, працює. Просто і в нього здають нерви. Ось машина майже порівнялася з ними. Ще побачивши її на схилі, він сказав Володі, що вона схожа на бензовоз. І не помилився. «Добре було б, якби в кабіні виявився лише водій»,— подумав він, припадаючи до приклада карабіна. І знову нагадав Володі:

— Цільсь по кабіні. Треба зупинити. Якщо водія не поцілимо, стріляй по бакові.

Тільки-но пролунали перші постріли, машина зупинилася, а потім розвернулася і, задкуючи, почала насуватися на хлопців.

— Не стріляй! — гукнув Сашко, поклавши карабін біля Володьки, і, тримаючись праворуч бака та пригинаючись, кинувся до задка машини. Залишалося зробити кілька кроків, коли машина втрапила задніми колесами у придорожній виярочок і зупинилася. Тримаючи пістолет напоготові, хлопець шарпонув двері кабіни і ледве встиг відсахнутися. Мертвий водій падав просто на нього. В машині він був один.

Сашко озирнувся. Володька наближався до машини, незграбно виставивши поперед себе карабін. Своєму пістолетові він уже, мабуть, не довіряв.

— Сюди! Сміливіше! — твердо наказав Сашко. Він хотів побачити, чи подолає Володька страх і невпевненість.— Візьми в кабіні карабін водія і спорожни патронташ.

А сам крутнув кран позаду бензовоза. Звідти вицідилася тонка цівка пального. На жаль, бак був майже порожній. Але це вже не мало особливого значення.

— Відходь! — наказав Володьці.— В степ! — А помітивши, що той чомусь і досі возиться з патронташем, швидко розстібнув у вбитого ремінь, подав його товаришеві, а карабін водія закинув за плече.

Сашко біг за другом, раз у раз озираючись на яскраву пожежу, що розгорялася позаду них. У степу, по той бік долини, таки з'явилися два червонуваті промені фар, але це вже не дуже турбувало його. Доки машина наблизиться, доки зрозуміють, що сталося...

— Не забігай на сніг,— укотре вже нагадав Володьці.— Тримайся поміж латками, не залишай слідів.

— Гадаєш, вони можуть піти по сліду?

— Хоча ми й на своїй землі, але в тилу у ворога. Треба привчатися до партизанської тактики, до обережності.

Вони саме перебредали струмок, що жебонів під почорнілою кригою якраз посеред долини, коли на дорозі пролунав вибух. І хоча були вони вже досить далеко, обом здалося, що крижана хвиля вибуху наздогнала їх і потім ще довго переслідувала, доки вони в обхід, степом, щоб ніхто не завважив, що йдуть від дороги, пробиралися до своїх домівок.

— Хотів би я мати твою витримку,— майже прошепотів Володька, міцно тиснучи Сашкові руку.— А там, на дорозі, ми їм ще покажемо. Нехай після заходу сонця туди не потикаються.

— Наша перша операція вдалася — ось що головне,— ухильно відповів Сашко.— І добре, що ми почали саме з такої операції, зі справжньої, збройної боротьби. Втрати одного бензовоза з водієм фашистська армія, може, й не відчує. Але побачиш: завтра по всіх навколишніх селах заговорять про появу в степу партизанів. Як досі говорили про партизанів-катакомбників. Та й кожен, хто приєднається до нас, знатиме, що ми не пустомелі, а робимо свою справу чесно й сміливо.

8

Упродовж кількох днів Сашко майже не з'являвся на вулиці. З Рудниченком і Миколою Юрченком, який мав стати третім членом підпільної групи, теж не зустрічався. Він не хотів, щоб у ці дні їх бачили разом, щоб їхня трійця впала в очі жандармам, поліцаям, старості чи будь-кому, хто міг би запідозрити, що вони вже не просто друзі. Його появу на селі поліцаї й так зустріли насторожено. Хоча й словом ні перед ким не обмовився про те, де він був відтоді, як залишив село, але все ж таки ходили чутки, що воював в ополченні і в армії, що нібито його спеціально прислано в село, аби «каламутив тут воду». Він знав, що чутки ці розпускав поліцай Олекса Танасюк, який тільки недавно повернувся до села, і тепер одні казали, що ті два роки, які його не бачили в Сичавці, Танасюк відсидів за грабіжництво, другі — що десь переховувався по тому, як обікрав рибгоспівську комору. Як би там не було, а Танасюку одразу не сподобалися упевненість і незалежність, з якими тримався Сашко.

— Чого це ти не в бушлаті? — перші слова, якими зустрів його поліцай, щойно побачив на вулиці після повернення з Одеси.

— Та на заводі ж бушлатів не видають,— незворушно відповів Сашко.

— Е, байку про завод ми вже знаємо. Довідку твою липову староста бачив.

— Довідка не липова,— різко відповів Сашко.— Її видано румунською адміністрацією. Чи, може, хочете, щоб вам пояснили це в сигуранці?

— Та, може, й не липова,— одразу зам'явся поліцай.— Але ж завод був потім. А воював ти з морячками. Дивись, тільки щось помітимо — враз на дно пустимо. Тепер це робиться швидко.

— Сміливий ти чоловік, Танасюк,— холодно всміхнувся Сашко, оцінюючи його презирливим поглядом, і подумки

додав: «А до війни був ледарем і боязливим нездарою, що тільки пив, крав та всіляко капостив».— Дивись, село далеке, степове. Тут твоєї сміливості ніхто належно не оцінить.

Були в цих словах Сашка і натяк, і погроза, але передусім попередження поліцаєві: «Твоя підлота безкарною не залишиться». Очевидно, застереження подіяло — так одверто прискіпуватися до нього поліцай більше не наважувався. Тим паче, що й староста, Кирило Онопрієнко, який, мабуть, сприйняв підозру поліцая за недовіру йому самому, наступного ж дня прилюдно втихомирив Танасюка:

— Ну, чого ти причепився ото до Філатова? Хлопчина ж іще. Учнем був на заводі. Папір привіз справний, усе законно. Нова влада на селі претензій до нього не має. Якби ж факти якісь, а то так, балачки...

— Будуть вам і факти. Такі, що за голову візьметеся,— огризнувся поліцай. Але йти проти волі старости не наважився.

Тепер одверто Танасюк не прискіпувався, одначе тишком-нишком все ж таки пускав плітки, зароджував у жандармів і старости підозру, радячи добряче взятися за Філатова та спровадити його куди-небудь подалі, поки він усю сільську молодь не скаламутив.

«Негідник цей поліцай, а нюх має собачий,— визнав за ним Сашко.— Обережнішим треба бути з ним, обережнішим. Поки що...»

Отож Сашко й намагався якомога рідше бачитися з друзями, щоб не записувати їх у свої «дружки». А тим часом усе село вже знало, що неподалік, у степу, з'явилися партизани, що це вони напали якось уночі на фашистську колону і кількох солдатів убили, а бензовоз спалили. Одні говорили, що партизанів було п'ятеро, другі — що цілий загін й обстріляли вони досить-таки велику колону. От тільки інші пошкоджені машини фашисти відтягли до Одеси, а бензовоз так при дорозі й згорів.

На відміну від «катакомбників», цих партизанів одразу

назвали «степовиками». Проте нікому й на думку не спадало, що серед «степовиків» був хтось із їхнього села. «Добре було б, якби ця чутка вкорінилася,— думав Сашко, садками та городами добуваючись пізнього вечора до хати Миколи Юрченка.— Треба сказати хлопцям, аби всіляко підтримували її. Мовляв, чули від хлопців із сусіднього села... Чим довше все, зроблене нами, списуватимуть на «степовиків», тим довше наша група залишатиметься поза підозрою».

Мати Миколи, мабуть, здогадалася, що розмова у них буде серйозною, бо одразу ж подалася до сусідки.

— Ну, чули про напад на колону машин? — по-змовницьки запитав Юрченко, щойно вони залишилися втрьох.— Кажуть, десь поблизу вже з'явився партизанський загін.

Рудниченко всміхнувся і вже хотів було щось сказати, але, наткнувшись на змовницький погляд Сашка, замовк.

— Де ж він діє? — поцікавився Філатов.— У степу, в катакомбах? Чи, може, просто в якомусь селі? Нічого не чути?

— Та хтозна. «Степовиками» називають.

— Хто б вони не були, а не сидять склавши руки і не чекають, що фашистів за них битиме хтось інший. Не те, що ми.

— А що ми самі можемо? — розвів руками Микола.— Це якби знайти когось, хто зв'язаний з партизанами, та попроситися до загону. Чи, може, ти вже й знаєш когось із таких? — несміливо глянув на Сашка.— Бо якщо хтось і знає, то тільки ти.

І знову Рудниченко поблажливо всміхнувся, маючи намір вставити й кілька своїх слів, але Сашко непомітно штовхнув товариша ліктем і промовисто глянув на нього: «Мовчи!..»

— Та я пропоную створити власну невеличку групу,— обурився Володька, ображаючись, що Сашко не розуміє його.— Чому ми повинні шукати якийсь там загін, якщо

можемо організувати свій? І почнемо діяти. Ідеться до літа, до тепла. Зброю знайдемо. А потім, може, й на північ подамося. В ліси.

— О, тоді це інша справа,— враз подобрішав Сашко.

— Значить, ви вже говорили про це між собою? — глянув на друзів Юрченко.

— Звичайно, говорили. Ти хіба не думав про те ж саме?

— Якщо все впирається в мою згоду, то про що тут думати? — стенув плечима Микола.— Де ви, там і я. Ми ж завжди були втрьох.

Насправді ж із Сашком Микола Юрченко ніколи особливо не дружив. Навпаки, кремезний, міцний і досить винахідливий, він завжди виявлявся суперником Сашка. Коли доходило до хлоп'ячої бійки, Сашко, хоч і не зловживав своєю силою, проте ніколи й не панькався з тими, кого треба було поставити на місце. Але й тут Микола Юрченко був, мабуть, єдиним з його однолітків, заводитись із яким Сашко остерігався.

Ну, а сам Юрченко ніколи особливим забіякою не був. Іноді Сашка навіть дивувало, що він надзвичайно рідко вдається до сили, а завжди віддає перевагу хитрощам. Що-що, а «заговорити зуби» Микола Юрченко міг будь-кому. Особливо Сашкові запам'ятався такий випадок. Якось Микола добряче завинив перед хлоп'ячою громадою, і вона вирішила гуртом провчити його. Взялися за цю справу Сашко, Володька Рудниченко та семикласники Толя Кушта і Васько Роданюк. Битися з Юрченком один на один ніхто з них не наважився б, але і вчотирьох бити теж не збиралися — так, «нам'яти боки», щоб наступного разу не задирав носа.

Одне слово, підстерегли вони Ярила, як прозивали Миколу, край села, на стежці, що вела до моря. Зупинилися, чекають, а самі трішечки й побоюються. Хоч і четверо їх, але ж битися доведеться з Ярилом, а той, звичайно, здогадується, на кого вони чатують. Однак, побачивши їх, Микола не зупинився і не повернув назад, а, навпаки,

врізався в гурт і, розштовхавши хлопців плечима, не озираючись, пробурчав: «Ну, чого стали? Ходімте швидше. Бо знайдуться розумники й витягнуть без нас».

— Куди йти? Що витягати? — підозріливо поцікавився Васько, що був серед них «головним потерпілим».

— Як це що? Ви хіба нічого не чули? — на ходу кидав Ярило, не обертаючись і вимахуючи руками так, ніби мав намір зізвати до себе все село.— Штормом підняло з дна і підтягло до мілини якийсь невеличкий вітрильник. Може, навіть генуезький. Або грецький — з якорем і двома гарматами.

— Та бреше він! — не повірив Рудниченко.— Знову щось вигадує, аби тільки носа нам утерти.

— Хлопці, ви що, тільки сьогодні з неба попадали? — зупинився Ярило. І подив його був такий ангельсько-щирий, що не повірити йому було просто неможливо.— Та вже ж півсела знає. Вітрильник вимило на косі. Він ще, правда, під водою, але там зовсім мілко. Дядько Кирило Сайдар, бригадир рибалок, вже сидить у сільраді. Зараз вони там по телефону з Одесою зв'язуються. Через кілька годин сюди приїдуть вчені.

Хлопці загорілися: ці кілька годин ще були в їхньому розпорядженні. І вони будуть там першими з хлопців. Одне слово, клюнули вони на цю приманку, кинулися до моря і години зо дві обнишпорювали всі навколишні мілини у пошуках якихось слідів генуезького човна-вітрильника. Тривали ці пошуки доти, доки Ярило не змилостивився і не сказав: «Ну, гаразд, хлопці. Не знаю, як ви, а я голодний, як вовк. Ніякого човна, звичайно, не було. Але зате як добре покупалися! А то билися б, як останні дурні, а потім ще й тиждень один із одним не розмовляли б. Ну, кому це потрібно?»

І сердились вони тоді, і сміялися, з себе ж таки, але що вдієш: Ярило їх і тут перехитрував.

Що було, те було. Принаймні є що згадати. Тепер Сашкові дуже хотілося, щоб цей хлопець увійшов до їхньої

групи. Але спочатку треба, щоб він пройнявся серйозністю того, на що вони зважуються, зрозумів, яка смертельна небезпека чатує на них в разі провалу, і що пустощами та фантазуванням тут уже не обійдешся. Дитинство закінчилося. Вони вступають у боротьбу, і проти них сильний і підступний ворог — така вона, правда життя.

Про те, що напад на шосе здійснили його товариші, Микола Юрченко того вечора так і не дізнався. Але, одержавши від Сашка пачку листівок, переконався, що той справді зв'язаний з міським підпіллям і що чутки про його участь в обороні Одеси правдиві. Тому сам запропонував обрати командиром Філатова. Й оскільки з часом організація мала зростати, одразу ж домовилися, що комісаром її буде Володя Рудниченко. А ще — того вечора вони поклялися до кінця бути разом, боротися з ворогом усіма доступними їм засобами і, навіть приймаючи мученицьку смерть в катівнях сигуранци чи гестапо, не видавати своїх товаришів.

Протоколів засідань своєї комсомольської групи вони вирішили не вести, назви вона теж не мала, та й взагалі треба було робити все можливе, щоб сам факт існування її до часу, доки вона сформується і зміцніє, залишався суворою таємницею. Одразу домовилися: тільки-но потепліє, група почне активні бойові операції. Зараз перед ними було три завдання: розповсюджувати листівки, вести усну пропаганду та залучати до групи нових членів. Передусім треба було поговорити з Анатолієм Куштою й восьмикласницею Оксаною Омельченко, яку вони звали між собою «дівчачим отаманом».

Ще через день у найлюдніших місцях села: на стовпах, тинах і навіть на стіні примарії — з'явилися перші листівки.

Оскільки в листівках теж ішлося про партизан, то й сама поява їх на селі пов'язувалася саме з партизанами. Знову ожила легенда про загін, який діє в навколишніх степах.

— Ні, це несправедливо. Ми боротимемося, а всі опера-

ції приписуватимуть якимсь неіснуючим степовикам-партизанам,— якось поскаржився після цього Микола Юрченко.

— Нічого,— заспокоїв його Сашко, загадково всміхаючись.— Якщо існує легенда про партизанів, то незабаром з'явиться й загін. А поки що наше завдання — зробити так, щоб листівки з'явилися і в сусідніх селах. Щоправда, це знову ж таки додасть слави «степовикам», але з цим доведеться змиритись. Аби тільки менше підозри було, що «степовики» походять з нашого села.

— Може, зв'язатися з хлопцями з Булдинки та з інших сіл і теж залучити їх до нашої організації? Або домовитися, що створять свої.

— Так і зробимо. Тільки не зараз. Не треба поспішати. Один необережний крок — і провал, арешти. Почнемо з листівок.

Пізнього вечора, коли остаточно стемніло, хлопці обережно вийшли за село і, намагаючись обходити дороги, де на них могли чатувати патрулі, розійшлися в три сторони, беручись до поблизьких сіл.

Підпільна група діяла...

9

У квітні Сашко знову зустрівся з Долинюком. Він давно чекав цієї зустрічі. Одначе зв'язатися зі старим робітником-підпільником можна було, тільки побувавши в Одесі, а такої нагоди все не випадало й не випадало. Поїхати ж просто так, не замаскувавши своєї поїздки якоюсь нагальною потребою, Сашко не наважувався. Останнім часом підозра щодо того, що в Сичавці діє підпільна група, долала не лише поліцая Танасюка, а й румунських жандармів. Особливо вона посилилася після того, як хлопці тричі підряд розклеїли в селі листівки, а потім спиляли вночі телефонний стовп, вирізавши при цьому метрів із триста телефонного кабелю.

Так, він змушений був чекати слушного випадку. Й ось цей випадок трапився. Кілька жінок випросили в старости дві підводи, щоб податися в неділю до міста, на Пересипський базар. Дізнавшись про це, Сашко й собі змудрував невеличкий клуночок кукурудзяної муки та соняшникового насіння і поїхав з ними. Долинюк мешкав неподалік базару, отож поїздка могла стати чудовим прикриттям.

На базарі він негайно передоручив свій клуночок сусідці, сказавши, що хоче подивитися місто, а сам пішов на зустріч із підпільником.

Перше, що вразило Сашка,— як постарів Долинюк за ці півроку. Здавалося, за кілька місяців устиг прожити ще половину прожитого ним віку. Бліде зморшкувате обличчя, понурені плечі, тремтячі руки. А ще кілька місяців тому це був досить міцний чолов'яга, над яким старість і хвороби, здавалося, не владні.

— Так, хлопче, життя робить свою справу,— вичитав його німе запитання Долинюк.— І життя, і війна. Тобі не можна більше з'являтися сюди,— він підійшов до одного вікна, до другого й, обережно відхиляючи фіранки, оглянув вулицю і подвір'я.— У нас тут арешти. Мене теж арештовували і цілий тиждень допитували.— Говорив він натужно, не вимовляючи, а видихаючи слова. І по тому, що рот його беззубо чорнів, Сашко зрозумів: то були не звичайні допити, а катування.— Вдень і вночі допитували. Але я їм нічого не сказав. І мене ніхто не видав. Потім ще наші люди поговорили з майстром, нехай, мовляв, поскаржиться, що невинно заарештували кращого токаря, а працювати нікому. Й досі не віриться, але відпустили. До часу, звичайно. Бо стежать. Щодня помічаю: вистежують.

— Зв'язок із підпільним центром у вас іще є?

— Звичайно, є.

Сашко полегшено зітхнув. Йому хотілося відчувати, що їхня група діє не сама по собі.

— Міняються явки, паролі, зв'язкові... Але організація діє. Ну, а з чим ти прийшов?

— Передайте Валентині Степанівні, що групу ми створили.— Почувши ім'я підпільниці, Долинюк якось несподівано голосно чи то зітхнув, чи простогнав, одвів погляд і враз спохмурнів.— Поки що нас п'ятеро. Але буде більше. Маємо на оці ще кількох хлопців, яким цілком можна довіряти. Зробили, правда, поки що небагато. Але вже здійснили одну диверсію на шосе. Водія вбили, а бензовоз його спалили...

— О, про бензовоз я чув! Дійшли чутки, що підірвали машину з повною цистерною пального. Я ще тоді подумав: «Це ж неподалік Сичавки. Може, хтось із наших хлопців?»

— Бензину в цистерні, щоправда, не було. Але ми підпалили машину, і бензобак вибухнув. Усі листівки розклеїли. Хочу попросити у вас ще пару сотень. Повалили також телефонний стовп та порвали кабель, що йшов до примарії. Обстріляли машину з солдатами. Але чи зазнали при цьому фашисти якихось втрат — не знаю. (Машину обстріляв він сам, одначе не хотів наголошувати на цьому.) Тут ось яка справа. В сусідніх селах є кілька хлопців, яких теж можна залучити до нашої організації. Я хотів порадитися з Валентиною Степанівною, чи варто робити це і чи тепер я можу посилатися на зв'язок з міським підпіллям. Ви ж розумієте, що так авторитетніше...

— Нема вже її... Валентини Степанівни,— похмуро мовив Долинюк, перебиваючи Філатова. Напевне, йому страшенно не хотілося говорити зараз про це, але й змовчувати нагадування Сашка теж не міг.— Нема її, хлопче. Ні, заарештувати її фашисти так і не змогли. По-солдатськи загинула, відстрілюючись до останнього патрона. А професія в неї скромна була: до війни працювала бухгалтером у райвиконкомі.

На якусь мить в кімнаті запанувало напружене мовчання. Ще не вірячи тому, що сказав Долинюк, Сашко вражено і водночас із якоюсь таємною надією дивився на нього, ніби чекав, що той ось-ось відмовиться від своїх слів. Йому просто не вірилося, що ота тендітна миловида жінка

з посмішкою і голосом учительки молодших класів могла загинути...

— Але повторюю: зв'язок у нас є,— порушив мовчання Кирило Васильович.— І підпільна група, яку ми з тобою створювали на заводі, теж діє. Хоча кількох товаришів заарештували, а Роднова — ти повинен пам'ятати його, електрик, теж літній був чоловік — навіть стратили. Як заложника.

Так, дотепного жартівника Роднова Сашко пам'ятав досить добре. Тому, згадавши про нього, обидва помовчали.

— Хто ж тепер на місці Валентини Степанівни?

— Інша жінка. Однак часу у нас, хлопче, мало. Зброю ви вже роздобули?

— П'ять рушниць, два пістолети. Патрони, звичайно.

— Малувато.

— Поки що вистачає. Нас усього п'ятеро.

— Я не про те. Потрібно якомога більше зброї. Особливо патронів. Пішла чутка, що готуються великі каральні експедиції проти партизанів у катакомбах. Через два тижні до тебе навідається наша людина. Віддасте їй усе, що маєте. У своєму селі ніяких нападів на поліцію, жандармів поки що не плануйте. Бережи хлопців. Дійте, як і раніше, на дорогах, у степу. Зброю вдома не тримайте. Подумайте, де її заховати. Так, мало не забув. Зброя зброєю, а запасайтеся також бинтами, ватою, йодом, будь-якими ліками. Це теж постійне завдання. Якщо з'явиться потреба провести якусь бойову операцію — ми тебе розшукаємо.

На прощання він дав Сашкові адресу явочної квартири, на яку той може з'являтися не частіше ніж раз на місяць, з двадцятого по двадцять п'яте число; назвав постійний пароль і, категорично заборонивши надалі заходити до нього, аби й він не потрапив під підозру, спровадив через вікно в невеличкий садок, що зеленів між задньою стіною і кам'яною огорожею. Перебравшись через цю огорожу, Сашко опинився у невеличкому, майже сільському прову-

лочку й обережно роззирнувся. Нікого. Але, вийшовши на вулицю, одразу ж помітив якогось худорлявого чоловіка в порваній ватянці, благенькому піджаку і вилинялій кепці, що лінькувато походжав тротуаром навпроти двору Долинюка. На Сашка він не звернув уваги. А Сашко, забувши про обережність, навпаки, вирішив влаштувати невеличкий спектакль. Підходячи до незнайомця, він засунув руки в кишені, в'їдливо посміхнувся і перегородив йому дорогу.

— І чого це ви, дядьку, зранку весь такий тверезий? Може, порадити, де знайти тьотю Нюру? Так ми це запросто,— манірно, двома пальцями підняв дашок свого кашкета.

— Ну, ну, давай звідси, босяк! — прошипів чоловічок, нервово помахуючи пещеною, зовсім не робочою рукою. Й обличчя теж пещене, і на півкварталу віє одеколоном.

— Ша-ша! — подався до нього Сашко.— Бо я такий, що й полоскотати можу.

«Що ж ти, сволото, маскуєшся під робітника й одеколонишся так, що навколо тебе мухи дохнуть?» — додав уже подумки, дивлячись, як агент сигуранци, чи хто він там, поспішливо відходить від нього, не бажаючи зв'язуватися з вуличною шпаною.

Сашко роззирнувся. Жодної душі. «Шкода, що не захопив пістолет. На одного б поменшало. Хоча ні, без дозволу Долинюка не можна. А раптом це накличе ще більшу підозру й на нього, і на його товаришів?»

10

Знову в селі з'явилися листівки, і знову хтось порвав телефонний кабель. Але тепер уже ніхто не пов'язував це з партизанами. Пішла чутка: «Це свої, сільські». Щоправда, жодного імені поки що не називали,

проте Сашко насторожився. Усією групою намагалися не збиратись. Він сам під різними приводами зустрівся з кожним із членів групи і попередив: поки що ніяких активних дій. Телефон нехай працює, листівки приберегти. По одному виходити в степ, збирати зброю, ховати її. А потім уночі переносити до «арсеналу», який вони влаштували край села, в підвалі напівзруйнованого будинку.

Минув місяць. У них уже зібралося зо два десятки рушниць і чимало патронів, проте гонець з катакомб усе не приходив і не приходив. Сашко почав непокоїтися. Він уже вирішив знову податися до міста, коли якось опівночі у вікно їхньої хати постукали.

— Хто там? — наполохано запитала мати, яка ще не лягала. Несміливо підійшла до вікна і запитала ще раз. Ніхто не відповів.

— Відійдіть, мамо, я сам,— вийшов з сусідньої кімнати Сашко.— Мабуть, це до мене.

— До тебе? — злякано перепитала мати.— Хто?

— Не знаю,— стиха проказав син, лагідно відсторонюючи матір од вікна.

Мати кілька разів намагалася поговорити з сином. Вона здогадувалася, що недарма хлопці зачастили до них, що зараз її рано подорослішалий син живе життям, про яке вона майже нічого не знає. Скритність сина, ясна річ, ображала її. Та все ж таки знаходила мужність час від часу казати собі: «Нічого не вдієш. Мабуть, так треба. Може, мені краще й не знати всього».

— Хто ви? — запитав тим часом Сашко, притиснувшись спиною до стіни.

— Я від дяді Васі з Пересипу,— почувся у відповідь хрипкий чоловічий голос.— Казали, що у вас можна виміняти трохи кукурудзяної муки. На бушлат.

Це був пароль. Сашко давно чекав на людину, яка знала його.

— Ви вже третій міняєте. І всі — на бушлати,— проказав у відповідь, уже відчинивши двері.

— До хати не заходитиму,— попередив партизан, стоячи за рогом.— До ранку треба повернутися в катакомби. Давай свої «клунки».

Виходячи з воріт, Сашко помітив, як з-за куща бузку виринули ще дві тіні. Він різко зупинився і вихопив з кишені пістолет.

— Свої. Нас троє,— заспокоїв його партизан.— Дорога далека, ноша важка. А ти, бачу, хлопець бойовий.

— Треба попереджати,— суворо дорікнув Сашко.

Ті двоє так і скрадалися за кілька кроків позаду них, не наближаючись і не кажучи ні слова.

До «арсеналу» дісталися без перешкод.

— Та у вас тут цілий склад,— захоплено мовив один із тих, що так і залишалися для Сашка тінями, зсипаючи патрони з двох лантухів до свого речовика. Цей чолов'яга був велетенського зросту, і німецький автомат, що висів за його могутньою спиною, здавався іграшковим.

— Не знаю тільки, чи підійде хоч один із них до вашого «шмайсера».

— А ми тепер солдати з правом носіння будь-якої зброї,— відповів велетень.— Аби тільки стріляла справно.

— Хоч по пістолетові ви собі залишили? — запитав у Сашка той, що називав пароль.

— Залишили. І ще роздобудемо. Нам із катакомб не виходити.

— Бережи себе. І хлопців своїх. А тепер повертайся.

— Гостей заведено проводити,— твердо відповів Сашко, рушаючи слідом за партизанами.

А вони поспішали. З-за багряно-чорної хмари повільно виповзав місяць, і гінці з катакомб прагнули чимшвидше вийти за село, поки він остаточно не виплив на чисте плесо липневого неба.

Вже обходили крайню вулицю, коли раптом у просвітку між двома хатами замаячіли якісь постаті.

— Патруль,— неголосно попередив Сашко. Він знав, що останнім часом у селі запровадили нічне патрулювання,

на яке повинні були виходити поліцаї та румунські жандарми. І, зірвавши з плеча одного з партизанів рушницю, додав: — Беріть праворуч. Там балка. Я прикрию.

Партизани вже добігли до балки, коли вслід їм пролунало: «Стій! Здавайтеся!» Й одразу ж загриміли постріли.

Поліцаї, мабуть, не сподівалися, що хтось чинитиме опір. Вважали, що партизани побояться встрявати в перестрілку майже край села, де на підмогу патрулю можуть прийти інші поліцаї та жандарми: двоє одразу ж залягло, а третій, що вирвався вперед, повільно осів.

Сашко озирнувся. Партизани відбігали балкою все далі й далі. Він стрілив ще раз, по тих двох, що залягли за пораненим чи вбитим, і кинувся наздоганяти своїх, твердо вірячи, що переслідувати їх серед ночі балкою патруль не наважиться.

— Беріть свою зенітку,— віддав рушницю тому, в кого брав.— Проведу вас яром до сусідньої балки, і далі можете йти спокійно.

Сашко, зробивши чималий гак, увійшов до Сичавки вже зі сходу, зі сторони Миколаєва. Вранці він дізнався, що вночі партизани нібито напали на патруль поліцаїв, і старшого серед них, поліцая Танасюка, поранено в ногу.

«Добре, що саме Танасюка,— подумав Сашко.— Шкода, тільки поранив».

І, побачивши Танасюка через два тижні накульгуючим, не стримався:

— Мої найщиріші співчуття охоронцеві нової влади на селі, пане поліцаю. Геть знахабніли ці партизани. Тільки й чуєш: там поліцая вбили, там підстрелили. Хоч із хати не потикайся.

— Іди, йди з очей моїх! — зморщився поліцай, потрясаючи милицею, і розлючено озирнувся на двох хлопчаків, що проходили неподалік і все це чули.— Думаєш, не знаю, звідки вітер віє?

— Та що ж тут знати? З Волги віє. Так навіть буха-

рестське радіо передає. Ні, що не кажіть, пане поліцаю, а служба у вас тяжка,— «співчутливо» зітхнув Сашко.— Отож і не просіть, я до вас на цю службу не піду.

11

На початку лютого 1943 року, повернувшись з Одеси після зустрічі зі зв'язковим міського підпілля, Сашко попросив усіх членів групи зібратися ввечері у Миколи Юрченка. Коли зійшлися, повідомив, що бинти і медикаменти, зібрані Оксаною Омельченко з подружками, він передав у катакомби, що тепер має важливе завдання підпільного Центру. Щойно потепліє, тобто у другій половині березня, треба буде піти на зв'язок з підпільниками Первомайська, а потім перейти лінію фронту і встановити зв'язок зі штабом партизанського руху на Україні.

— Думаю, що, про всяк випадок, піти нам треба втрьох,— мовив Сашко на закінчення.— Під виглядом поденників, що мандрують селами в пошуках заробітку. Хтось один із нас та дійде. Одне слово, потрібні двоє добровольців.

Оксана і хлопці перезирнулися.

— А можна буде потім залишитися за лінією фронту чи обов'язково повертатися назад? — першим порушив мовчання Юрченко.

— Думаю, що можна. Принаймні двом із трьох. Я повернуся сам.

— Тоді я піду з тобою. Уявляєте: опинитися серед своїх, де нема ні фашистських наказів, ні поліцаїв, ні сигуранци. Надихаюся волею і попрошуся на фронт.

— Сашко, ти впевнений, що ми зможемо пробратися туди? — подав голос Анатолій Куша.— Адже це все ж таки лінія фронту. Досвіду у нас нема.

— Підпіллю не знайти людини, яка по кілька разів переходила б лінію фронту і мала б у цьому досвід,—

твердо відповів Сашко.— Її просто не існує. Я трохи уявляю собі, що таке лінія фронту. Але переходити теж доведеться вперше. Треба ризикнути.

В усьому, що стосувалося військової справи, авторитет Сашка Філатова був незаперечним. До того ж він говорив зараз спокійно і владно, як людина, котра аніскілечки не сумнівається в успіхові операції.

— Знаєш, Сашко, третім піду я,— озвався й Володя Рудниченко, який досі мовчазно сидів у кутку кімнатки, так що світло гасового ліхтаря майже не сягало його.— Утрьох ми пройдемо.

— Я теж згоден,— спохопився Анатолій.

— Ну, вчотирьох ми піти не можемо. Занадто велика група. У першому ж селі нас матимуть за партизанів.— Сашко замислено обвів усіх поглядом (тепер їх було вже семеро), голос його посуворішав:

— Остаточне рішення таке: підемо я, Юрченко і Кушта. Ти, Володько,— звернувся до Рудниченка,— залишаєшся за командира групи.

— Чому залишатися повинен я?..— спробував заперечити Рудниченко, але Сашко твердо перебив його:

— Не варто сперечатися. Це вже наказ. Група повинна діяти. А ти в ній з першого дня. Брав участь майже в усіх операціях.

— Сашко правильно каже,— підтримала Оксана Омельченко.— Ти повинен залишитися. Тут теж буде важко. Ще важче, ніж було.

— Так, ще важче,— докинув Валерій Степанюк, який тільки два місяці тому ввійшов до групи.— Окупантів у селах стає все більше. І лютішають вони, знаючи, що наші наступають.

— Отже, вирішено,— підсумував Сашко.— Докладніше про те, як діятиме група і як підтримувати зв'язок з міським підпіллям, ми з тобою поговоримо окремо. А нам трьом треба роздобути документи. Потрібні довідки з підписом старости та печаткою.

Запало мовчання. Всі розуміли, що роздобути документи буде дуже складно.

— Зрештою, можна піти й без них,— неголосно мовив Сашко.

— Давайте я побалакаю зі старостою,— наважився Юрченко.

— І про що ж ти з ним говоритимеш? — недовірливо поцікавився Рудниченко.

— Та ні, хлопці, я з ним без зайвої одвертості. У мене все одно є справа до нього, то доведеться зайти в гості з пляшчиною, він чоловік такий, що випити любить,— позмовницьки всміхнувся Микола.— Ну а там уже, сказав сліпий, побачимо... Одне слово, з'явилася в мене ідея,— по тому, як Юрченко нервово посмикав праве вухо (всі знали цю його звичку виявляти нетерплячість у такий спосіб), підпільники зрозуміли, що ідея справді з'явилася і вже ніщо не завадить Миколі ризикнути.

— Напевне, ти один можеш взятися за цю справу,— погодився Сашко.— Якщо потрібна буде наша допомога — скажеш. Спробуй зробити цей візит протягом наступного тижня. Тоді в половині березня вирушили б у дорогу.

Всі питання було з'ясовано, проте розходитись не хотіли. Ще б пак! Перейти лінію фронту! Зв'язатися зі своїми! Усім хотілося розпитати Сашка про це завдання докладніше, але розуміли, що робити цього не слід.

На прощання впівголоса проспівали кілька українських народних пісень та свою улюблену, комсомольську «Дан приказ ему на запад» і вже мали по одному розходитися, коли Сашко, який з обережності відхилив фіранку і за звичкою глянув у вікно, раптом побачив, як до огорожі метнулася чиясь тінь. Невже хтось підслуховував?!

Першим його бажанням було кинутися у двір і спробувати наздогнати того нишпорку. Він уже схопився за пістолет, якого сьогодні дістав зі сховку і носив за поясом, але в останню мить стримався. Не варто здіймати галасу.

Краще вдати, що нічого не помітив. У них були звичайні посиденьки. Співали, жартували, пили чай.

— Там хтось був? — стиха запитала Оксана, вийшовши з кімнати слідом за Сашком. Вона єдина помітила, що Сашко відсахнувся від вікна.— Боюсь я за тебе, Сашко.

— Та ні, нікого там не було,— Сашко намагався проказати це якомога лагідніше. Йому давно подобалася ця вродлива русоволоса дівчина, але до недавнього часу вона, здається, не звертала на нього особливої уваги. Тільки недавно Сашко відчув, що погляд дівчини при зустрічі з ним теплішає і голос стає довірливішим, майже ніжним.— Усе гаразд,— додав він, щоб остаточно заспокоїти Оксану.— Просто щось привиділося. Виходимо всі разом. На вулиці трохи поспіваємо, ніби йдемо з вечірки.

12

Кілька разів Юрченко напрошувався в гості до старости Онопрієнка, та марно. Втім, ці відвідини були недаремні. Він придивлявся до звичок старости, намагався з'ясувати, де в нього лежать ключі від примарії.

Зрештою, чергові гостини вдалися. Ключів од примарії він, щоправда, поцупити не зміг, зате, дочекавшись, коли староста сп'яніє, видобув з кишені його піджака ключ од сейфа. А це вже був успіх. Тієї ж ночі вони з Сашком подалися до примарії. Вартового там не було. Охорона покладалася на нічний патруль, що мав навідуватися сюди частіше, ніж до інших об'єктів.

Вибравши слушний момент, Микола кинувся до вікна, що виходило в сад, швидко висадив його і заліз усередину, до кабінету старости. Сашко тим часом стояв на сторожі, причаївшись за кущами нерозквітлого бузку. В разі небезпеки Микола мав утікати, а він приймав бій. Втім, усе обійшлося. Микола швидко відчинив сейф, взяв звідти кілька заготовлених старостою для себе бланків зі штампом та печаткою і вискочив у сад.

— А може, давай підпалимо це кубло? — запропонував Сашкові.

— Не треба,— рішуче відповів Філатов.— І так буде чимало шуму. А після пожежі пришлють цілу каральну експедицію. І підозра передусім упаде на тебе. Завтра вранці цей ключ од сейфа знову повинен бути в хаті старости,— нагадав Юрченку, вже коли опинилися в садку біля хати Миколи.— Під будь-яким приводом побувай у нього вдома і підкинь. Зникнення трьох бланків він, може, не помітить. Розбите вікно можна буде списати й на хлоп'ячі пустощі. Або на вітер. Погода сьогодні вітряна.

— Гадаєш, староста списуватиме на пустощі або погоду?

— Побачимо. Мені здається, що Онопрієнкові не захочеться роздувати всю цю історію. За викрадені ключі від сейфа та за бланки можна і під суд піти. Чи принаймні посидіти з тиждень у підвалі сигуранци, а після цього залишитися без посади. Якому старості захочеться цього? Пригадуєш, що тут було, коли восени ми спалили скирти сіна, яке мали вивозити? Тоді його врятувало тільки те, що зумів переконати окупантів: спалили не сільські підпільники, а партизани.

— Нас це теж врятувало. Адже викликали до комендатури, допитували.

Вранці Микола знову побував у старости з пляшкою вина, і ключ опинився в тій же кишені піджака, з якої увечері зник. Упродовж усього наступного дня хлопці з хвилюванням чекали, як розвиватимуться події. Чекали, що староста викличе з районного центру жандармів, що селом нишпоритимуть агенти сигуранци, почнуться допити. Але, на превеликий подив навіть самого Сашка, староста повівся так, як він і передбачав. Важко сказати, чи помітив він зникнення бланків із сейфа та чи пов'язав логічним зв'язком гостини Юрченка, розбите вікно і зникнення цих паперів. Як би там не було, а наступний день минув спокійно. Староста звелів сільському скляреві діду

Кущаку засклити вікно, пояснивши, що сам необережно розбив його, та й на тому все закінчилося. Хтозна, може, справді стримало його бажання й далі вдавати, що в селі панують спокій і лад, а може, побоявся накликати на себе гнів «степовиків». Щоправда, згодом Микола зізнався Сашкові, що кілька днів староста дивився на нього звіром. Підпільників це вже не хвилювало. Вони впевнилися: староста мовчатиме.

На другий день хлопці заповнили бланки, написавши, що примарія просить допомогти пред'явникам цих документів у влаштуванні на будь-яку роботу. Можливо, жодна інша примарія не видавала таких довідок і вони викликатимуть у жандармів подив. Все ж таки це були документи. З печаткою і штампом. І навіть підпис старости Сашко скопіював так вдало, що й сам староста не одразу наважився б визнати його підробним.

Тепер треба було готуватися до походу. Сашко звелів хлопцям до останнього дня не говорити батькам про їхню подорож. Тільки в день прощання кожен мав сказати і вдома, і сусідам, що вирушає на заробітки. Дорога стелилась далека, і вони, як справжні заробітчани, виготовили собі з мішків невеличкі речовики і почали накопичувати продукти. Домовилися також, що зброю матиме тільки Сашко. Він навіть пошив собі спеціальний натільний пояс, за яким вмістилися невеличкий пістолетик і патрони. А хлопців Сашко попередив: якщо їх раптом і схоплять, то стверджуватиме, що обидва не знають про те, що він озброєний. Вони повинні говорити те ж саме.

13

Похмурого березневого ранку вони зустрілися за селом і пішли на північ, в тому напрямку, де, за їх уявленням, повинен був знаходитися Первомайськ. Готуючись до походу, Сашко проклав маршрут по карті і

запам'ятав села, орієнтуючись на які, вони мали добутися Первомайська.

— Може, хтось із вас передумав? — запитав Сашко хлопців, коли вони відійшли кілометрів за два від села.— Або просто відчуває, що не здатний стільки пройти. Чи, може, боїться переходити лінію фронту. Причина не має значення. Можете повернутися. В селі скажете, що за моїм наказом. На дружбі нашій це не позначиться.

Микола й Анатолій перезирнулися і якийсь час ішли мовчки. Ранок видався холодним. Вони трималися обіч дороги, ідучи по царині, що за ніч непогано підмерзла і під ногами майже не розгрузала.

— Навіщо ти так? Вирішили дійти — і дійдемо,— озвався Юрченко.— Давай на цю тему більше не говорити.

— Звичайно,— підтримав його Анатолій.

Одначе Сашко помітив, що він трохи відстає від них, не витримуючи темпу. І подумав, що здолати цей шлях Анатолієві, мабуть, буде найважче. «Може, й справді наказати йому вернутися, доки не пізно? Зрештою, справимося і вдвох». Але запропонувати таке Анатолієві того дня так і не наважився.

Проте вже наприкінці першого дня Сашко зрозумів, що рішення іти втрьох було помилковим.

Водій першої ж зустрічної машини ще метрів за двісті збавив швидкість і відчинив дверці, готовий будь-якої миті вискочити з кабіни. Унтер-офіцер, що був у кабіні, теж став на підніжку, сторожко вдивляючись у постаті хлопців, а двоє солдатів, які сиділи на кузові, наготували свої гвинтівки.

— З дороги! — наказав хлопцям Сашко.— Йдемо полем. Не звертайте уваги на машину.

Щойно машина порівнялася з ними, водій одразу ж додав швидкості. Але всі троє замислилися: ну гаразд, цей не захотів перевіряти документи й обшукувати, а як поведеться той, що сидітиме в наступній машині?

— Ви все зрозуміли, хлопці? — запитав Сашко, коли машина зникла за лісосмугою.

— Що тут розуміти? — озвався Микола.— З котроїсь із машин по нас відкриють вогонь без попередження. Що ти пропонуєш?

— Мабуть, треба йти степом,— докинув Анатолій.— Подалі від доріг, обминаючи села.

— Якщо нас помітять у степу, а не на дорозі, тоді вже точно обстріляють без попередження,— заперечив Сашко.— І схоплять, вирішивши, що ми партизани-степовики. Лісів тут нема, а в степу нас помітно за три кілометри. Краще триматися путівця. Дійдемо до Каїрів, попросимося до когось на ночівлю, там і подумаємо, як нам далі бути.

Коли надвечір вони добулися до Каїрів, на околиці села навперейми їм вискочив озброєний вершник.

— Егей, що за одні?! Що за банда?! — загукав він, знімаючи з плеча карабін. Він був у цивільному, але на рукаві біліла пов'язка поліцая.

— Та яка ж ми банда, дядьку? — жалісливо проказав Сашко.— Хлопці ми. Звичайні хлопці. З Сичавки. Чули ж, мабуть, про таке село?

— Сичавка? А, це туди, під Одесу? — нашорошено оглядав їх поліцай, притримуючи баского коня.

— От-от. Ви ж, мабуть, були там. Моє прізвище Філатов. Може, й батька мого знали? А це ось — Толя Кушта.

— Ну і чого вештаєтеся тут, за стільки кілометрів од своєї Сичавки?

— Та оце йдемо від села до села — може, вдасться влаштуватися десь на роботу та трохи підробити. Бо в нас до осені ніякої роботи не буде. Ось і документ із нашої примарії маємо,— видобув Сашко своє посвідчення.— Ви ж нашого старосту пана Онопрієнка, напевне, знаєте? Сам він і видав.

— Ага, то в Сичавці роботи нема, а в Каїрах є?! — в'їдливо посміхнувся поліцай, вважаючи, що заскочив хлопців

на брехні. Проте папірця взяв, уважно прочитав його, повертів у руці...

— У хлопців такі ж самі. Можете перевірити. Якщо не вдасться влаштуватись у селі — подамся до Первомайська. У мене там дядько живе. Кажуть, у великій пошані в німців. Той знайде роботу всім трьом.

Посвідка, в якій підтверджувалося, що Сашко йде на заробітки, і згадка про впливового дядька справили враження на поліцая. Він повернув Сашкові його документ.

— А тут що, мабуть, заночувати збираєтеся?

— Та хтось, може, пустить.

— Повинен пустити. Ідіть, просіться. Та тільки ж глядіть мені, щоб ніяких скарг на вас не чув!

І, пригрозивши хлопцям нагаєм, подався стежкою.

У чотирьох хатах ночувати їх не прийняли. Проте відмовляли ввічливо. П'ятий господар, побачивши у дворі трьох хлопців, ступив за поріг із сокирою. Ніби дрова рубати.

— Тюпали б ви звідси,— похмуро порадив він, вислухавши прохання Сашка.— Ходять тут, на ніч дивлячись. Без вас на душі гидко.— Та коли хлопці вийшли за повалені ворота, раптом змилостивився: — До діда Кудія зайдіть. По цій же стороні, через дві хати. Він один живе. Вечерею, може, й не нагодує, але переночувати пустить.

Дід Кудій, сивоголовий сімдесятирічний чоловік, довго придивлявся до подорожан, обстежуючи кожного з них своїми вицвілими підсліпуватими очима, аж тоді відступив за поріг.

— Коли вже прийшли, то що ж...— прошамкав беззубим ротом.— Тільки скажу вам, синочки, що на селі є хати ситніші, ніж моя.

— Були ми вже в отих «ситніших»...— відрубав Микола.— У нашому селі до кожної запросили б.

— І в нашому — не в кожну,— зітхнув Сашко.— Чого вже тут вихвалятись?

— А воно, скажу вам, що ближче до фронту підходитимете, тим села траплятимуться убогіші, а люди — скритніші,— пояснив дід Кудій, засвічуючи гасовий ліхтар, що висів на стіні між тарелею старого динаміка і рушником із вишитим на ньому портретом Шевченка.

— Та ми ж не до фронту беремося,— зауважив Сашко.— До Первомайська йдемо. На роботу хочемо влаштуватися.

— Та хто вас знає, куди йдете? Не моє це діло. Так сказав, аби сказати. А ще скажу: по Бугові тепер кордон.

— По Бугові? — не зрозумів Сашко.— Який там може бути кордон?

— Та який же? Нібито румунський. Прикордонна смуга. Трансністрію свою охороняють. Заграбастали чуже та й тепер охороняють. Виходить так, що нібито від своїх же союзників, од німців. Ви хіба не знали?

— Не знали,— чесно зізнався Сашко.

— Отож. Документи там треба мати справні, бо всіх підозрілих затримують і допитують. Ще й як допитують! Я розумію, що вам це ні до чого,— хитрувато всміхнувся старий, наливаючи води в старезний, закіптюжений казанок і ставлячи його на піч.— Але про всяк випадок знайте і це.

...Серед ночі дід Кудій заходився будити Сашка. Хлопець одразу схопився за рукоятку пістолета, що випиналася з-під прикритого сорочкою пояса. Світився ліхтар, господар мирно відступив до столу, і Сашко швидко пригадав, де він, зрозумів, що небезпеки немає.

— Ти що ж це, синку, вже й повоювати встиг? — стиха запитав старий, поманивши Сашка з лежанки до столу. Він сидів у спідній сорочці, накинувши на плечі стару подерту ватянку.

— Чому це ви так вирішили, діду? — досить непривітно поспитав Сашко, невдоволений тим, що господар виявився аж занадто цікавим.

— Та не їжачся. І говори тихіше,— неголосно мовив

старий, дочекавшись, коли Сашко все ж таки сяде до столу.— Вві сні ти воюєш — ось у чому річ. «Полундра! Ура! Бий їх, гадів!» Так кричав, що я перелякався. Хтось із вулиці почує, то ще хтозна-що подумає.

— Он воно що! — протер заспане обличчя Сашко.— Ну, тоді дякую, що збудили, бо ще й хлопців на ноги підняв би. Ніде я не воював, діду. Вдома сидів. У сорок першому мені було п'ятнадцять. Який з мене вояка? Сон такий наснився. Чого тільки не привер зеться уві сні.

— Воно звичайно. Але я теж воював. У громадянську. І добре знаю, як сниться війна тим, хто сам ходив в атаку. Нехай це тебе не лякає. У громадянську ж я не за біляків воював. Під кінець навіть до бригади Котовського потрапив. А під сорочкою у тебе, з усього видать, пістолет... Бачив, як хапався за нього. Добре заховав. Не одразу й помітиш. Але під час обшуку...— Дід пригладив вуса.— Хто ж ти такий? Цікаво знати, кого чаєм поїв.

— Іду з села на заробітки.

— Ну, як знаєш,— тяжко зітхнув старий.— Не можна казати — то не можна. А куди ж хлопчаків цих ведеш? Вони, з усього видать, пороху не нюхали.

— Так утрьох і йдемо. На заробітки.

— Занапастиш ти їх, хлопче. Не готові вони до тієї дороги, в яку вибралися. Ти — інша річ. Ти птах стріляний. Ну та добре. Лягай. І вранці не йдіть через село. У центрі завжди тиняються поліцаї та жандарми. Верніться у степ та обійдіть його. Так безпечніше.

Вранці, коли вони вийшли за село й опинилися в долині, в якій із села їх бачити вже не могли, Сашко зупинився.

— Слухай мене, Толю,— звернувся до Кушти.— Тільки не сперечайся, бо часу в нас нема. Утрьох ми не дійдемо. Схоплять нас. За сміливість твою дякую. Але далі ми підемо вдвох із Миколою. А ти повернешся до села. Скажеш Рудниченкові, що повернувся за моїм наказом.

— Чому я?

— Це наказ. Повертайся і продовжуй боротьбу в нашій підпільній групі.

Ще якусь хвильку Анатолій вагався. Проте обличчя Сашка і Миколи були суворими, і він зрозумів, що хлопці невблаганні. А зрозумівши, мовчки вивернув свого речовика і віддав Юрченкові запасні шкарпетки, онучі, півхлібини і цибулину. По цьому хлопці обнялися і попрощалися. Сашко і Микола рушили до путівця, а Анатолій ще стояв і довго дивився їм услід.

Втретє озирнувшись, Сашко навіть подумав, що той може податися слідом за ними, і про всяк випадок пригрозив йому кулаком.

А через кілька хвилин почалася злива. Так, під холодною зливою, мало не по вершечки халяв угрузаючи в розбитий грунт весняного путівця, двоє зв'язкових підпілля йшли аж до пізньої ночі. Уже надвечір Сашко зрозумів, що товариш його тяжко застудився. Він кашляв. Голос захрип.

На ніч їх прийняли в першій же хаті, в двері якої вони постукали. Була ця хатина вогка, холодна і якась на диво непривітна. Спали вони на підлозі, на старому кожусі, від якого нестерпно тхнуло напівзотлілою вовною. Микола всю ніч крутився уві сні і натужно кашляв. Вранці у нього з'явився жар.

— Куди вже йому йти? — непривітно кинула стара господиня, помітивши, що вони обидва збираються в дорогу.— Лишай його, нехай кілька днів відлежиться. Принесли вас чорти-дідьки на мою голову.

— А фельдшер у вас у селі є?

— Який хвельдшар? Хоч він і був тут до війни, все одно лікуватися йшли до мене, старої відьми. Оно, бачиш, скільки трав,— провела жовтою восковою рукою попід низькою стелею, де висіли пучечки сухого зілля.— Так що ти собі йди, куди зібрався, а він нехай переболює свою болячку. Якщо вже я не вижену її з твого товариша, то й ніхто не вижене. Отож прощайтеся.— І пішла з хати.

— Брехня, я ще зможу йти,— вхопив Микола за руку Сашка.— Я не хочу залишатися. Краще б уже я вернувся, а не Кушта.

— Ти не винен, що так сталося. Далі я піду один. А ти, щойно спаде жар, повертайся додому.

— Як же так...

— Кинь,— обірвав його Сашко.— Не розкисай. Сам розумієш, що чекати в селі, доки ти видужаєш, я не можу. Хтозна, може, в тебе запалення легень. А це щонайменше на два тижні.

Микола взявся за свій речовик, щоб віддати Сашкові все, що там є, але Філатов рішуче затримав його руку і відібрав речовик.

— Не треба. Ти ж бачив, як убого живе ця знахарка. Нехай все залишається в тебе,— і кинув речовика в кут.— Я не пропаду.

— Виходить, що по-справжньому до цього походу за лінію фронту готовий лише ти. Ми з Анатолієм були тільки попутниками. Тимчасовими попутниками — тільки й усього.

— Не переймайся цим. Прощавай. Хочеться вірити, що ми ще побачимось. Хочеться вірити в це.

Вийшовши з хати, Сашко побачив палаючу кулю сонця, що зависло над пагорбом, який височів одразу за селом. Сонце було велике і вже по-літньому яскраве. От тільки тепла його ще не відчувалося. Ніби бачив перед собою далеке недосяжне вогнище.

«Невже і я не дійду? — думав Сашко, раз у раз озираючись на це вранішнє багаття.— Невже?»

14

Дорога, що повільно, наче старий вилинялий вуж, заповзала у порослу гущавиною бузку околицю Богданівки, була безлюдною, проте Сашка чомусь

охопила тривога. Щось не подобалося йому в тиші, що оповила крайню садибу. Щось лихе таїлося в пустоті цього двора, в фіолетовому поблиску шибки, що ледве проглядалася поміж кронами двох приземкуватих, давно всохлих вишеньок. Він нікого не бачив і не міг бачити за тими шибками, і все ж таки здавалося, що за ними хтось причаївся.

«Може, вернутися? Обійти? Дочекатися десь у балці темряви і тоді вже увійти?» Сашко спрагло облизав потріскані губи. Страшенно хотілося пити. В степу йому так і не трапилося жодної криниці, а села він намагався обходити стороною. В кожному з них були пости жандармерії або поліції, а поява нової людини всюди викликала підозру. Мав рацію дід Кудій, попереджаючи, що чим ближче до кордону Трансністрії, тим небезпечніше, тим прискіпливіше перевірятимуть документи.

Хата виявилася пусткою. Вікна, що дивилися в двір, були забиті дошками. Двері теж були забитими, але хтось зірвав дошки. Одна валялася на землі, друга зависла на верхньому цвяхові. Напевне, хтось так само зірвав дошки і з вікна, яке виглядало на дорогу.

Поклавши руку на рукоятку пістолета, Сашко ковзнув поглядом і по розтрощених дверях сарая. Ні, засідки тут не було. Він полегшено зітхнув, глянув на дорогу перед собою і... здригнувся. Біля воріт сусідньої хати стояли два румунські жандарми і поліцай. «Пост! — зрозумів він.— Отже, передчуття все ж таки не підвело. Спробувати втекти? Але куди, в степ? Не вдасться. Я страшенно стомлений. А їх троє. Одразу стрілятимуть».

— Ей, ти, не думай втікати! — ніби вичитав його думки опасистий поліцай, перевальцем ідучи йому назустріч.— Здалеку бачу, що ти приблуда.

— А чого мені втікати? Я роботи шукаю,— а сам думав: «Хоча б не обшукував! Хоча б не обшукував!»

— Невже роботи? — посміхнувся поліцай, зупиняючись за два кроки від Сашка.— Ізвідки ж ти такий і роботя-

щий, якщо і не секрет? — Тільки тепер Сашко завважив, що майже кожне третє слово поліцай починав з «і».— Ізвідки ж ти і взявся в цьому благословенному селі?

Поліцай, очевидячки, любив поговорити. Двоє жандармів, які підійшли слідом за ним, побачивши, що мають справу з хлопчиною, незворушно мовчали, мабуть, вважаючи, що розбиратися з такими затриманими — справа поліції. Але рушниці все ще тримали напоготові.

Сашко подав поліцаєві довідку, а сам поспішливо пояснював, що сім'я голодує, отож він блукає від села до села і, наймаючись до господарів, заробляє собі на хліб. Не забув згадати і про «впливового дядька» з Первомайська.

— Чому ж одразу не йшов на Первомайськ, а сюди звернув? — поліцай почухав груди неголеним підборіддям і, хитрувато примружившись, націлився на нього червонуватим вовчим оком.

— Ще ж невідомо, чи знайду його там. Та й чого йти до міста, не маючи за душею ні копійки? Підроблю щось, тоді й дядько з тіткою подобрішають.

— І он воно як,— відгикнулося поліцаєві.— А папірця (він так і вимовив «папірця») справна,— подав довідку румунському унтер-офіцерові.— І справнішої й не буває. Якщо тільки сам її й не «ізлипужив».

— Таки справжня. Пан староста в Сичавці — наш свояк. Сам підписав. І податися до Первомайська теж він порадив.

— Ну, і староста вже, бач, і свояк! З тобою ще і трішечки поговори, то виявиться, що й сам король Румунії — твій кум.— Слова «король Румунії» він назвав неголосно і про всяк випадок озирнувся на жандармів: чи, бува, не обуряться, що згадав короля при такій мізерній справі? — Ану паняй до поліцейської дільниці, там ми з тобою й поговоримо,— а нашвидкуруч обмацавши кишені куртки і штанів, додав: — Там ми тобі роботу швидко і знайдемо. Папірця в нього, бач, справна!

«Найбільше його обурює саме те, що в мене «справна папірця»,— полегшено зітхнув Сашко і, минаючи поліцая, намагався пройти спиною до нього. Аби не запідозрив, що в нього щось там випинається під піджаком.

До дільниці поліцай повів його сам. Сказав щось унтер-офіцерові по-румунськи, а той відважив Сашкові щедрого запотиличника і, махнувши рукою солдатові, знову подався у двір. У засідку.

«Добре, що він так недбало обшукав мене! — знову подумав Сашко, відчуваючи, як пояс відтягується під вагою пістолета і патронів.— Але ж у поліцейській дільниці обов'язково обшукають».

Сашко раптом упіймав себе на тому, що страху він, по суті, не відчуває. Він завжди прагнув привчити себе до цього: до стриманості, холоднокровності. Й ось тепер це йому вдається. «Поки що нічого страшного,— підбадьорив себе.— Тільки й далі поводься невимушено, спокійно. Так менше підозри».

— Кого це ви ведете, пане Сливенку? — вигулькнула над огорожею лиса голова якогось чоловічка.

— Та хто б він і там не був. І затримав, і все, нехай попрацює поки що. А ми тим часом придивимось до нього.

— Вам завжди щастить, пане начальнику. Тільки підете на чати — одразу якусь пташку й приловите.

«Он воно що! — всміхнувся про себе Сашко.— Я потрапив до рук самому начальнику сільської поліції. Велика честь, що конвоює саме він. Може, це й на краще. Більшого начальника тут нема. Не буде й ще одного допиту».

— Бо службу знаю,— пробурчав конвоїр.— Ото, Корчаков, учися, як хочеш бути при ділі.

Сашко озирнувся. Чоловічок, що стояв навшпиньки, визираючи з-за огорожі, враз замовк, і лисина зникла.

— То ви тут за начальника поліції? — запитав Сашко конвоїра.

— Ну і що?

— Тоді добре. Сподіваюсь, що надовго не затримаєте. Документ — самі бачили. Можете зв'язатися з Сичавкою, перевірити.

— І зв'яжемося.

— Тоді все гаразд. А яка у вас робота? Я трішки вмію теслювати. Може, двері треба полагодити чи підлогу?

— Двері й підлога не про тебе. Я тебе до чистішої роботи приставлю, до інтелігентнішої: труни збиватимеш! — зло прохрипів-розсміявся Сливенко, вважаючи це вишуканим дотепом.— Яка вдасться тобі найкраще — для тебе й залишу. За роботу — й плата.

— Жарти у вас, пане начальнику... Могильні якісь.

— І ти помовч!..— підштовхнув прикладом карабіна.— Які в мене жарти — ти ще і дізнаєшся.

Провулок вони пройшли мовчки. Сашко не каявся, що роздратував поліцая. Але й остаточно настроювати його проти себе теж не хотів. Навряд чи Сливенко стане зв'язуватися з жандармерією їхнього району і з'ясовувати, хто такий Олександр Філатов. Папірцеві, здається, повірив.

— І скільки ж тобі років, що ти отак чумакуєш? — несподівано запитав поліцай. Спокійно запитав, показуючи, що про образу вже забуто.

— Минає сімнадцятий.

— Та з папірці твоєї теж видно, що сімнадцятий. Але ти нівроку при здоров'ячку. Плечі оно — як коромисла. Двадцять даси і не помилишся. Може, рік украв, то скажи. Хоч я тобі й не свояк-примар з твого села, але все одно зрозумію, пробачу.

— Стільки, як у документі.

— Було б тобі вісімнадцять, то, може, й до поліції пристроїв би,— проказав Сливенко, ікаючи мало не за кожним словом. Чого тобі бурлакувати? В нас і одяг, і харч. І повага. Найзапекліший ворог твій — і той спину зігне.

«От тільки тих, що мають охоту гнути спину, стає все менше,— подумки зауважив Сашко.— І ти, поліцаюго,

добре знаєш це. Записуватися до вас добровольців теж нема».

Попереду, за невеличким майданом, на якому ще виднілися острівці торішнього вижовклого бур'яну, показалася невисока напівзруйнована кам'яна загорожа, з-за якої долинало закличне кінське іржання. Біля воріт стояв вартовий.

«Комендатура,— здогадався Сашко.— Там у них, напевне, й казарма, і льох для затриманих».

— Дозвольте зайти до якоїсь хати та попросити щось поїсти,— рішуче зупинився хлопець.— Який з мене робітник, два дні не ївши? Ось до цієї зайду,— кивнув у бік хати, що виходила вікнами на майдан.— Може, хоч скоринку хліба дадуть.

Якийсь час поліцай похмуро дивився на нього і потерся підборіддям об вилоги шинелі. Це не було знаком заперечення — просто він вагався: дозволити чи ні?

— Де тебе, в дідька, накормиш потім? — здвигнув зрештою плечима.— Зайди попроси, робітничок...

Сашко підійшов до хвіртки, відчинив її й опинився на подвір'ї. Поліцай подався слідом за ним, проте в двір не зайшов, а сперся на хвіртку.

Напевне, господиня помітила їх у вікно, бо одразу ж вийшла з хати, перехопивши Сашка за три кроки від дверей. Їй було років під п'ятдесят, цій посивілій жінці зі зморшкуватим обличчям, таким зморшкуватим, що на ньому вже годі було вичитати страх, подив чи будь-яке інше почуття.

— Дайте мені щось поїсти, тітонько,— першим заговорив Сашко.— Хоч що-небудь,— і він виразисто озирнувся на поліцая, що все ще стояв, опершись на хвіртку. Господиня повинна була зрозуміти, що його затримано і що опинився він перед її обійстям не зі своєї волі.— Два дні нічого в роті не мав.

— То й чому ж до мене? — розгублено, а проте без

будь-якого роздратування запитала жінка. Дивилася при цьому не на Сашка, а на його конвоїра.

— Слухай, Дуню, дай цьому молокососу щось перекусити,— зневажливо пробурчав Сливенко, аж тепер заходячи у двір.— Бо ще здохне з голоду. Та пошвидше. Там у нас гарба дров. А який з нього, охлялого, дроворуб?

«Отже, дрова,— одразу відлягло в Сашка від серця.— Ну, якщо йдеться тільки про дрова, тоді ще є шанс. Але що робити зі зброєю? Спробувати залишити в хаті? А якщо господиня видасть мене? Або просто злякається? Зброя в хаті за теперішніх часів!.. Це ж карається смертю».

— Тоді що ж? Тоді заходь,— нерішуче мовила господиня. Сашкові здалося, що нерішучість її пов'язана не зі скарединістю чи небажанням нагодувати його. Просто занадто вже несподіваною для неї виявилася поява в дворі цих двох людей.— Заходь, якщо вже так... Миска борщу, може, й знайдеться.

Входячи поперед господині в сіни, Сашко озирнувся. Поліцай тупцювався біля хвіртки, не знаючи: увіходити йому слідом чи краще залишатися у дворі.

— Звідки ж ти родом, синку? — запитала жінка, коли Сашко сів за стіл. Поліцай залишився в дворі, і, мабуть, тому голос її геть полагіднішав.

— З-під Одеси.

— Аж із Одеси? — вражено перепитала вона, мудруючи біля казанка, що стояв на широкій плиті під закіптюженим комином. З сусідньої кімнати виглянула дівчинка років восьми, уважно придивилася до гостя, здивовано хмикнула і знову зникла.

— І за що ж тебе заарештували?

— Та ні за що. Оце хотів влаштуватися десь тут на роботу. Але натрапив на жандармський пост.

— То, кажеш, на роботу влаштуватися? — Жінка поставила перед ним миску ріденького холодного борщу й окраєць чорно-сірого, наче шматок прибитого пилом вугілля,

хліба, від якого на хлопця війнуло запахом розгрузлого осіннього поля.— А може, ти?.. Може, чимось таким займався?..

На якусь хвилю погляди їхні зустрілися.

Тієї ж миті двері відчинилися й на порозі постав Сливенко.

— Ну, скоро ти там? — покрутив головою так, ніби відмахувався від набридливої оси.— Чого розсівся?

— Дай хлопцеві попоїсти,— Сашко завважив, що господиня звернулася до Сливенка на «ти». Значить, вони були добре знайомі. То чи не провокувала вона його на одвертість? — Чи, може, не бачиш, який він змучений дорогою?

— Всі вони «змучені»! Не знаєш, з-за якого рогу стрілятимуть.

— Ну й стріляють,— уже миролюбніше погодилася господиня.— Бо тепер усі стріляють. Але до чого тут цей хлопчина? Ішов найматися на роботу...

— Не бурчи! — гаркнув поліцай.— Бо ти вже, бачу, геть страх утратила.

Сашкові не хотілося, щоб жінка постраждала через нього. Їй не варто було заступатися, але ж заступилася. Даремно він підозрював її. Проте далі затримуватися тут не варто ні на хвилину. Швидко доїв борщ, запив холодною криничною водою з чашки, яку поставила на стіл господиня, даючи зрозуміти, що ні чаю, ні компоту в неї нема, і, щиро подякувавши і жінці, і чорнявій дівчинці, що вже посміливішала і тепер стояла на порозі сусідньої кімнати, сказав поліцаєві:

— Все, я готовий. Ведіть, де там ваша гарба лісу.

15

Як Сашко й сподівався, обійшлося без допиту. Привівши його на величезне подвір'я комендатури, на якому знаходилися конюшня, кузня і дроварня, Сливенко наказав Сашкові і ще якомусь парубійкові

(котрий, як коротко пояснив поліцай, був переселенцем із Бессарабії, але «провинився перед владою») до заходу сонця рубати дрова. «За два дні впораєтеся,— вдарив начальник поліції носком чобота в стос нарізаних колод,— обох відпущу. Не впораєтеся — відшмагаю нагаєм і примушу працювати ще два дні. Терпіти не можу лінюхів».

«Ну що ж: два — то два»,— розважливо подумав Сашко. Він уже оглянув територію комендатури: кам'яна огорожа за конюшнею невисока, напівзруйнована. Охороняти ж її мав той самий вартовий, що стояв біля воріт. Отже, ввечері треба втікати. Вдень ні в селі, ні в степу він не заховається, але ввечері в нього з'явиться шанс. Поки що треба було працювати, терпіти і чекати, чекати слушної миті. Головне, що зброя при ньому. Зі зброєю, відстрілюючись, він якось врятується.

— Слухай, земляче, а тебе як звуть? — запитав переселенця, що був років на три-чотири старший од нього. В армію призвати його не могли, бо припадав на ліву ногу. Загалом це був досить високий, але худющий, просто-таки виснажений парубійко, якого, напевне, мучила якась хвороба.

— Мене? — стиха перепитав хлопець і зацьковано глянув на вартового. Жандарм стояв у воротах так, щоб бачити і робітників, і путівець, що вів до комендатури.— Григорій.— А якусь хвильку помовчавши, й собі стиха запитав: — А тебе?

Сашко назвався.

— Ти молдаванин? — спитав.

— Так. Нас переселили з Бессарабії. Двадцять сімей.

— А навіщо вас переселяли аж сюди?

— Ніби не знаєш навіщо? — ображено якось мовив Григорій, розколюючи чурбан. Силою він не відзначався, проте рубав досить вправно.— Треба освоювати Трансністрію.

— Он як! То виходить, що без вас тут був неосвоєний дикий степ? Ні міст, ні сіл, ні доріг?..

— Ніби це ми самі напросилися сюди,— пробурчав Григорій, вловивши в словах Сашка в'їдливу іронію.

— В такому разі вітаю: як-не-як Антонеску довірив тобі велику місію. Не розумію тільки, чому ти не радієш цьому.

— А тобі й не треба розуміти,— образився Григорій.— Робимо, що велять — ось і все тут.

Виваживши його насмішкуватим поглядом, Сашко надовго замовк. Тим часом біля комендатури виникло пожвавлення. Воно й зрозуміло: від'їжджало двоє офіцерів — німецький і румунський. Німець був у чорному шкіряному плащі, між розстебнутими полами якого проглядалося чорне сукно мундира. Сашко вже бачив офіцерів у такій формі і знав, що в таких плащах ходять здебільшого есесівці зі служби безпеки — гестапо. Але з якого дива цей гестапівець завітав сюди? Щось сталося? Чи, може, чергове викачування з населення продовольства «для потреб великого рейху»?

Проводжав їх сам комендант — приземкуватий повнотілий чолов'яга, статура якого набувала форми тільки завдяки реміняччю, яким він був перев'язаний через обидва плеча. Перш ніж посадити «гостей» у машину, лейтенант пригрозив хлопцям, мабуть, щоб показати приїжджим, що на жандармському посту все гаразд — влада в нього в кулаці, а вже потім кинувся відчиняти дверцята машини.

— Далеко звідси до Північного Бугу? — запитав Сашко Григорія, щойно спектакль із проводами було завершено.

— Та вже недалеко,— сумирно відповів той, уважно глянувши на Сашка.— Може, кілометрів зо два звідси.

— Покататися б на човні...— дещо запізніло пояснив свою цікавість Сашко.

Сашко непомітно поправив пістолет, що, вибиваючись з-під поли, весь час заважав йому працювати, і знову взявся за сокиру. В брезентовій куртці йому було жаркувато, проте скидати її не наважувався. Тільки завдяки її грубим широким полам і вдавалося приховувати, що він озброєний. Втім, пістолет усе далі й далі висувався з-за пояса,

і треба було надійніше затягти натільний пояс брючним ременем. Але зробити цього при Григорієві він не міг.

Одначе Григорій уже почав здогадуватися, з ким звела його доля.

— Обережніше,— стиха проказав він.— Конюх стежить за тобою.

— Хто стежить? — вражено перепитав Сашко й озирнувся. За кілька кроків од них стояв літній конюх, який, судячи з одягу, теж був переселенцем. Помітивши, що Сашко озирнувся, він швидко перевів погляд на комендатуру. Тепер уже хлопчина не сумнівався, що той справді стежив за ним.

— Спочатку стежив за тобою, виглядаючи з дверей конюшні,— так само стиха пояснив переселенець.— Такий наказ коменданта.

— Навіть так?

— Здається, конюх помітив, що в тебе щось там сховане за пазухою. Але мене це не обходить. До речі, української конюх майже не розуміє. Я знаю, бо село наше було наполовину українським. І мати моя українка.

Тепер конюх був обачнішим. Він уже не підходив занадто близько і не намагався підслуховувати, про що вони говорять, а почав виводити коней і прив'язувати їх у дворі до конов'язі.

— Чим же ти провинився? — запитав Сашко, аби продовжити знайомство з переселенцем. У нього з'явилася надія, що Григорій зможе чимось допомогти.

— Довго розповідати,— неохоче відізвався той, розстібуючи латану, вже геть просякнуту потом сорочку.— Та й навіщо це тобі?

— Накинь піджак, щоб не застудитися, і перепочинь. Хоча б кілька хвилин. А щоб не стояти — складай нарубане.

Той слухняно зняв піджак, що був підвішений під дахом дроварні, одягнув і заходився складати дрова.

— Як у вас тут досі було, тихо? Про партизанів не чуть?

— Тепер уже чутніше. Що ближче фронт — то чутніше.

На кілька хвилин вони забули про конюха. А той, остаточно переконавшись, що Сашко ховає щось під полою, непомітно відійшов од конюшні й метнувся до комендатури.

— Це за тобою,— тільки і встиг мовити Григорій, коли з дверей комендатури один за одним вискочили двоє жандармів, а слідом за ними й конюх. Той, що біг першим, навіть не прихопив карабін, у другого карабін висів за плечима. Напевне, вони сподівалися, що легко справляться з хлопцем. Та щойно жандарм спробував схопити Сашка за руку, як той з усієї сили вдарив його кулаком у підборіддя. Удар був такий сильний, що, відлетівши за кілька кроків, жандарм упав, ударившись головою об колоду. З несподіванки другий жандарм на якусь мить завмер, отетеріло дивлячись на хлопця. Скориставшись із цієї заминки, Сашко кинувся до кузні, що стояла край обійстя неподалік конюшні. Постріл прогримів тільки тоді, коли він підбіг до прочинених дверей. Але жандарм промахнувся. Куля пробила дошку в Сашка над головою.

Цей постріл став для жандармського поста сигналом тривоги. Одразу ж вибігли на подвір'я комендант і всі жандарми, які були там.

Тим часом, вскочивши до кузні, Сашко роззирнувся. Єдине віконце дивилося в той же бік, що й двері, отож пролізти через нього можна було тільки в двір. А стіна від пустиря, що по той бік кузні, глуха й міцна. Отже, він у пастці! Треба було обминути кузню, перемахнути через огорожу... Звичайно, й тоді шансів на порятунок лишалося небагато. Але все ж таки...

«Спокійно,— наказав собі.— Не панікуй. Треба забарикадуватися». І видобув із-за пояса пістолет.

Двері відчинялися всередину. Пригнувшись, він метнувся до них, зачинив, але двері не прилягали до одвірка, за-

лишався просвіток, через який вільно могла протиснутися людина. Саме це й спробував зробити один із жандармів, які вже мали наказ коменданта взяти партизана живим. Якусь мить Сашко підпирав двері плечем, а тоді відскочив і вистрілив. Жандарм зойкнув і, заточившись, упав біля входу. Сашко виглянув. У дворі комендатури вже з'явилося кілька поліцаїв. Поруч, за крок од дверей, лежав карабін жандарма. Сашко висунувся, схопив карабін за приклад і вскочив назад до кузні.

«Все! — аж тепер усвідомив те, що сталося.— Жандарм убитий. А за це — смертна кара. Відступати нікуди. Тільки триматись до кінця».

Переконавшись, що він справді озброєний і настроєний на рішучий опір, жандарми і поліцаї повелися обережніше. Заховавшись за конюшнею, комендант, поліцаї і жандарми почали радитись, як бути далі. Зрештою комендант послав кількох жандармів по той бік кузні, щоб оточити її. Відтепер «партизан» був у міцному кільці.

Сашко теж розумів, що кільце замкнулося, але стріляти в жандармів і поліцаїв, що метушилися навколо його фортеці, не поспішав. Беріг набої. Відтоді, як Сашко пристав до загону морської піхоти, на нього не раз чатувала смерть, проте ніколи ще становище його не було таким безвихідним, а загибель такою очевидною, як зараз. І все ж таки, долаючи цілком природний в його становищі страх уже не так перед смертю, як перед самою приреченістю на неї, готувався до бою. Останнього свого бою.

Він підтягнув до дверей ковадло. Потім кинув біля нього кілька лемешів, погнуту борону, якесь залізяччя, п'ять чи шість колод, наготовлених на дрова. Навіть просвіток, що утворився між дверима й одвірком, знизу теж було закладено, і проникнути через нього під прицілом його карабіна чи пістолета ворогам буде нелегко.

— Егей, Філатов, не дурій! — долинув до нього сухий, скрегітливий голос поліцая.— Здавайся! Ти неповнолітній,

отож суд ще, може, й змилостивиться над тобою! Викидай зброю і виходь!

— А ти увійди сюди! Отоді я здамся! — Неподалік того місця, де стояло ковадло, лежав великий камінь, на якому, мабуть, не раз спочивав коваль. Сашко з великим зусиллям вирвав його з долівки і ледве висадив на підвіконня. Тепер і віконце було забарикадоване. Та й навряд чи хтось наважиться пролізати через нього. Отже пильнувати треба дверей.

Сашко переліз через купу складених під глухою стіною ясеневих стовбурів, підправив їх так, щоб утворилася зручна барикада, і поклав зверху карабін. Звідси можна було відстрілюватися, навіть якби вороги вдерлися до кузні.

— Філатов, останній раз пропоную: здавайся! Все одно звідси тобі вже не втекти!

Сашко подивився на облуплену стелю. Жодної щілини! Ще працюючи біля дроварні, він звернув увагу, що покрівля кузні пласка: без стропил, без даху, обмазана глиною і вкрита толлю, пришитою до покрівлі дошками. Дочекатися ночі, продертися на дах і спробувати втікати звідси? Напевне, це єдиний шанс. Якщо тільки вдасться протриматись до ночі. «Не розкисай, вдасться. Даси їм останній бій. А якщо й схоплять тебе, то нічого не дізнаються. Пістолет знайшов у степу. Ось і все».

Кулеметна черга заскочила його зненацька. Він саме хотів підійти до дверей, коли перші кулі розтрощили їх і вп'ялися в дерево. Добре, що кулеметник не поспішав з чергою, клав її густо, наче засівав родючу нивку, і Сашко встиг залягти. Він лежав на присипаній пилом і попелом долівці, відчуваючи під собою метал затоптаної в землю підкови (він помітив її, барикадуючи двері), яка, можливо, комусь і віщувала щастя, але тільки не йому; груди його наповнювалися запахом перегорілого хліба, розпеченого заліза, мастила і ще чогось такого, чим могла пахнути тільки долівка сільської кузні. А кулі безжалісно тро-

щили стовбури молодих ясенів, і на щоку Сашка спадали шматочки луб'я та зволожена крапельками запізнілого весняного соку тирса. Зараз він заздрив їм: рани, які залишали на їх тілах кулі, не завдавали болю. Втім, хтозна, може, біль обпікав і їх?

16

Лейтенант Думитріу шаленів од люті й безсилля. Він, звичайно, міг скільки завгодно зганяти злість на начальникові місцевої поліції, який затримав і привіз до комендатури цього партизана Філатова, або, навпаки, міг суто по-людськи визнати, що це — чиста випадковість. Одначе розумів: як би він сам не витлумачував те, що сталося зараз біля комендатури,— він ніяк не зможе пояснити своєму начальству, чому затриманий кілька годин перебував на території комендатури озброєним, чому його ніхто не обшукав і чому навіть при такій мізерній операції, як затримання хлопчини-дроворуба, він втратив одного жандарма вбитим. Уже зараз — одного вбитим! А Філатов і не думає здаватися. І, як на лихо, сталося все це саме сьогодні, коли разом із офіцером контррозвідки до комендатури приїхав співробітник гестапо, який інспектує місцеве відділення сигуранци.

Отож, коли в дворі комендатури з'явився переляканий Сливенко, Думитріу вихопив пістолет і, вимахуючи ним, накинувся на начальника поліції з такою лайкою, що двоє поліцаїв, які прийшли з ним, нажахано відступили до дроварні, побоюючись, що й самі можуть потрапити комендантові під гарячу руку.

— Ти привів його, ти! — задихаючись, вигукував Думитріу.— Не обшукав, не допитав, не перевірив, хто він такий! Під суд!

— Але ж, пане коменданте,— виправдовувався Сливенко, змішуючи українські й румунські слова.— Я обшукав

його. Святий хрест. Зброї при ньому не було! Звідки я знаю, може, його спеціально закинули сюди з Москви, а зброю було сховано в кузні.

— З Москви?! Сховано?! — волав лейтенант, розлютовано «витанцьовуючи» біля начальника поліції і ледве стримуючись, щоб не затопити його в обличчя рукояткою пістолета.— А мій жандарм?! Он там, убитий! Перенеси тіло! І схопи цього бандита! Схопи! Вимани його і дізнайся, хто він і з ким зв'язаний на селі. Я підпалю це прокляте село з чотирьох сторін!

Вигукнувши це на найвищих нотах, комендант прожогом кинувся до приміщення, ніби десь там лежав смолоскип, із яким він мав бігти на околицю села. Дивлячись йому вслід, Сливенко почухав підборіддя об комір шинелі і, люто зиркнувши на своїх поліцаїв, що все ще несміливо тупцювали за ганком комендатури, холодно процідив: «Чого витріщилися? Взяти живим! Шкуру з нього здерти!»

У дворі було вирито кілька невеличких окопів-щілин, в яких жандарми могли відсиджуватися під час нальоту авіації або тримати оборону при нападі партизанів. Два таких окопчики було викопано обабіч кузні й один, з гніздом для кулемета, позаду неї, на узвишші. Зараз в кожному з них уже засіло по жандармові. Туди ж Сливенко загнав і двох поліцаїв, а третьому, Корчакову, наказав зібрати і привести сюди решту свого воїнства, бо побоювався, що комендант звелить брати кузню приступом.

Доки Корчаков збирав поліцаїв, Сливенко погрозами і вмовлянням пробував виманити хлопця з його фортеці, але Філатов, здається, не звертав на нього уваги. І коли поліцаї підходили до окопів, з кузні теж не долинуло жодного пострілу. «Може, жандарми застрелили його?» — зажевріла надія.

— Егей, воїнство,— звернувся він до поліцаїв,— потрібен доброволець! Підіть котрийсь, поговоріть із ним.

Поліцаї перезирнулися і промовчали. Труп жандарма

все ще лежав перед дверима, і лягати поруч нікому з них не хотілося.

— Та партизана вже, мабуть, вбили,— пробував підбадьорити їх Сливенко.— Хто піде гляне?

Добровольців не було. Раптом погляд його зупинився на переселенцеві, який, не знаючи, що йому робити далі, стояв біля дроварні.

— Егей, ти! Ану йди сюди! — А коли Григорій наблизився — зміряв його холодним, презирливим поглядом.— Цей бандит рубав дрова разом із тобою?

— Зі мною,— знічено стенув плечима Григорій.

— Тоді кажи: звідки в нього взявся пістолет?

— Хіба я знаю?

— Звідки в нього взявся пістолет?! — гаркнув Сливенко, але дроворуб тільки нажахано відсахнувся і втупив у нього невидючий погляд. «Навіть якби я зараз пошматував його, все одного нічого путнього не доб'юся,— зрозумів Сливенко, запихаючи пістолет назад у кобуру.— Бо він справді нічого не знає».— Отже, ви спільники? Ви змовилися? Відповідай, змовилися?!

— Я не знаю його,— стиха проказав парубійко, ледве ворушачи затерплими губами.

— Ага, ти вже його не знаєш?! Ти його й у вічі ніколи не бачив?!! То я даю тобі змогу познайомитися з ним ближче, зрозумів?! — просичав Сливенко, поглядаючи на комендатуру. Він побоювався, що звідти ось-ось вискочить цей істеричка-комендант і зведе нанівець увесь його задум. Хоча переселенець і потрапив у немилість Думитріу, він все ж таки вважався підлеглим румунського короля, привезеним сюди, щоб освоювати Трансністрію.— Зараз ти підеш до кузні і подивишся, що він там робить. Ти — парламентер. Ми посилаємо тебе на переговори. Спробуй умовити його. Нехай вийде і здасться. Якщо зумієш умовити — пан комендант звільнить тебе від цієї роботи, ще й нагородить... чим-небудь,— додав він невпевнено, бо знав, що дочекатися від скупого, нерозпорядливого комен-

данта жандармського поста нагороди так само важко, як золотого дощу з неба.

— Я піду,— охоче погодився Григорій.— Не треба ніяких нагород, я піду.

— Отакої...— пробурчав Сливенко, підозріливо свердлячи Григорія очима.— Чого це ти такий охочий став? Може, й лишишся з ним, га?! Хто вас, переселенців, знає: ви й за тих і за тих! — він різко підступив до Григорія і, ні слова не кажучи, грубо обмацав кишені, під пахвою, навіть зазирнув під полу.

— Ви просили — тому й піду,— сумирно пояснив Григорій.

— Ну, гаразд,— обличчя Сливенка пересіпнулося, і Григорій так і не зрозумів: посмішка то була чи нервові корчі.— А як повертатимешся — підхопи під пахви вбитого. І відтягни. Негоже йому там лежати. Мертвий — що святий. Іди,— закінчив уже майже лагідно, побоюючись, що Григорій може раптом передумати.— Що й казати, хлопець ти хоробрий.

Посилаючи людину на вірну смерть, Сливенко завжди виявляв певну добродушливість. Такою вже була натура цього вовкуватого, відлюдкуватого чоловіка.

17

Вийшовши з-за рогу конюшні, Григорій поспішив гукнути:

— Олександре, не стріляй! Це я, Григорій! — Він зробив ще кілька кроків, щоб опинитися навпроти дверей, де Сашко міг би розгледіти його.— Мене послали поговорити з тобою! Відчини! Поліцаї і жандарми не стрілятимуть!

— Заходь, освоювачу, гостем будеш! — долинуло з кузні. Голос був твердий і, як здалося Григорієві, навіть трохи глузливий.

Григорій повільно підійшов до вбитого, підхопив його під пахви і відтяг убік від дверей, під стіну, звідти поліцаї могли вільно забрати його, доки вони з Сашком розмовлятимуть.

— Ти без зброї? — запитав Сашко, коли він почав протискуватися у просвіток дверей.

— А хто мені дасть її? — буденно відповів Григорій.— Та й стріляти я не вмію.

Він протисся всередину і зупинився. Хоча денне світло й просіювалося через прозір дверей, щілини, пробоїни та через високе напівзакладене віконце, все ж таки в кузні було морочно, і знадобилося кілька хвилин, перш ніж очі Григорія звикли до напівмороку.

— Де ти, Сашко? — невпевнено запитав Григорій, обережно підступаючи до купи стовбурів. Він бував у цій кузні раніше і знав, де й що тут розташоване.

— Тут я, тут,— голос долинав звідкись ізверху. І було в цьому голосі щось від хлоп'ячої безтурботності, а щось від туги приреченого. Григорій підняв голову і побачив, що Сашко сидить у кутку кузні, під стелею, на широкій, вмурованій у стіни, жердині. В неї було вбито кілька величезних цвяхів, на яких ще й досі висіли старий заіржавілий ланцюг, в'язанка скоб, моток дроту та якесь причандалля, повішане припасливим ковалем про всяк випадок.— Що ти хотів сказати мені?

— Сливенко послав. Начальник поліції.

— Щоб умовив здатися,— додав Сашко, зіскакуючи зі свого «сідала», з якого він міг тримати під прицілом і двері, й вікно і на якому кулі його не діставали. Та й кому могло спасти на думку, що він сидить під стелею? — Ну, вмовляй. Що він там обіцяє в обмін за радість побачити мене з піднятими вгору руками?

— Каже, що тебе не розстріляють, а дадуть кілька років тюрми. Тобі ще нема вісімнадцяти.

— І ти віриш тому, що він каже? — Сашко обережно підійшов до дверей і, визирнувши, знову забарикадував їх.

Григорій розгублено покректав, мовляв: «Ну навіщо запитуєш таке?», але все ж змушений був відповісти:

— Та не вірю, звичайно. Вони тебе ще тут замучать. І до суду не дійде. Але я тобі цього не казав, чуєш? Я один в сім'ї годувальник. Як мобілізували батька в сорок першому — відтоді жодної звістки. А крім мене — ще двоє дітей. Молодших.

У прозір дверей Сашко побачив, як обережно, скрадаючись, підійшли до стіни двоє поліцаїв і, підхопивши тіло вбитого жандарма, бігом подалися до конюшні. Він не стріляв. Беріг патрони. Швидше б настала ніч. Але сонце ніби завмерло на небосхилі, хвилини тягнуться, наче роки. Він пригадав, як болісно чекав темряви, лежачи на півострівці на березі лиману. Тоді, в сорок першому. Але тоді їх було кілька. І позаду віяв прохолодою лиман. Так, тоді в нього були хоч якісь шанси на порятунок...

— Але й тут, у цій кузні, ти теж не врятуєшся,— скорботно мовив Григорій.— У них уже й кулемет. І двоє солдатів-прикордонників при ньому. Кажуть, що комендант ще просить надіслати кількох солдатів.

— Не врятуюся. Але триматимусь, скільки зможу. Це ж війна. А я воюю з осені сорок першого. Ось так... Іди і скажи їм, що я не здамся. Живим вони мене не візьмуть. І кожен, хто підійде до дверей, тут і поляже. Патронів у мене чимало. Ще й карабін жандармів.

Сашко стояв, притиснувшись спиною до стіни і заглядаючи в прозір дверей. Він чекав, коли Григорій піде. Але той не рухався з місця.

— Чому не йдеш? Чи ще не втратив надії вмовити?

— Доки я тут, вони не стрілятимуть.

— Краще вже стріляли б. Коли мовчать, а ти знаєш, що вони нишпорять попід стінами,— страшніше. Чекання завжди страшніше, ніж сам бій.

— Я можу щось зробити для тебе?

— Зробити? Для мене? — сумовито всміхнувся Сашко.— А що ти можеш?.. Втім, побудь зі мною ще хвилин п'ять.

Я тим часом спробую віддлубати земляний нарост. Ось тут,— показав носком чобота на щілину між дверима й одвірком.— Через нього не можу взяти двері на засувку.

Не чекаючи згоди, Сашко схопив шворінь, що лежав під стіною, і почав гарячково розривати чорний від пилу і мазуту пагорбочок.

Побачивши це, Григорій роззирнувся, підняв зуб від борони і теж заходився длубатись. Він більше заважав Сашкові, ніж допомагав, але Сашко не зупиняв його. Він розумів, що для Григорія це єдина можливість зробити хоч дещицю, аби вийти звідси з чистим сумлінням: він не зрадив, допоміг, чим міг.

— Слухай, скажи мені: хто ти такий? — пошепки попросив Григорій. Вони геть забули про небезпеку і розкопували та розгрібали той горбочок усе завзятіше.

— Ми вже знайомилися,— стримано нагадав Сашко.— Ім'я знаєш. Родом з-під Одеси.

— А хто ти: партизан, підпільник? Не бійся, жандармам я цього не переповідатиму.

— Можеш вважати мене партизаном, можеш підпільником. А можеш просто морським піхотинцем. Майже весь батальйон, до якого я пристав біля нашого села восени 1941-го, загинув. Залишилося нас тільки двоє. Отож батальйону нема, війська дістали наказ евакуюватися з Одеси. А я все ще продовжую бити ворога. Як тільки можу. І нас таких багато. Ти теж спробуй зв'язатися з партизанами, підпільниками. Адже і твоя Молдавія окупована.

Нарешті вони розгребли чорний мазутний наріст біля дверей і Сашко спробував причинити їх. Все гаразд, тепер можна буде взяти на засувку.

— Ну, все, дякую. Тобі час іти.— Раптом, сумовито всміхнувшись, плеснув Григорія по плечу.— А багато ми з тобою «нарубали» сьогодні дров. Запам'ятають вони нас тут надовго. Ось так, освоювачу Трансністрії.

— Егей, Чобану! — долинув голос Сливенка.— Ти живий? І що з тобою? Озовися!

— Відгукнися, бо почнуть стріляти,— порадив Сашко.

— Та живий, живий! Іду!

Уже ступивши ногою в прозір дверей, Григорій раптом щось згадав, поліз у кишеню штанів і видобув з неї малесенький шматочок зачерствілого кукурудзяного коржа, якого залишив, мабуть, зі свого обіду.

— Більше в мене нічого нема. Вночі з'їси. Вночі буде голодно. Що їм сказати?

— Скажи, що я попросив годину на роздуми. Нехай вони ще годину понудяться, а для мене це на годину ближче до ночі. Ну, щасти тобі.

Григорій вийшов з кузні, а Сашко, намагаючись не висуватись з-за товстої кам'яної стіни, швидко зачинив двері, взяв їх на засув і знову забарикадував. Тепер він почувався впевненіше. Не встиг Григорій дійти до конюшні, де на нього чекав Сливенко, як Сашко вже сидів на перекладині і гострим шворенем пробивав у стелі невеличкий отвір, якого потім, уночі, можна буде швидко розширити, щоб видобутися назовні. Аби тільки ніч видалася якомога темнішою та трохи щастя... Як тоді, коли під градом куль і мін перепливав лиман...

18

Вислухавши Григорія, начальник поліції тільки хижо посміхнувся:

— Ну що ж, ми йому влаштуємо таку облогу, що він радий буде вискочити звідти хоч напівживим, але не зможе.

Щойно минула година, гукнув поліцаям: — Вогнем його! Чули? Вогнем! І навіть якщо вискочить, виповзе, виборсається звідти — вкинути назад у полум'я.

Почувши це, Корчаков, який уже встиг повернутися з п'ятьма поліцаями, хвацько відповів: «Єсть вогнем!», але одразу ж розгублено роззирнувся, не знаючи, з чого починати.

— Чого роззираєшся?! — гримнув на нього Сливенко.— Он скільки дров. Обкласти кузню. Облити гасом, бензином.

Двоє поліцаїв уже кинулися до дроварні, але в цей час із комендатури поважно вийшов комендант і, змішуючи румунські й українські слова, поцікавився у Сливенка, що він збирається робити.

— Обкласти і підпалити. Викурити його звідти...

— Загалом так йому й треба. Але маю наказ узяти партизана живим,— сумно глянув на нього комендант. Він уже змирився з тим, що сталося, а додзвонившись до районної комендатури, остаточно заспокоївся.— Є наказ, пане оберполіцаю,— наголосив на слові «наказ» і пересіпнув плечима, підкреслюючи, що те, що він мовить далі, розходиться з його бажанням.— Отож, навпаки, зараз цього бандита слід оберігати. Щойно я зателефонував на пост прикордонної смуги. Капітан обіцяв підкинути мені ще пару хлопців з карабінами і ручними гранатами. Спочатку спробуємо виманити його. Ну, а якщо не вдасться,— знову виразисто пересіпнув плечима, ніби тримав на них дошку з цвяхами,— то не брати ж нам цю кузню штурмом. Зрештою партизан добре озброєний. Хтозна, скільки в нього патронів. Пробували переконати його, щоб здався?

— Щойно посилали до кузні цього переселенця, Григорія. До речі,— підвищив голос так, щоб його слова міг почути й Григорій,— сам викликався. Треба б урахувати це...

Комендант мугикнув щось невиразне і зневажливо махнув рукою, даючи зрозуміти, що Григорій може забиратися з-перед його очей.

— Треба було послати цього йолопа конюха. Замість того, щоб самому кинутися на бандита й роззброїти його, він побіг в комендатуру. Ганьба на всю округу.

Вже геть стемніло, коли над'їхало ще п'ятеро солдатів-прикордонників, які захопили з собою ручні гранати. Кулемет знову встановили навпроти дверей. Гукали: «Виходь, здавайся!», а тоді били чергою по дверях, вікну, стінах,

Один із солдатів навіть видобувся на дах кузні і навмання прострілював її.

Коли кулеметник і солдат на даху вгамувалися, поліцаї спробували підійти до дверей. Але оточений відповів двома пострілами, і вони знову відступили.

— Пане комендант! — з'явився на ганку черговий по комендатурі.— Вас просять до телефону!

— Припиніть вогонь! — про всяк випадок наказав комендант. А повернувшись через кілька хвилин, усміхнувся і, полегшено зітхнувши, обтер лисину брудним зіжмаканим носовичком:

— Ну, слава богу. Районна комендатура зв'язалася з тим селом, звідки походить цей Філатов. Думаєте, це звичайний собі хлопчисько? Його вже розшукують. Є відомості, що він належить до якоїсь одеської підпільної організації й особисто здійснив кілька терористичних актів проти законної влади. Його мали заарештувати, але хтось, напевне, попередив — і він утік. Існує підозра, що збирався перейти лінію фронту. Або, може, добувався до Первомайська, де мав зустрітися з кимось із місцевих підпільників. Отож і кажу: слава богу, що він саме така птаха, га, Сливенко?

— Не розумію вас, пане комендант,— потерся підборіддям об вилог шинелі.

— Що тут розуміти? Якщо він така стріляна птаха, такий досвідчений бандит, то це зовсім в іншому світлі виставляє і всю пригоду з ним. Ми з вами вже не роззяви, які не здатні впоратися з озброєним хлопчиськом, що десь там випадково підібрав пістолет, а навпаки... Затримали і знешкодили досвідченого бандита.

— А слушно, слушно...— догідливо погодився Сливенко.— Визнаю.

19

Голоси... Вони долинали звідусюди: з-під дверей, з-за стін, з даху. Сашко вже зрозумів, що вороги відклали свій штурм до світанку, що цю ніч доля йому ще подарувала. Проте перегукування жандармів та солдатів, безперервні домагання: «Виходь, здавайся!», патякання поліцаїв, що, підкріпившись самогоном, змагалися в брутальності лайки на його адресу — все це виводило хлопця з рівноваги.

Він намагався не чути їх. Наспівував пісню, затуляв вуха, щоб перепинити шлях тим сп'янілим, знахабнілим голосам. Та це не допомагало. Краще б уже стріляли!

Раптом усе стихло. Можливо, тому, що не озивався, не стріляв, не відповідав на лайку лайкою. Але про те, щоб і далі пробивати стелю й вибиратися на дах, не могло бути й мови.

Він ще надійніше забарикадував двері (як добре, що в кузні виявилася ціла гарба деревини), підправив свою барикаду, накидавши зверху борін, лемешів та вугілля, а тоді зайшов за неї і приліг на стовбури, затих. У кузні було холодно і вогко. Сашко розстебнув куртку і вкрився з головою, зігріваючи себе власним диханням.

Як сталося, що він заснув?! Скільки тривав цей химерний, заполонений незбагненними видивами і примарами сон,— годину, дві чи лише кілька хвилин — цього він не знав. Прокинувшись, одразу ж метнувся до дверей і прислухався. Потім припав до щілини. У дворі за конюшнею жевріло невеличке вогнище. З-за стіни, обабіч дверей, долинали кроки. Вороги вартували його так, нібито він уже сидів у в'язниці. Та так воно, власне, і є. Він опинився у в'язниці, яку сам собі обрав.

До світанку Сашко пролежав у своєму закутні між стіною та барикадою, пригнічений, пойнятий невтамовним розпачем. Так, напевне, почуваються приречені до страти, які знають, що вирок мають виконати на світанку. Ось

він сидить тут, змучений дорогою, голодний, приречений на загибель... Ніхто: ні мати, ні друзі, ні Оксана — не знають, де він і що з ним. І навряд чи коли-небудь дізнаються, де і як він загинув і де його могила. Невже нема порятунку? Невже його не існує?! Невже це останній день його життя?!

Сашко незчувся, як на очі найшли сльози. Схаменувся лише тоді, як, забуваючись, у напівмаренні, голосно, по-дитячому схлипнув. «Не розкисай! — наказав собі.— Досить нити. Ніхто з них не повинен бачити твоїх сліз. Ти хотів стати офіцером і майже все життя готувався до цього. Як це гарно: ненавидіти чиюсь слабкодухість! А як подолати свою власну? Ти став командиром групи. Ось і поводься, як належить офіцерові».

Із напівмарення його вирвала кулеметна черга. Кулі з якоюсь особливою осатанілістю шматували двері, трощили стовбур молодого ясеня і вицвьохкували, рикошетячи від стіни. Отже, ніч закінчилася. Настав світанок, його судний день.

— Ну що ж,— крізь зціплені зуби проказав Сашко.— Я готовий. Спробуйте взяти мене живим. Учора я тільки відстрілювався, чекаючи ночі. А сьогодні даю бій.

Кулі били праворуч хлопчини і закутня його не сягали. Проте кулеметник усе стріляв і стріляв, випалюючи двері, вибиваючи раму вікна разом із віконницею, кулі дзьобали камінь-дикун, з якого було вимуровано стіни цієї давньої,— може, такої ж давньої, як саме село,— споруди.

«А зараз вони спробують прорватися через двері»,— подумав Сашко, щойно кулеметник угамувався. Почекав ще з хвилинку — раптом кулемет знову оживе? — підхопив карабін і кинувся до дверей. Тесля зміцнив свій витвір товстими залізними штабами — зверху, знизу і хрест-навхрест. Товсті дубові двері кузні більше нагадували ворота невеличкої фортеці. Не дивно, що вони витримали обстріл, хоча в окремих місцях дошки були посічені так, що можна було просунути голову. Сашко дослухався. Чому з двору

долинає стільки голосів? Гуркіт мотора. Машина? Здається, навіть дві. Невже комендант викликав солдатів?

— Егей, Філатов, і досить гратися в героя! Це тобі не часи Григорія Котовського! Виходь і здавайся, так і краще буде! — Знову голос цього Сливенка! Деренчливий, ненависний.— Ти чуєш мене?! Тепер і ти оточений ще й цілим взводом солдатів. Можеш і визирнути й переконатися? На що ти і розраховуєш?!

— На твою смерть! — не стримався хлопець.— Чув?! На смерть твою розраховую! Підійди сюди і візьми мене в полон. Ну, підійди і візьми!

Тепер ударили одразу і з кулемета, і з рушниць.

«Невже вони кинули сюди взвод солдатів, ніби в кузні засіла ціла десантна група! Ну що ж,— суворо всміхнувся Сашко, коли стрілянина вщухла.— Виходить, що вони справді встигли зв'язатися з нашою районною жандармерією і тепер достеменно знають, кого обложили. «Не завжди можна врятуватися, але померти по-людськи, як і належить морському піхотинцеві, можна завжди». Це слова Михайла Кореня. Він запам'ятав їх.

Упавши на стовбури під дверима, він просунув карабін у щілину і, почекавши, поки один із солдатів висунеться з окопчика, в якому стояв кулемет,— натис на спусковий гачок. Солдат — здається, це таки був солдат — схопившись за плече, осів назад в окоп.

Відскочивши під вікно, Сашко помітив, як між рамою і лемешем просувається ствол рушниці. Сашко вдарив по ньому прикладом — і ствол зник. Але в цей час двоє поліцаїв підкралися попід стіною до дверей і почали стріляти врізнобіч. Хлопець вистрілив навскоси в одного з них, але не поцілив. Проте стрілянина затихла. І затихла, напевне, за наказом коменданта, що вирішив сам поговорити з оточеним. Сашко не міг зрозуміти, що він вигукує, вловлював значення лише окремих знайомих йому слів, які встиг вивчити. Проте один із поліцаїв заходився перекладати.

— Пан комендант обіцяє тобі життя! — вигукував перекладач.— Викинь у двері зброю і виходь! Якщо на допиті ти чесно зізнаєшся в усьому, що накоїв, і назвеш прізвища всіх своїх спільників у Сичавці, в Одесі, тут, у Богданівці, чи де б вони не були,— румунська адміністрація подарує тобі життя! Пан комендант вже узгодив це питання з районним начальством! Як неповнолітній, ти відбудешся тільки роком каторжних робіт!

Комендант і поліцай замовкли, чекаючи відповіді. Але Сашко не озивався. Відповідатиме тільки в крайніх випадках — пострілами. Яке щастя, що в нього ще є патрони!

Знову були вмовляння, були погрози. Строчив кулемет, і чорними ядучими жалами просотувалася через пробоїни брудна лайка поліцаїв. Сашко їх не слухав, говорив тільки з самим собою, дослухався голосу своєї душі.

Перша граната вибухнула біля дверей і рознесла їх майже вщент. Сашко стояв під стіною, і осколки пройшли повз нього. Друга вдарилася в стіну біля одвірка, осипаючи осколками покрівлю кузні. Оглушений, засипаний пилом, Сашко вже хотів перебігти за своє укриття, коли раптом за крок од нього впала третя граната і завертілася, крутячи довгою дерев'яною ручкою, наче пропелером. Якусь мить Сашко заціпеніло дивився на неї, а потім ухопив за сталеве тіло і щосили пожбурив назад у двір.

Вибух злився з криками і зойками поранених. А в купу попелу, що чорніла поблизу горнила, зарилася четверта граната. Напевне, відстань була занадто малою, і, щоб гранати одразу вибухали, солдатам слід було на кілька секунд затримувати їх у руках з уже висмикнутими кільцями. Просто не мали досвіду поводження з ними. А Сашко встиг схопити й цю гранату і теж пожбурити її у двір. Вже по тому метнувся до свого закутня за барикадою. Звідти він підкинув до дверей кілька стовбурів, щоб і там залишалася така-сяка перепона. «Ну що ж, я, звичайно, загину,— сказав собі.— Але дам їм справжній бій. Бій, який це село пам'ятатиме багато років».

20

О дев'ятій ранку лейтенанта Думитріу знову покликали до телефону. Командир жандармського легіону, якому підлягав його пост, вимагав доповіді. Ясна річ, він хотів почути, що бандита схоплено і той почав робити перші зізнання. Цим Філатовим уже зацікавилися не тільки сигуранца, а й гестапо. Гадали, що через нього могла потягтися ниточка до радянського підпілля в Первомайську, яке, напевне, має зв'язки з Москвою.

— Сподіваюсь, ви взяли його живим? — перше, що запитав полковник, почувши голос лейтенанта Думитріу.

— Так, він живий. Ми робили все можливе, аби навіть не поранити його.— Це була ганебна брехня, і рядовий, що стояв неподалік, добре знав це. Недарма Думитріу глянув на нього таким лютим поглядом, що той миттю зник з кабінету.— Але саме тому, пане полковнику, заарештувати його, на превеликий жаль, досі не вдалося.

— Що?! Що ви сказали?!

— Філатов усе ще в кузні, пане полковнику. Проте він оточений і нікуди од нас не дінеться.

— Я чую це вже другу добу! Чи, може, слідчому гестапо іти допитувати його в вашій кузні?! Ви пропонували йому здатися?

— Я особисто пропонував, пане полковнику. Обіцяв зберегти життя. Від імені високого начальства, ясна річ, і за умови, що в усьому зізнається, розкриє підпілля, з яким зв'язаний. Але він відмовився виходити, відстрілюється і навіть метнув у солдатів, жандармів та поліцаїв, які оточили його, дві гранати.

— А гранати в нього звідки, дідько б вас забрав?! Чи не хочете ви сказати, що він був затриманий з цілим арсеналом зброї?

— Гранати він перехопив. З тих, якими солдати закидали кузню.

— Отак ви хотіли взяти його живим?! — уже не зло, а якось безсило, задихаючись від обурення, проказав полковник.— Тільки тепер Думитріу зрозумів, що остаточно забрехався.

— Але ж бандит не здається, пане полковнику,— майже благально проказав він.

— Якими силами ви там володієте? Кого залучили до операції?

— Семеро солдатів із загону прикордонників на чолі з капітаном, десятеро поліцаїв і шестеро жандармів. Ми побоювалися, що в селі в нього можуть виявитися спільники і спробують вночі визволити його.

— О, то ви зібрали там ціле військо! Можна подумати, що йдеться не про арешт якогось хлопчиська, а про штурм Ізмаїльської фортеці. Напевне, вже маєте втрати?

— Одного вбито, трьох легко поранено.

Пауза, яку витримав по цьому полковник, була такою довгою, що Думитріу вирішив: «Вийшла з ладу лінія!» — і занепокоєно загукав у трубку:

— Алло, алло, пане полковнику!

— Якого дідька, лейтенанте? — прохрипів полковник так голосно і виразно, наче стояв за два кроки од нього. По тому, що він назвав його просто лейтенантом, не вживши при цьому звичного «пане», Думитріу зрозумів, що мовчання його було не так довгим, як зловісним.

— То що накажете робити, пане полковнику?

— Що хочете. Але щоб надалі жодного вбитого чи пораненого. А якщо цей партизан усе ж таки загине, то смерть має бути страшною. Такою страшною, щоб село вжахнулося. Нехай знає кожен: якщо чинитиме опір новій владі — його спіткає те саме. Ви зрозуміли мене, лейтенанте?!

І, не чекаючи відповіді, кинув трубку на важіль.

21

Перепочинок Сашко використав для того, щоб краще забарикадувати двері чи принаймні те, що від них залишилося, і, відійшовши до свого закутня, в якому можна було в крайньому випадку відбиватися й багнетом, знову приготувався до бою. На кулемет його вже випробували, на гранати — теж. Що далі?

Страх і розпач, які поймали його вночі та на світанку, тепер відступили. Він сам обрав цей шлях, сам без будь-якого примусу ступив на нього і йшов, доки міг, доки вистачало сил. Ось уже майже добу він витримує облогу ворога. Б'ючись, як і належить солдатові. І помре... теж по-солдатському.

Він перевірив магазин карабіна. Там залишалося два патрони. Обтер пилюку з пістолета і дозарядив його. Тепер у нього лишалося чотирнадцять пістолетних патронів і два для карабіна. Не густо. Найбільше він боявся потрапити в полон пораненим. Чи витерпів би він допит пораненим? Допит, знущання, тортури?.. Отже, останній патрон для себе?

Поміж лемешами, які лежали на підвіконні, до його темниці пробилися промінці весняного сонця. Сашко не відчував їх тепла, але все ж таки вони здавалися йому теплими, майже літніми — ці благенькі червоні промінці березневого ранку.

«Ді-ду-сю! — долинуло до нього звідкись з обійстя.— Ді-ду-сю!»

Горлиця! У віконце він бачив тільки частину черепичного даху комендатури та вершечок якогось дерева — чи то клена, чи ясеня. Проте горлиця сиділа не там, голос її долинав звідкись із глибини саду. «Хоча б не стріляли...— подумав хлопчина, дослухаючись до нього, як до голосу свого дитинства.— Злякають же пострілами, і ніколи більше не почую. Ніколи!.. Вийти б звідси. Останній раз глянути на степ. Напитися води з криниці... Напитися б!..» Голо-

ду він уже не відчував. Його мучила спрага. Хоча б ковточок води! Один ковток...

Коли несподівано пролунав глухий вибух, Сашко не одразу й збагнув, що сталося, звідки взялася хмара пилюки, попелу і чаду. Він інстинктивно пригнувся, втягнувши голову під комір куртки, й відразу ж відчув, як на нього посипалися жужелиця, цегляна крихта, грудки глини.

— Егей, ну як тобі там, не чхається?! — долинув звідкись із даху зловтішний голос поліцая. І тільки тоді Сашко зрозумів, що сталося. Поліцай — мабуть, той самий, що тупцювався біля димаря й учора — кинув гранату в димохід.

Сашко підняв карабін, цілячись в стелю, туди, де мав виходити димар, але вчасно стримався. «Все одно ж не поцілю. Тільки патрон витрачу. Він ще знадобиться». Тепер треба стріляти тільки напевно.

— Потерпи, зараз ще додам! — вигукнув поліцай, тішачись своїй безкарності. Але, сам того не бажаючи, попередив Сашка про небезпеку. Щойно хлопчина ліг на проході між стіною і завалом, як пролунав другий вибух, що розніс частину горнила і добряче пошматував димохід. «Як це вони додумалися до такого, сволоти?! І що буде далі?»

Тепер уже вся кузня наповнилася таким чадом, такою сумішшю пилюки та цегляного кришива, що якоїсь миті Сашкові здалося, ніби він непритомніє. Дихати не було чим. Горло перехопило пекучою спазмою. Він задихався. Треба було переповзати до дверей. Тільки до дверей, бо інакше задихнеться. А якщо в поліцая знайдеться ще одна граната? Ні, так ризикувати не можна.

Насунувши на голову свою товсту брезентову куртку, Сашко сів під стосом дров, так, щоб бачити і віконце, і двері. Зараз вони були єдиним його рятунком.

Осколки третьої гранати пробили комір куртки і вирвали шматок шапки. Смерть пройшла за якийсь міліметр од нього. Але все ж таки й цього разу помилувала.

— Егей, партизане, ти ще не здох?! — репетував поліцай.— Ану озовися!

«А гранати в нього, гада, вже закінчилися»,— суто інтуїтивно визначив Сашко і, почекавши, поки вляжеться пилюка, підхопив карабін і підповз до дверей. Там він знайшов шпарку в завалі і, просунувши зброю, почав вистежувати ворогів. Одначе тепер вони були обережнішими. В поле зору потрапив тільки кулемет, за яким в окопі виднілася голова кулеметника. Сашко прицілився і вистрілив. Він давав ворогам знати, що живий і готовий зустріти кулею кожного, хто наважиться наблизитись до дверей.

22

Коли після трьох гранат, що вибухнули в кузні, звідти пролунав постріл і куля вдарила в ствол кулемета, пом'явши його, це справило на румунських солдатів, жандармів та поліцаїв таке враження, ніби серед них вибухнула бомба. Він усе ще живий! А головне, він і не думає здаватися!

Сливенко якусь мить мовчки дивився на Корчакова, що, розвівши руками від подиву і безпоміччя, так і застиг біля димаря, наче городнє опудало.

— Гранат більше нема! — Сливенко не зрозумів, чи то Корчаков повідомляє, чи просить підкинути ще кілька. Але гранат справді більше не було.

Втім, думав зараз Сливенко не про них. Його вражала стійкість партизана. Відтоді, як цей Філатов опинився в пастці і відмовився здатись, ставлення до нього у начальника поліції дещо змінилося. Ні, він не став добрішим. Не додалося йому ні жалю до цього хлопчиська, ні співчуття. Але, якщо раніше він злорадно чекав, коли той здасться, відчуваючи таку ж утіху, яку відчуває шуліка, що ширяє над пораненою здобиччю, то тепер усе з більшим страхом усвідомлював, що «полювання», до якого він удався, за

будь-якого завершення принесе йому не відчуття перемоги, а безслав'я. Назавтра не тільки це село, а вся округа знатиме, що кілька десятків солдатів, жандармів та поліцаїв майже дві доби не могли зламати опору якогось хлопчини. Не змогли, то змушені були спалити живцем. «Спалити! Живцем! Тільки так!» — похмуро споглядав, як поліцаї готують пожежну помпу, аби, може, вперше за час існування цього знаряддя, не гасити пожежу, а роздмухувати її. І роблять це за його, саме за його, особистим наказом. Навіть цей набундючений індик Думитріу, якого партизани вже давно мають на оці і рано чи пізно повісять (він утішався цією перспективою, хоча розумів, що коли дійде до помсти, партизани не пощадять і його), навіть він відчув, що сьогодні запахло смаженим, і кудись зник, вдаючи, що не має ніякого відношення до цієї акції. Ще й капітана з собою прихопив. Мовляв, вони тут ні при чому — все це справа рук місцевої поліції.

Але, подумавши про це, він тільки посміхнувся своїм думкам і, як це вже не раз траплялося з ним, усупереч сумнівам, страху й елементарній логіці, якими повинна керуватися людина в будь-яких своїх діях, гукнув:

— Ну, давайте, давайте! Запускайте помпу! Якого дідька копирсаєтеся? Та передайте відро гасу Корчакову, нехай вилле у димар. Щоб і там палало. «Для духу,— додав уже про себе.— Хоч натішуся муками своїх ворогів».

23

Сашко чув голос Сливенка, проте не зрозумів, що саме він вигукує, і тому спочатку не надав значення тому, що до нього раптом долинув запах гасу. Тим паче, що запах той ледве пробивався через чад, який ще витав у кузні після бомбардування горнила. Та коли, підійшовши до печі, він побачив, що на долівку стікає якась рідина, жахнувся: «Гас!»

Він побачив потьоки чорної рідини, почув кроки поліцая на покрівлі, а тоді кинувся до вікна, став на чурбан і непомітно визирнув. «Вони обливають всю будівлю! — похололо в нього в грудях. Найстрашніше було попереду. Воно мало настати через кілька хвилин.— Хотять спалити живцем! Разом із кузнею!»

Сашко схопив карабін і знову кинувся до вікна, але в дворі перед кузнею не було жодного солдата чи поліцая. Всі поховалися за ріг кузні, за конюшню, за комендатуру. Він вистрілив у когось, хто визирав з-за конюшні, але вороги не відповіли. Тоді він одскочив од вікна і, схопивши шворінь, що лежав на ковадлі, видобувся на свою барикаду, аби пробити хід на покрівлю, якого почав пробивати ще вчора. Та ледве спромігся на щілину, як через неї теж потекла рідина. Сашко машинально наніс ще кілька ударів у стелю, розширюючи отвір, коли раптом відчув, що кузню наповнює густий дим.

Він озирнувся. Полум'я! Двері, віконна рама, вся передня стіна вже палали. Звичайно, через камінь вогонь не проб'ється, але покрівля, деревина... густий дим, в якому не протриматися й кількох хвилин. Та ось із горнила теж шугонуло полум'я й одразу ж почало розтікатися по долівці, все ближче підступаючи до дров. Гасити його безглуздо. Він нічого не вдіє. Нічого! Вже горіла й стеля, а через двері вогонь підступав до колод, якими він забарикадував вихід. Це кінець!

— Егей, партизане, тобі не холодно?! — пробився через дим в'їдливий голос поліцая. Це був той самий, що заливав гас у димар. От тільки кричав він тепер знадвору.

«Вийти? Ще є змога. Краще прийняти смерть від кулі або на шибениці. Це краще, ніж горіти!»

Він швидко розкидав колоди. Та, побачивши попереду палаючі двері і щедро политу бензином палаючу землю перед ними, твердо мовив собі: «Ні. Ти вже обрав собі смерть». З великим зусиллям відсунув убік ковадло, приставив до стіни всі три борони і, накинувши на голову

брезентову куртку, ліг під ними, між кам'яним виступом біля одвірка й ковадлом. «Двері горітимуть недовго, і тут буде хоч невеличкий приплив чистого повітря,— подумав він, до кінця зберігаючи витримку і самовладання.— ...А вони вирішать, що загинув, і не стануть розшукувати моє тіло на пожарищі під опалою стелею»,— остання думка, що пронизала його тьмяніючу свідомість.

Він задихався від диму й спеки. Але й задихаючись, міцно стискав пістолет, тілом прикриваючи його від вогню.

Минуло понад годину відтоді, як поліцаї підпалили кузню. Все, що могло горіти в ній, згоріло, полум'я вилизало гас зі стін-кам'яниць, стеля обвалилася, і пожежа згасала, тільки де-не-де ще жевріли язички полум'я. Жандарми, прикордонники і поліцаї стояли посеред обійстя і похмуро дивилися на пожарище. Думитріу і капітан-прикордонник теж підійшли сюди і зупинилися неподалік основного гурту, але, як і начальник поліції, ніякої команди не подавали, отож карателі не знали, що їм робити: чи то шукати тіло, аби поховати його, чи розходитися. Принаймні без наказу ніхто з них не виявляв наміру навіть наближатися до згарища.

— Отак би й одразу з ним,— раптом подав голос поліцай Корчаков, бачачи, що мовчання аж занадто затяглося і до кузні поодинці й невеличкими групками почали підходити селяни.— А то панькалися аж два дні... Ану, піду подивлюся, що там...

З ненавистю дивлячись йому вслід, Григорій Чобану, що стояв у цей час посеред гурту селян, неголосно проказав:

— Бачили, як вони воювали тут цілим полком проти одного хлопчини-партизана? Ото такі вони вояки й на фронті. Незабаром Червона Армія буде тут. Ось побачите.

* * *

Це був останній спалах свідомості, останній порух життя, що якимось дивом ще жевріло в обгорілому, місцями майже обвугленому тілі цього кремезного і міцного

хлопця. Підкорюючись не так силі волі, як незбагненному інстинктові життя, Сашко з величезним зусиллям сперся на одну руку, відтиснувся від землі і, припавши плечима до стіни, розплющив очі.

Морок... Кривава, помережана веселковими прожилками запона... Промінчик сонця, що пробився не з піднебесся, а звідкись із глибин випаленої землі... І раптом... постать! Велетенська постать, що повільно, але невідворотно насувалася на нього!

«Невже я ще живий?! Значить, це знову вони! — пронизала мозок остання осяяна свідомістю думка, і з надлюдським зусиллям відірвавши від грудей руку, в якій усе ще стискав пістолет, хлопчина натис на спусковий гачок.

Пострілу, що пролунав із чадного пожарища, наче далеке примарливе відлуння грому, Сашко Філатов уже не чув. Коли, побачивши, як падає вражений кулею поліцай, карателі кинулися врозтіч, він уже був мертвий. То був останній його постріл. Постріл бійця, месника, постріл, що засвідчував дивовижну мужність і незбагненну силу волі цього сімнадцятирічного хлопчини.

І вже ніби й не з попелища він пролунав, а з самої легенди.

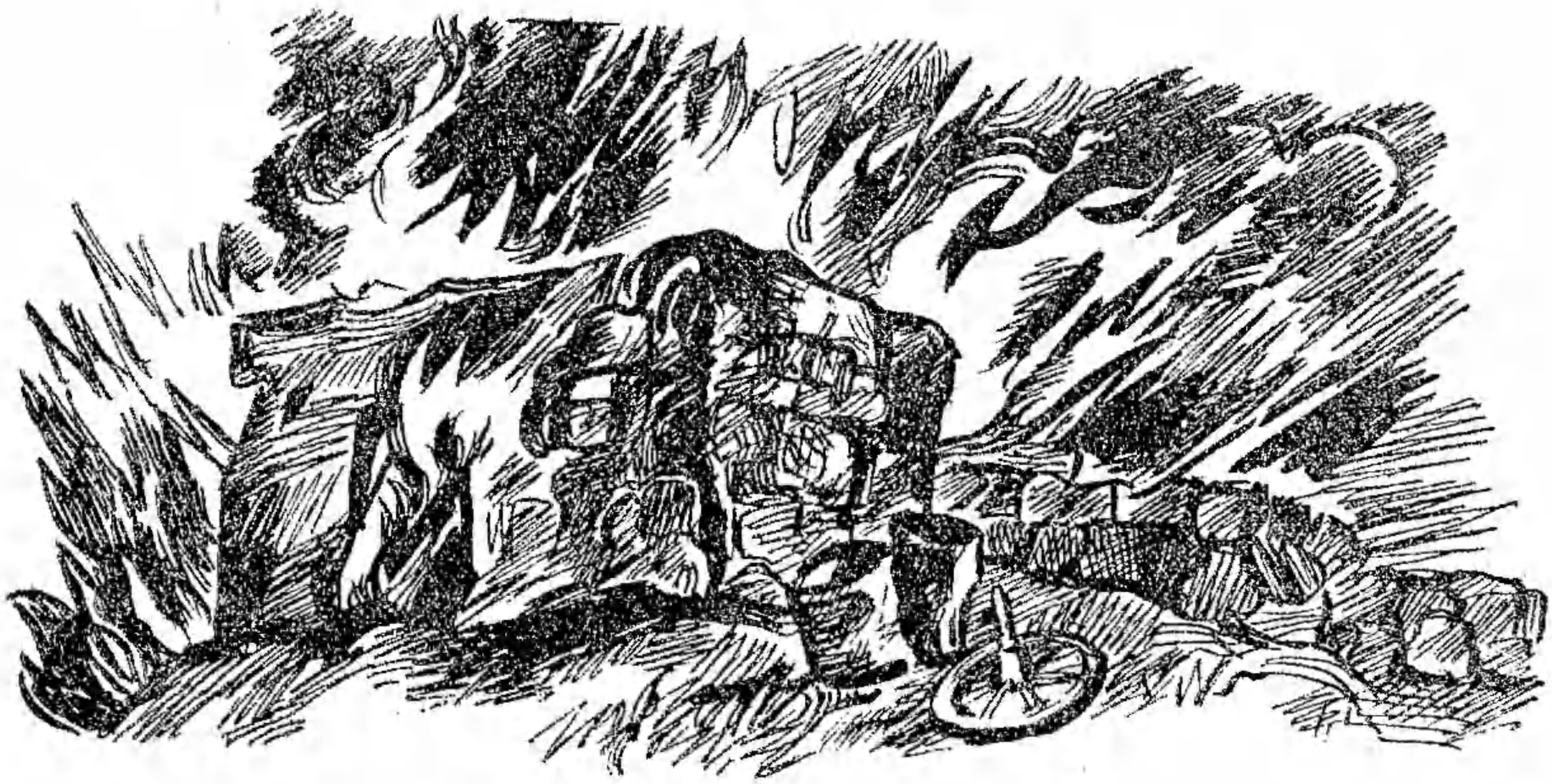

ЗМІСТ

ЗА ЛІНІЄЮ ЖИТТЯ 5

ОБПАЛЕНИЙ СВІТАНОК 199

Сушинський Б. І.
С91 За лінією життя: Повісті: Для серед. та ст. шк. віку / Худож. Д. П. Присяжнюк.— К.: Веселка, 1988.— 301 с.: іл.— (Б-ка юношества).— (Юні герої).
ISBN 5—301—00019—5

До книги українського радянського письменника увійшли дві художньо-документальні повісті. У першій з них розповідається про юного розвідника Анатолія Волченка, у другій — про юного підпільника Олександра Філатова.

С $\frac{4803010200—014}{М206(04)—88}$ 169.87. 84Ук7-44

Литературно-художественное издание
Библиотека юношества
Серия «Юные герои»

Богдан Иванович Сушинский
ЗА ЛИНИЕЙ ЖИЗНИ

Повести
(На украинском языке)
Для среднего и старшего
школьного возраста

Художник
Дмитрий Прокофьевич Присяжнюк

Киев «Вэсэлка»

Редактори
Г. В. Рогач, О. О. Лисенко

Художній редактор
В. Ю. Тернавський

Технічний редактор
Т. В. Осталецька

Коректори
Л. К. Скрипченко, С. В. Гордіюк

Інформ. бланк № 4154

Здано на виробництво 03.03.87.
Підписано до друку 18.05.87.
БФ 23584. Формат 70×108 1/32.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 13,30.
Умовн. фарб.-відб. 13,73.
Обл.-вид. арк. 14,02.
Тираж 65 000 пр. Зам. 7—783.
Ціна 60 к.

Ордена Дружби народів
видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Головне підприємство
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, Довженка, 3.